

„Ültesd a pálmát a homok közül
A szirttetőre, s nem szeded gyümölcsét”

„Enni, vagy *nem enni*: ez itt a kérdés.”

„egyetlen egy világi auktorral is annyira megizzadnak;
előbb beleöszülnek, mintsem megértenék”

„Ilyen magányos úszóláp voltam én is sok-sok esztendeig.
Felmerültem, lemerültem, engedtem a parancsoló szeleknek,
a tépázó viharoknak, hányódtam, túrtam és szomjúhoztam.”

„Joggal tiszteletre méltó az orvos és az orvoslás is,
így hát a könyv is joggal méltó a tiszteletre.”

„Négy esztendő múlva világosságra jö
Igaz é vagy mese a mit jövendől ő. 1784”

„A bennem lappangó, arctalan szörny hűvösen mosolyog”

„Előhozatta az Akadémia irattárából a kitüntetett drámámat,
fölfedezte előttem annak hibáit, hiányosságait, megtévedéseit”

„azt javaslom, hogy készítsenek maguknak tiszta lapokból álló füzetet,
amelynek lapjaira – köztük kellő nagyságú helyet kihagyva –
írják fel az imádság részeit”

„A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala:
egy debreceni vásár meghozta nekem János király
és II. Richard olcsó stereotyp kiadását”

„mi dolgunk egy legújabb extrákkal szerelt
és minden eddiginél tökéletesebb világban,
hol hallani már a gének énekét?”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2021/1

1

2021

ItK

A tartalomból

Excerptálás

Humanizmus

Kiss József

Orbán Ottó

ItK

Publications on History of Literature
Volume 125. Nr. 1. 2021

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

<i>Förköli, Gábor</i> : The theory of excerpting and commonplacing in early modern Hungary	3
Workshop	
<i>Molnár, Dávid</i> : <i>Eius est paucis cognita fama viris</i> . Janus Pannonius' and Valerian Mader's poem about Marsilio Ficino	26
<i>Zsoldos, Endre</i> : The Regiomontanus' prophecy and its afterlife	37
<i>Fülöp, Dorottya</i> : Additions to the philological background of Mór Jókai's play titled <i>The Jewish Boy (A Zsidó fiú)</i> (Judit's song)	54
<i>Szilágyi, Márton</i> : An early forerunner of the <i>Hamlet</i> translation by János Arany	63
Literary analysis	
<i>Nyerges, Gábor Ádám</i> : 'The stubborn wave-motion' – ageing–illness–death. Triple motif analysis in Ottó Orbán's lifework	74
Documents	
<i>Ujvári, Hedvig</i> : "Only courage, stamina and strong will!" Additions to the traveling years of József Kiss based on his correspondence with Max Nordau	83
<i>Óri, Tamás</i> : Unknown memoir about Endre Ady. Béla Pogány: Ady Endre árnyékában (In the shadow of Endre Ady)	103
Book review	
Éva Knapp: Martin von Cochem Magyarországon. Harmadik rész: <i>Baumgarten</i> . Pótlások és kiegészítések a második részhez (Martin von Cohem in Hungary. Part three: <i>Baumgarten</i> . Additions to Part two) (<i>Papp, Ingrid</i>)	107
Zsófia V. László: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825) (Exemplary wives. The change of the female roles in the light of protestant funeral speeches, 1711–1825) (<i>Gesztelyi, Hermína</i>)	111
(B)Irodalom. Gyulai Pál az irodalom élén (Literary empire. Pál Gyulai at the head of literature) (<i>Farkas, Nikolett</i>)	115
Zoltán Z. Varga: Önéletírás és fikció között. Történelmi történetek (Between autobiography and fiction. Historical stories) (<i>Fodor, Péter József</i>)	118
Chronicle	
József Jankovics (1949–2021) (<i>Bene, Sándor</i>)	123

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2021. CXXV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Förköli Gábor: Az excerptálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete</i> Magyarországon	3
Műhely	
<i>Molnár Dávid: Eius est paucis cognita fama viris. Janus Pannonius</i> és Valerian Mader verse Marsilio Ficinóról	26
<i>Zsoldos Endre: A Regiomontanus-jóslat és utóélete</i>	37
<i>Fülöp Dorottya: Adalékok Jókai Mór A zsidó fiú című drámájának</i> filológiai háttéréhez (<i>Judit dala</i> , 1843)	54
<i>Szilágyi Márton: Arany János Hamlet-fordításának egyik korai előképe</i>	63
Műelemzés	
<i>Nyerges Gábor Ádám: „A makacs hullámmozgás” – öregedés–betegség–halál.</i> Hármas motívumelemzés az Orbán Ottó-életműben	74
Adattár	
<i>Ujvári Hedvig: „Csak bátorság, kitartás és akarat!” Adalékok Kiss József</i> vándoréveihez a Max Nordaival folytatott levelezés alapján	83
<i>Őri Tamás: Egy ismeretlen emlékezés Adyról.</i> Pogány Béla: <i>Ady Endre árnyékában</i>	103
Szemle	
<i>Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon. Harmadik rész: Baumgarten.</i> Pótlások és kiegészítések a második részhez (<i>Papp Ingrid</i>)	107
<i>V. László Zsófia, Példás asszonyok: Női szerepek változása</i> a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825) (<i>Gesztelyi Hermina</i>)	111
<i>(B)Irodalom. Gyulai Pál az irodalom élén (Farkas Nikolett)</i>	115
<i>Z. Varga Zoltán: Önéletírás és fikció között. Történelmi történetek</i> (<i>Fodor Péter József</i>)	118
Krónika	
<i>Jankovics József (1949–2021) (Bene Sándor)</i>	123

FÖRKÖLI GÁBOR

Az excerpálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon

1. Bevezetés

A történelem első dokumentált excerpálója idősebb Plinius volt, de Aulus Gellius is bevallja, hogy az *Attikai éjszakák* megírására készülve szorgalmasan kivonatolt más műveket.¹ Az információ-elrendezés, a nyelvi–retorikai önképzés, a nyelvi bőség, az imitáció és újírás módszereként a kivonatolás mindig is meghatározó gyakorlat volt, a kora újkorban pedig a humanista nyelv- és irodalomszemléletnek megfelelő elméletei is megszülettek. Rudolphus Agricola, a dialektika megújítója írta le a Jacobus Barbirianusnak címzett híres levelében (*De formando studio*), hogyan lehet idézeteket, bölcsmondásokat és exemplumokat kulcsszavak segítségével csoportosítani, azokat ellentétpárokba szervezni, valamint egy példát akár több releváns helyre is beírni. Híres példájában a megerősszakolt Lucretia története a tisztaságot, az erényt, az erőszakot és a paráznaságot is illusztrálhatja. Agricola módszerét Erasmus tette népszerűvé *A szavak és a dolgok bőségéről* írott értekezésében, amely az excerptákban használt kulcsszavakat már közhelyeknek (*loci communes*) nevezi, vagyis az eredetileg érvhelyeket jelentő terminust már ahhoz hasonló értelemben használja, mint amelyet a modern irodalomtudományi nyelv az irodalmi toposzokkal kapcsolatban. Ezt a szóhasználatot követi Melanchthon is, aki szerint közhely lehet mindaz a téma, amelyről az irodalomban és tudományban értekezni szokás (*De locis communibus ratio*). A pedagógiai célú közhelygyűjtés rövid programadó írásán kívül Melanchthon a protestáns teológiai összefoglalók számára is műfajt és struktúrát teremtett, amikor megírta *Loci communes theologici* című művét.² A széles körben használt nyomtatott, alfabetikus és tematikus tudástárak mellett a kora újkorban folyamatosan jelentek meg az egyéni, kézíratos gyűjtemények összeállításáról szóló elméleti értekezések, amelyek időnként kifejezetten izgalmas, rafinált és a kivonatok dinamikus előhívását lehetővé tevő szervezőelveket fogalmaztak

* A szerző az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszékének egyetemi tanársegédje. A tanulmány megírása idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

1 Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 24 zt, 53–54; Alberto CEVOLINI, *De arte excerpandi: Imparare a dimenticare nella modernità*, Biblioteca dell'«Archivum Romanicum»: Serie I: Storia, Letteratura, Paleografia 333 (Firenze: Leo S. Olschki, 2006), 22.

2 Erről az Agricolától Melanchthonig tartó folyamatról: Moss, *Printed Commonplace-Books...*, 73–82, 101–133.

meg, köztük például a cédulázás első elméleteit.³ A magyar szakirodalomban különösen nagy figyelmet kaptak a kivonatolás jezsuita módszertanai, elsősorban Jeremias Drexel *Aurifodina* (*Aranybánya*, 1641) című értekezése.⁴

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon volt-e a kora újkorban a kivonatolásnak magyarországi és erdélyi elmélete, illetve megjelennek-e az excerpálás szempontjai a korszak irodalomelméleti – elsősorban retorikai – reflexiójában. Ehhez értékes viszonyítási pontokat kínál a külföldi szakirodalom, amely az utóbbi évtizedekben retorikatörténeti, valamint információ-történeti szempontból vizsgálta a kérdést.⁵ Alberto Cevolini például az emlékezet és a felejtés kétirányú folyamata felől értelmezte a könyvnyomtatással kezdődő információ-robbanást, rámutatva arra, hogy a könyvek átláthatatlan bőségéből (*copia librorum*) miképpen született meg a bennük lévő tudás átlátását, rendszerezését lehetővé tevő módszerek igénye.⁶ A germanista Élisabeth Décultot pedig ellenkezőleg járt el, a nehezen elérhető, ritka vagy drága könyvekre, a könyvek ritkaságára (*inopia librorum*) helyezte a hangsúlyt, rámutatva arra, hogy a kivonatok gyűjtése személyre szabott „kéziratos könyvtárak” létrehozásához vezetett.⁷ A két szempont egyébként nem zárja ki egymást: az egyre növekvő könyvtermést látva számos nyugat-európai tanulmányúton lévő magyarországi peregrinus is úgy érezhette, hogy egyre több olyan könyv lát napvilágot, amelyet soha nem tud majd megvenni, elolvasni, vagy ha elolvassa is őket, nem fog rájuk emlékezni.

A téma vizsgálatához fontos segítséget jelentenek a Tarnai Andor által kezdeményezett kutatások, amelyek a hazai irodalmi gondolkodás előzményeit tárták fel.⁸ Sok figyelmet kapott az excerpálás határterületének tekinthető kompiláció kérdése is, el-

3 Christoph Benjamin SCHULZ, *Poetiken des Blätterns*, Literatur–Wissen–Poetik 4 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2015), 168–169.

4 MACZÁK Ibolya, „Aranybánya a helyes olvasáshoz: Jeremias Drexel: *Aurifodina*”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 275–279 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2012). Lásd még: TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997), 62–63, 161–163.

5 Ann Moss említett könyvén kívül fontos még: Francis GOYET, *Le sublime du «lieu commun»: L'invention rhétorique dans l'Antiquité et à la Renaissance* (Paris: Honoré Champion, 1996).

6 CEVOLINI, *De arte excerpenti...*; Alberto CEVOLINI, ed., *Forgetting Machines: Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2016).

7 Élisabeth DÉCULTOT, ed., *Lire, copier, écrire: Les bibliothèques manuscrites au XVIIIe siècle* (Paris: CNRS Édition, 2003).

8 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998); KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007). E könyvsorozat egyik fontos előzménye: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971). A homiletika elméletéhez még külön lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998).

sősorban a középkori és a kora újkori katolikus homiletika kapcsán.⁹ Kiss Farkas Gábor a jezsuita kivonatolás gyakorlata alapján Zrínyi excerpálási gyakorlatát rekonstruálta egy érdekes gondolatkísérlet erejéig.¹⁰ Meghatározó kutatási irány a kora újkori könyvekben olvasható nyomtatott vagy a tulajdonos által bejegyzett kéziratos margináliák vizsgálata is. Ez eddig különösen a puritán olvasáskultúra esetében vezetett érdekes eredményekre, amelyek közül Tóth Zsombor antropológiai felvetéseit lehet kiemelni.¹¹ Nemrég Tasi Réka – a fenti információ-történeti szempontokat is felvetve (*copia* és *inopia librorum*) – fejtette ki, hogyan segítették elő a kora újkori könyvek indexei és széljegyzetei az információkeresőt, a szöveget pásztázó és szekvenciákra osztó olvasását.¹²

A 16–18. században magyarországi szerzőtől nem ismerünk olyan művet, amely az excerpálást monografikus igénnyel dolgozta volna fel. Így jobb híján a hazai kötődésű retorikai és homiletikai kézikönyvekhez kell fordulnunk. Poétikai művekről viszont kevesebb szó lesz, mivel ezek főleg a prozodiát, a metrikát, esetleg a műfajtant tárgyalják, és a költői kifejezőkészség csiszolásának, az imitációnak és az emulációnak a kérdéseit csak nagyon ritkán veszik elő.¹³ Egyetlen érdemi kivételnek a piarista Lucas Moesch poétikája tekinthető, amelyet a maga helyén tárgyalni fogok.

2. Hazai elméletek

2.1. A protestáns humanizmus

A nyelvi bőség és a helyes latinság összefüggéséről vallott erasmusi gondolatokat a magyarországi és erdélyi iskolai humanizmus nagyon korán a magáévá tette. Latin és ógörög gnómagyűjteményeket nyelvpedagógiai és erkölcsnemesítő célokból már Johann Honter és utódja, Valentin Wagner is kiadott Brassóban a helyi protestáns iskola tanulói számára. Amikor például Honter 1541-ben közreadja válogatását Erasmus

9 BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata: A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei: az intertextualitás információs rendszerei*, *Historia litteraria* 23 (Budapest: Universitas Könyviadó, 2007); MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban* (Szigetmonostor: WZ Könyvek, 2010); MACZÁK Ibolya, *Kölcsonzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 23 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019).

10 KISS Farkas Gábor, „A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra”, in KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, 135–154 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2012).

11 TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

12 TASI Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegproduktív eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–753, 745–748.

13 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 9–13, 23–45; BALÁZS Debóra, „Komáromi Csipkés György: *Speculum Poeticum*”, in *Mű & Szerző: Fialat kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 4, 29–38 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011).

Adagiájából, Pesti Gáspár a brassói diáksághoz írott ajánlásában a rövid, velős mondások pedagógiai hatékonyságát is hangsúlyozta.¹⁴

Ennél a meglehetősen általános megjegyzésnél érdekesebb Bártfa reformátorának és a városi oktatás humanista megújítójának, Leonhard Stöckelnek a munkássága. Stöckel mind az erasmusi *copia* fogalomkörében, mind a melanchthoni értelem-ben vett teológiai *loci communes* műfajában komoly teljesítményt hozott létre. Elméleti jelentősége elsősorban teológiai kézikönyvének van: ez nem más, mint Melanchthon *Loci communes*ának az a bázeli, 1561-es kiadása, amelyhez Stöckel igen terjedelmes annotációt írt. A szakirodalom nem igazán foglalkozott ennek tartalmával, pedig a melanchthoni módszer hazai recepciójának egy igen érdekes, mélyen reflektált dokumentumáról van szó.¹⁵

Az annotációkat utószó zárja, amelynek címe *De usu seu utilitate locorum communium*. A közhelyeknek kétfajta használatát különbözteti meg benne a szerző: az egyik a teológia tematikus vagy topikus felosztása, amelyet a Melanchthon-féle közhelygyűjtemények és a katekizmusok használnak, a másik pedig a közhelyek egzegetikai célú használata. Itt elemzi Stöckel a Törvény és az Evangélium melanchthoni dichotómiáját is, és amellett érvel, hogy a bibliai helyeket e két kategória szerint kell csoportosítani. Ez nem pusztán az Ó- és Újszövetség mechanikus megkülönböztetését jelenti, hanem egy nagyon is kifinomult olvasási módot. Stöckel erre igen szemléletes példát hoz fel Mátyé evangéliumából: „Matth. 19. inquit Christus: si uis in uitam ingredi, serua mandata.” (Károlyi fordításában: „Ha pedig be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsolatokat.”)¹⁶ E bibliai hely alapján azt gondolhatná valaki, hogy az örök életet a törvénynek megfelelő tettekkel lehet kiérdemelni. Azonban ez ellenkezik a krisztusi tanítással, amennyiben az evangélikusok szerint a Törvény betartásának nincs érdemszerző ereje. Stöckel szerint úgy lehet ezt a nehézséget feloldani, hogy azt mondjuk, Krisztusnak ez a mondása a Törvényre, és nem az Evangéliumra vonatkozik. (Az Evangélium a Törvény megtartásánál magasabb rendű igazságot hirdet. Stöckel nem fejt ki, de az idézett evangéliumi hely a gazdag ifjúról szól, akinek Krisztus azt javasolja, hogy a törvények betartásán túl ossza szét vagyonát a szegények között.) Stöckel szerint az, aki túlzott önbizalommal közelít a Szentíráshoz, olyan mint a disznó, akik elé gyöngyöt szórnak: „illiq[ue] porci quibus margaritae, uel canes quibus res sanctae non sunt obijciendae” („ezek elé a disznók elé nem szabad gyöngyöt szórni, vagyis ezeknek az ebeknek nem vetünk oda szent dolgokat”).¹⁷ A Szentírás tehát – bár a protestáns tanítás szerint mindenki számára érthető és tanításai elégségesek az üdvösséghez – mégsem szól minden-

14 Desiderius ERASMUS, *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus* (Brassó: Honter, 1541), a2r–a4v. – RMNy 43.

15 Leonhard STÖCKEL, „Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melanchthonis”, in Philipp MELANCHTHON, *Loci communes theologici* (Basel: Johannes Oporinus, 1561), álcímlap-pal. – VD16 M 3664, RMK III 483 és 5284. Stöckel humanista műveltségéről az egyik legjobb tanulmány: Daniel ŠKOVIERA, „Leonard Stöckel und die Antike: Die klassische Bildung eines Schulhumanisten”, *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia* 11–12 (1979–1980): 41–58.

16 STÖCKEL, „Annotationes...”, 267.

17 Uo.

kihez közvetlenül, és nem lehet tudós módszerek, jelen esetben a melanchthoni közhe-
lyek használata nélkül értelmezni.

A nemzeti irodalmi nyelv erazmiánus megteremtésére irányuló korai kísérletek és a melanchthoni protestáns művelődési program első hazai képviselői után Szenci Molnár Albert lesz az, aki hasonló színvonalú nyelvi és művelődési programmal lép fel. Az excerpáláshoz szorosan kötődő parömiológia legnagyobb magyar alakja kétségte-
lenül a szótáríró Szenci Molnár. A bölcsmondások, frazeológiai elemek nyelvpedagógiai
használatában elsősorban strasbourggi tanulmányai alatt merült el. Ennek összefüggés-
rendszerét Imre Mihály ismertette a legalaposabban. A strasbourggi protestáns akadé-
mia retorikai eszményeit mélyen meghatározta alapítója, Johann Sturm, aki Erasmus
copia-elméletének egyik legnagyobb továbbfejlesztője volt, és Szenci olyan mesterek
kursusait hallgatta, akik méltó folytatói voltak Sturm örökségének: Joseph Lang, Jo-
hann Bentz és Ludwig Hawenreuter. Ez az eszmény *copia rerum* és a *copia verborum*
egységét vallotta, vagyis előírta, hogy az orátor otthonosan mozogjon az egyes tudó-
mányokban is, ne csak az ékesszólásban.¹⁸

Szenci Molnár Albertnél ugyan hiába keresünk a fenti szerzőkéhez mérhető, önál-
ló elméleti megjegyzéseket a kivonatolás és a parömiológia témájában, a témával kap-
csolatos könyvpiaci változásokra azonban nagyon is reflektál. Az 1604-ben megjelent
Dictionarium előszavában a latinságnak a közelmúltbéli újabb felvirágzását ünnepelve
megemlíti a szókincs- (*Thesauri*) és példagyűjtemények (*Promptuaria*), valamint a jogi
kézikönyvek (*Fora Romana*) örvendetes megszaporodását. Ezek szerinte még az élőszó-
val oktató tanárokat is helyettesítik, maguk is „néma mesterek”; a német tanítók ezek-
nek a műveknek hála nem töltenek sok időt szavak és kifejezések diktálásával, mivel a
tanulók maguk keresik ki ezeket otthon a könyveikben.¹⁹

Ha maga Szenci elméleti reflexiót nem is igen hagyott hátra az excerpálásról,
Syllecta scholastica címen kiadott egy a téma szempontjából is érdekes pedagógiai mű-
vekből álló antológiát 1621-es *Lexiconának* részeként. Hat művet válogatott be a Beth-
len Istvánnak, a fejedelem kizemelt utódjának dedikált könyvébe, közülük nem egy a
protestáns német oktatásra is rálátást enged: Johannes Bilstenius (Bilstein) *Methodus*
novam aperiendi scholam, Wilhelm Zepper *De scholis vernaculis*, Szent Jeromos *Institutio*
puellarum, ex epistola ad Laetam, Rodolphus Agricola *De formando studio*, Petrus
Mosellanus *De tempore studiis impendendo* és Philipp Nicodemus Frischlin *De ratione*
instituendi puerum ab anno aetatis sexto et septimo című műve is szerepel benne.²⁰ Agricola
értekezésének jelentőségét a kivonatolás szempontjából nem kell bemutatni, viszont

18 IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, *Humanizmus és reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 31–35, 46–48, 80–104.

19 SZENCI MOLNÁR Albert, „Dictionarium Latino-Ungaricum: Előszó”, ford. BORZSÁK István, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, 166–175 (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 167–168.

20 *Syllecta scholastica* [...] collectore ALBERTO MOLNAR (Heidelberg–Frankfurt am Main: Aubrius–Schleichius, 1621). – VD17 23:295948Y, RMK III 1330. A Szenci Molnár-szótár 1621-es kiadásának függelékeként: RMNy 1239(4).

a többi szövegben is vannak fontos megjegyzések és módszertani előírások témánkkal kapcsolatban. Bilstenius 1590 szeptemberében aláírt művében mindenekelőtt a jezsuita oktatással kíván versenybe szállni. Egy helyen Szenci Molnárhoz hasonlóan ő is a tudás rendszerezéséhez, a felejtés és az emlékezet dinamikájához, a könyvekhez való néhez hozzáféréshez és a könyvek sokaságának (*copia librorum*) a toposzához köti a szentenciák gyűjtésének igényét:

Sok tanuló bizony az évek során számos szerzőről hall: mégis amikor hasznos és szükséges lenne, szinte semmit sem tudnak felidézni belőlük. Mi ennek az oka? Elvégre egyetlen egy világi auktorral is annyira megizzadnak; előbb beleöszülnek, mintsem megérteneék. Meg aztán nem minden tanuló olyan szerencsés, hogy annyi latin és görög könyvet gyűjtsön össze magának, amennyit szeretne. Ők addig is egyetlen szentenciákkal teli könyvből alapvető dolgokat méríthetnek, amíg egy napon rájuk nem mosolyog a szerencse, és szert nem tesznek olyan könyvtárra, amelyben számos szerző műve megtalálható. Sőt olyan sok szerzőt össze lehet így gyűjteni, hogy noha egyeseknek sok ragyogó könyvük van, gyakran nagyobb kedvüket lelik az olyan műben, amely válogatott jeles etikai és politikai szentenciákból áll.²¹

Példákat is felsorol erre a különösnek ható preferenciára. Melanchthon is a fenti okok miatt kedvelte annyira a Carion-krónikát, amely történeti kompendiumként több forrásmű szintézisét végezte el.²²

Szenci Molnár Albert nyelvészeti-retorikai gondolkodása minden bizonnyal hatással volt az egyik legjelentősebb külföldi kiadású magyar retorikai mű szerzőjére, Pécseli Király Imrére (1590 k.–1641), aki heidelbergi peregrinációja után német földön maradván bekapcsolódott Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásának munkálataiba is.²³ Hasonlóan ehhez a Szentíráshoz, oppenheimi kiadású Pécseli Király nagyszabású retorikatankönyve, az először 1612-ben kiadott *Isagoges rhetoricae libri duo*.²⁴ A mű az

21 Uo., 6–7: „Multi quidem studiosi multis annis multos authores audiunt: tamen quando usus et necessitas postulat, nihil fere proferre possunt. Quid in causa est? Quia in uno aliquo profane authore tantopere abs re desudant; ut canescant citius, quam sapient. Deinde non omnes studiosi sunt eiusdem fortunae, ut quoslibet Latinos et Graecos fere innumeros libros sibi comparare queant. Hi autem ex uno aliquo libro sententiarum pleno, primordia tantisper haurient, dum meliore olim spe fortunae affulgente bibliothecam variorum authorum instruant. Quid? multi ita natura comparati sunt, ut licet multos praeclaros habeant libros, tamen saepenumero insignibus ethicis et politicis sententiis opere aliquo selectis maximopere delectentur.” Mint ismeretes, fennmaradt Szenci Molnár saját kéziratos *loci communes*-gyűjteménye is, amely szerves részét képezi 1596-tól 1617-ig vezetett naplójának. Erről lásd: SZENTPÉTERI MÁRTON, „A költői játék ismeretelméleti szerepe a kora újkorban: Adalékok a *Lusus poetici* eszmetörténeti értelmezéséhez”, in *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ ANDRÁS, 234–259 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris, 2007), 243–245.

22 MOLNÁR, *Syllecta scholastica*, 9–10.

23 Kettejük kapcsolatáról lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, „Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert”, in SZABÓ, szerk., *Dictionarium 1604...*, 261–289.

24 Három kiadása volt: PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1612). – RMK III 1112. A második kiadást bibliográfiaink nem ismerik. A magát harmadikként megje-

első, magyar szerző által írott rendszeres retorikának számít. Az eredetileg a komáromi iskola számára írott könyv használatát az 1648-as sárospataki zsinat az északkelet-magyarországi megyék protestáns iskolái számára írta elő.²⁵

Az *Isagoges* klasszikus felosztású retorika, vagyis a szónoknak mind az öt feladatát tárgyalja: az invenciót, a diszpozíciót, az elokúciót, a memóriát és a pronuciációt. Az invenció, a tárgyi ismereteknek a topikus rendszer segítségével történő összegyűjtése adott témáról. A *loci communes*ekről mint érvforrásokról az első könyv első, az invencióról szóló része szól. Ezek szerint az érvforrás a beszéd egyedi témájának általánosítását teszi lehetővé. Ebben segíthetnek a témához kapcsolódó bölcsmondások, idézetek:

Például ha Cicerót páratlan ékesszólásáért dicsérjük, általános érvünk az lesz, hogy micsoda gyönyört és hasznot jelent az ékesszólás maga az emberi társadalom számára. Ha pedig Jóbot a türelméért dicséred, erről az egyedi témáról kitérhetsz az általános évrre, és általában véve dicsérheted a türelmet a bölcsök ragyogó mondásai alapján, és ebben a mesterségben szükséges és igen hasznos, ha bármely témáról rögtön készen állsz ilyenekkel. Ezért nem épp haszontalan dolog összegyűjteni a bölcs mondásokat és az írók emlékezetes mondásait: a nagy írók mondásai mindig súlyt adnak a megnyilatkozásnak.²⁶

Amikor Pécseli Király éppen a téma kapcsán beszél a bölcsmondások és idézetek használatáról, akkor elsősorban a dolgok bőségéhez kapcsolja az excerpálás gyakorlatát, amelyet Szenci Molnár első sorban a parömiológia, a frazeológia és a *copia verborum* területén alkalmazott.

2.2. Rámista retorikák

A *copia* hagyományos gyökerű erasmista–melanchthoni tanát egészen új szöveggörnyezetben fogalmazta újra a hazai rámizmus. Ramus eredetileg az anyaggyűjtést (az invenciót) és a diszpozíciót száműzte szónoklattanából, és retorikájában csak az elokúciót és az akciót tárgyalta. Ugyanakkor az őt követő tankönyvszerzők gyakran szinkretista módon jártak el, vagyis rámista retorikájuk mellett az invencióra és a diszpozícióra is kiterjedő, úgynevezett *ars oratoriát* is kiadtak. Így jártak el a magyarországi és erdélyi szerzők is, köztük például a Gyulafehérvárott tanító Piscator, Andreas Graff trencsényi rektor, illetve a sárospataki tanár, Buzinkai Mihály.²⁷ Ők a bőség tanát ennek meg-

---

lő kiadás: RMK III 1551. Modern magyar fordítása: PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben*, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa (Budapest: Trezor Kiadó, 2017).

25 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 966–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 380; vö. KECSKEMÉTI, „Pécseli Király...”, 265.

26 Uo., 136.

27 BARTÓK István, „XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 1–24; BARTÓK István, „Sokkal magyarrabbul...”, 79–97, 114–149, 168–253.

felelően az *ars oratoriájukban* fejtették ki, de az excerpálás mikéntjéről kevés mondanivalójuk volt.

Érdekes kivételt jelent ez alól a Szenci Kertész Ábrahám által megjelentetett *Orator extemporaneus* című könyv (1656).²⁸ A szerzője a címlap szerint Georg Becker, valójában azonban a Braunsbergben tanító jezsuita Michael Radau. Mint Tarnai Andor megállapította, a könyv tartalma a jezsuita Cipriano de Suárez retorikájára megy vissza, azt azonban rámista módon dolgozta át.²⁹ Az invencióról szóló rész középpontjában az elmeél (*acumen*) tárgyalása áll, és az érvfajták tárgyalásánál különösen nagy hangsúlyt helyez a könyv az elmés mondásokra, szentenciákra, exemplumokra és az emblematikára. Miként a könyv címe is jelzi, a mű alkalmi beszédekhez kíván segítséget nyújtani. Így az általános retorikai tudnivalók után a kézfogóhoz, az esküvőhöz, a születéshez és a temetéshez illő beszédek szabályait tekinti át. A szóbeliség egyébként nem kizárólagos, epitáfiumokra, sírfeliratokra is hoz szemelvényeket. A szerző az eljegyzésről szóló részben a „Qui invenit Amicum, thesaurum invenit” (‘Aki baráttra lel, kincset talál’) mondásra mutat be variációkat különböző klasszikus és későbbi szerzőtől, köztük Petrarcától is.³⁰ Fontos megemlíteni még, hogy Szenci Kertész könyvének függeléke Justus Lipsius episztolaelméletét tartalmazza, amelynek 12. fejezetében a szerző a levélírás művészetének elsajátításához az excerpálás gyakorlatát javasolja.³¹ Izgalmas kérdés, hogy vajon volt-e bármilyen hatása ennek a műnek a levelezés iskolai oktatására, és így készültek-e Váradon levélformulák elsajátítására való kivonatok.

2.3. Puritán *ars concionandik*

Az idáig tárgyalt parömiológiai és retorikai műveket annak a melanchthoni ideálnak szellemiségében írták, amely szerint a Szentírás elsőségével összeegyeztethető a pogány klasszikusok tanulmányozása, sőt a keresztény humanizmus nagyon is elősegíti a Biblia jobb megértését és az erkölcsös keresztény nevelést. Az antik műveltségelemek használatával kapcsolatban azonban mind Szenci Molnár, mind Pécseli Király visszafogottságra intenek. Ha most a homiletika 17. századi fejleményeit nézzük meg, akkor a humanizmustól való távolságtartás már jóval radikálisabban jelenik meg.

A 17. század közepétől fogva kelet-magyarországi és erdélyi reformátusság körében az olvasást tartalmi szempontból több egymást támogató irányzat is a Szentírás felé terelte. Az ekkoriban írott egyházi retorikák, *ars praedicandik* szinte kivétel nélkül a Szentírás magyarázatát tartják a prédikációk kizárólagos feladatának. A prédikátornak a dolga, hogy a Bibliát értelmezve megfogalmazza a keresztény tanítást

28 Michael RADAU, *Orator extemporaneus, seu artis oratoriae brevium bipartitum* (Nagyvárad: Szenci Kertész Ábrahám, 1656). – RMNy 2684.

29 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai 1: Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. SÓTÉR István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 142; BARTÓK, „Sokkal magyarrabbul...”, 119–121.

30 RADAU, *Orator*, 191–194.

31 Uo., 463–465.

(*doctrina*) és annak gyakorlati alkalmazását (*applicatio*). Így vélekedik Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) is, aki még gyulafehérvári professzorként írt *Ars concionandi* című értekezését csak később, 1654-ben jelentette meg Leidenben.³² Jellemző módon az egyházatyák, a szónokok és költők műveiből vett szentenciák használatát általában elveti, csak ritkán látja indokoltnak alkalmazásukat.³³ Az egyszerű, dísztelen stílus való a tanító beszédhez, ennek megfelelően az igehirdetés elmélete lényegében a tanítás és magyarázat módszertanából áll.

A magyarországi homiletikai elméletnek a kivonatolás szempontjából érdekes fejezete a puritanizmus gyakorlatias, Biblia-központú kegyességéhez kapcsolódik. Kecskeméti Gábor megjegyzése, mely szerint a *sola Scriptura*-elv radikális értelmezése a puritán igehirdetésben az excerpálás esetén is valószínűleg a bibliai helyek túlsúlyát eredményezte, alighanem igaz lehet ezen művek alapján.³⁴ Medgyesi Pál (1605–1663 k.) a *Praxis pietatis* című értekezés fordítójaként minden bizonnyal az irányzat legjelentősebb magyar szerzője volt. Prédikációelméleti műve *Doce nos orare* (*Taníts meg minket imádkozni*) címmel jelent meg 1650-ben Bártfán.³⁵ A művet vizsgáló Bartók István rámutatott arra, hogy noha a puritán kegyesség jegyében Medgyesi a magánima fontosságát hangsúlyozta, még a házi használatra szánt ima esetében is fontos volt szerinte, hogy az imádság szabályozott, strukturált legyen.³⁶

Medgyesi könyve két fő részből áll: az első az imádkozás szónoki felépítéséről szól, a második a prédikálásról. Érdekes, hogy míg a második rész kétnyelvű, latin–magyar, és nyilvánvalóan a hivatásos lelkészeknek szól, addig az imádságról szóló első rész kizárólag magyar nyelvű, és nemcsak a gyülekezet előtti imádkozáshoz, hanem a magánimádsághoz és a családi körben – a „Háza-nepe közöt”-i – imádsághoz is segítséget kíván nyújtani, címzettje tehát tipikusan a pátriárkák modelljére elképzelt családapák. Feltűnő továbbá, hogy az imádságról szóló rész hosszabb és részletesebb is, mint az igehirdetésről szóló: mégpedig majdnem háromszor, ha a kétnyelvű részből csak az egyik nyelvet számítjuk.

A könyv tabulák segítségével szemlélteti az imádság és a prédikáció részeit, így például az imádság esetében az *exordiumot* – és azon belül Isten megszólítását –, a vallástételt, a hálaadást és a kérést (*petitio*). A szerző részletesen foglalkozik a beszéd memorizálásával is. Ebben szerinte különösen nagy segítséget jelenthet a tabulák hasz-

32 JOHANN HEINRICH BISTERFELD, „*Ars concionandi*”, in *Scripturae Sacrae divina eminentia et efficientia* (Leiden: Ludovicus a Vuyren, 1654), 1 (újrakezdődő lapszámozással a könyvön belül). – RMNy 2527.

33 Uo., 17.

34 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 89.

35 MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és predicatio irasra s-tételre, és a'nak meg-tanulására-való mesterséges tablak* (Bártfa: Jacob Klöss Jr., 1650). – RMNy 2310. Forrásairól lásd: KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaladott...*”, 55–56; Újabbán: KECSKEMÉTI GÁBOR, „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 158–169.

36 BARTÓK ISTVÁN, „Az imádság retorikája a XVII. századi magyar irodalomelméletben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 548–557; BARTÓK, „*Sokkal magyarabbul...*”, 150–183. Az imádságelméletéről újabbán: KNAPP ÉVA, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32.

nálata.³⁷ A könyv tehát nemcsak maximálisan kihasználja a tipográfiai lehetőségeket a mondanivaló szemléltetéséhez, a jegyzeteléshez is ajánlja a lejegyzés ágrajzot használó módszerét. Ezeket a táblákat gyakran útnak, útmutatásnak is nevezi Medgyesi, és ezt a szót nemcsak „előírás” jelentésben, hanem szó szerint is érthetjük, amennyiben az imádkozás és a prédikáció megtervezéséhez és megjegyzéséhez a hívőnek a papír síkján ábrázolt utat kell bejárnia. Az ágrajzokon szemléltetett helyeket elsősorban bibliai alapú tartalommal kell kitölteni. A szigorú blicizmus azonban árnyaltabb autoritásfelfogást takar, mint elsőre látszik. Medgyesi az özvegy fejedelemlének, Lorántffy Zsuzsannának írott ajánlásában megemlékezik arról, hogy egyesek a „külső tanulástételek” – azaz Biblián kívüli szövegek, egyházatyák, fabulák és históriák – teljes elvetésével vádolják őt. Itt minden bizonnyal elsősorban Geleji Katona István püspökre, a jezsuiták és az unitáriusok kérlelhetetlen ellenfelére gondolt, akivel mind homiletikai, mind egyházzervezeti kérdésekben durva hangnemű vitái voltak.³⁸ A nem bibliai forrásokkal kapcsolatos fenti vádat Medgyesi az előszóban egyrészt igazságtalannak tartja,³⁹ másrészt pedig a prédikációról szóló részben maga is megemlíti a külső források jelentőségét, még ha ezeket másodlagosnak gondolja is a Szentíráshoz képest.⁴⁰ Fontos megjegyezni azt is, hogy míg tabuláival a Biblia „feldarabolását”, szakaszokra bontását propagálja, Medgyesi azt is hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen a teljes Szentírás olvasása és ismerete, a *lectio continua*. A könyv végén ki is kel a postillák, a vasárnapi evangéliumok egyoldalú használata ellen, és „kolbásztöltőknek”, „faragóknak” nevezi azokat a prédikátorokat, akiknek nincs teljes képük a Bibliáról.⁴¹ Egy helyütt azt javasolja Medgyesi, hogy a prédikátorok a teológiai kézikönyvek tanulmányozása mellett a bibliai helyek alapján saját *locus communis*-gyűjteményt is készítsenek olyan „Köz-Helyeknek Titulusi”-val, mint például a „Hit” vagy a „Joságos Tselekedetek”.⁴²

Medgyesi a Szentírás excerpálását az egyszerű hívőknek, családfőknek is ajánlja, mondván, hogy a bibliai idézetekből a tabulák segítségével szép imákat lehet összeállítani egyéni célokra is. Példája alapján így elképzelhető olyan *centoszerű* magánima, amelyben a hívő Istent a Jób könyvéből vett szavakkal szólítja meg, majd Dániel próféta nyomán tesz vallomást bűneiről:

37 MEDGYESI, *Doce nos orare...*, K6v.

38 Geleji Katona prédikációiról, Medgyesivel való vitájáról: GÁL Lajos, „Geleji Katona István igehirdetése”, *Theologiai Szemle* 15 (1939): 3–34, 51–178, 187–218, 210–217; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 69–94. Prédikációelméleti reflexióiról a legrészletesebben: HELTAI János, „Geleji Katona István, mint udvari prédikátor”, in *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, *Historia litteraria* 18, 149–163 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2005).

39 MEDGYESI, *Doce nos orare...*, 1r-v.

40 Uo., 14r: itt a bizonyítandó hittételhez javasolja többek között a „pápistáknak” ellentmondó, egyházatyáktól vett szentenciák használatát („Sententiis Patrum, si contra Pontificios agatur”), de csak „ritkán és módjával” („sed raro et parce admodum”).

41 Uo., P2r.

42 Uo., O4v.

Az Sz. Írást gyakran olvassa, s-szoktassa magát a'nak szollásihoz, az *Út-mutatásokban* avagy *Táblákban* lévő *fő-fő Részekhez* és *Tzikkelyekhez* illendő s-azokra tartozó példáiban. Melly vegre az Ut-mutatásuknak Tzikkelyei után mindenüt, jo darabb pusztá papyrossat hagyon, hogy mikor az Bibliát olvassa, a' mit az olvasás közben hová-valonak esmérénd lenni, mindjárt oda jegyezhesse, mint példának okáért, ha az *Ijob Könyvének 9-dik Részt* kezdi olvasni, ottan mindjárt az 1, 2, 3, 4, 5. etc. *versekből*, az Isten nagyságának, hatalmasságának, méltóságos-vóltának leírását az Könyörgésre-való *Ut-mutatásnak első Tzikkelye*, ugy mint az Istennek *Meg-szóllétása* alá irhattya. Igy Danielnek *9-dik Részéből*, az *Bünről s-méltó Büntetésről-való Vallás-tételnek* Tzikkelyei alá, válogatott szép példákat az 5, 6, 7, 8 etc. *versekből*.⁴³

Medgyesi Pál könyve tehát nemcsak anyanyelvű előírásokat tartalmaz az excerpálás tárgykerében, hanem az anyanyelvű bibliaolvasáshoz is módszertant nyújt.

A puritán kegyesség teológiai és homiletikai implikációit a gyakorlatias, rámissa logikával ötvözte a 17. század második felében két debreceni vonatkozású prédikáció-elméleti munka is. Az egyik Martonfalvi Tóth György *Ars concionandi Amesiana* című 1666-os műve, a másik Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis* című 1684-es tankönyve.⁴⁴ Martonfalvi Tóth György (1635–1681) utrechti, franekeri és oxfordi tanulmányai során Ramus dialektikáját is tanulmányozta, azt később kommentárokkal ellátva ki is adta,⁴⁵ miután rövid váradi tanárság után, a város elestével Debrecenben tanár lett. Műve, címevel ellentétben nemcsak szolgálaián átvette az angol puritán Amesius gondolatait, hanem azokat ki is bővítette, sőt olykor ellent is mondott nekik.⁴⁶ Meghatározása szerint a prédikálás nem más, mint a Biblia igéinek magyarázata, és csakis a Biblián mint a keresztény tanítás egyetlen autentikus forrásán alapulhat az igehirdetés.⁴⁷ Martonfalvi homiletikája így nagyobb részét a bibliai hermeneutika módszertanát tárgyalja. Viszont ő sem hanyagolja el a szentírási magyarázattal foglalkozó *loci communes*eket. Az igehirdetés invenciójának alapját voltaképpen ezek a segédkönyvek jelentik. A szerző a prédikációk több fajtáját különbözteti meg, és ez alapján javasol kézikönyvet az előkészítésükhöz.⁴⁸

Azonban a saját készítésű, kéziratos kivonatokról nincs mondanivalója. Tanítványa és későbbi munkatársa, utódja a debreceni teológiai professzorságban, Szilágyi Tönkö Márton viszont az excerpálás módszertanáról is ír. A *Biga pastoralis* című művében alaposan számot vet a magyarországi puritán egyházi szónoklat korábbi szakirodalmával. Az Apafi Mihálynak szóló dedikációban könyvének előzményeiként megemlí-

43 Uo., D1v. Kiemelések az eredetiben.

44 Mindkettő kontextusát és szellemi forrásvidékét kimerítően elemzi: BARTÓK István, „Két XVII. századi magyar egyházi retorika”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 447–460; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul...”, 219–234.

45 Petrus RAMUS, *Dialecticae libri duo* (Debrecen: Karancsi György, 1664). – RMNy 3146.

46 BARTÓK, „Két XVII. századi...”, 448–449; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 220–221.

47 MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen: Karancsi György, 1666), A1r. – RMNy 3275.

48 MARTONFALVI TÓTH, *Ars concionandi...*, A2r-v.

ti Medgyesi Pál *Doce nos oraréj*át és Martonfalvi művét is.⁴⁹ A bevezetésben Medgyesi Páltól eltérően azonban olyan programot fogalmaz meg, amely inkább az egyház latinul is jól tudó elitjét célozza meg, mintsem az egyszerű családapákat: a pásztor két feladata szerinte az „*officio agendi nomine Dei apud populum; et nomine populi apud Deum*”, vagyis az Isten nevében elmondott prédikálás a nép előtt, valamint az imádkozás mint a nép képviselte Isten előtt.⁵⁰ A lelkipásztorok megkülönböztetett szerepe ellenére azonban Szilágyi Tönkö Medgyesi Pálhoz hasonlóan szintén két részre osztja az egyházi retorikát, vagyis imádságra és igehirdetésre – innen a mű címe, vagyis a két-kerekű szekér kifejezés.

Maga a kézikönyv olyan bibliai helyek gyűjteményeként is olvasható – ez olykor csak a locusjelölések feltüntetését, olykor rövid, gyakran magyar nyelvű szentírási idézeteket jelent –, amelyek mintaimádságoknak is tekinthetők. Ezeket a szerző az imádság és prédikáció szabályait, feladatait és részeit tekintve csoportosítja. Az ima részei Szilágyi Tönkö szerint az *exordium*, a *confessio* (a bűnbánati rész), *petitio* (a kérés), a *gratiarum actio* (a hálaadás) és a *conclusio*. Mint említettem, a bibliai idézetek gyakran magyarul szerepelnek a latin szövegben, ami Szilágyi Tönkö gyakorlatias szellemét példázza, amely jól megfér a Medgyesiénél árnyalatnyival intellektuálisabb-elitistább szemléletével. Az imák felosztását Szilágyi Tönkö nem csupán pontokba szedve, hanem tabulák formájában is demonstrálja. Könyve Medgyesi Pál tabuláinak részletesebb, immár bibliai locusokkal és idézetekkel is kiterjesztett verziójának is tekinthető. Az az imádságról szóló rész végén például a Nehemiás 9-ben és a Medgyesi által is példaként említett Dániel 9-ben olvasható imádságok ágrajzát látjuk:

49 SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi, ex Sacris scripturis asserta* (Debrecen: Töltesi István, 1684); RMK II 1536), (3r és)(3v.

50 Uo.,)(1r.

DEMONSTRATUR Secundo
Exemplo Orationis Danielis, quae extat
Cap. 9.

Ea Constat I. Exordio
Quod constat.

1. Compellatione ab attributis, sumpta: Ut sunt DEI. { 1. Majestas
2. Veracitas s. fidelitas
3. Misericordia v. 4

Constat II. Confessione. Eaque.

1. Peccatorum v. 5. { 1. Commonium totius Israelis v. 5.8.9.11.
2. Signanter idobedientiae erga praeconia Prophetarum Dei
v. 6.10.

2. Meritarum poenarum et afflictionum

Ut sunt:

1. Pudor faciei { 1. Penes viros Jehudae.
2. Penes habitatores Jerusalem.
3. Penes Reges et Principes
4. Penes patres v. 7.8.

2. Effusio Exorationis divinae v. 7. 11.

3. Iustitiae Dei v. 7. 14. praenuntiae execrationis per Mosen aliosque Prophetas v. 11. 13.

4. Veracitatis in promissis v. 11. 12. 13.

5. Misericordiae v. 9.

Constat III. Petitione. Eaque:

- Apprecatoria. { 1. Aversionis irae et excadescientiae divinae a Civitate v. 16.
2. Restitutionis Urbis v. 17.

Quae suis vestita est motivis.

- Movet autem Propheta DEUM hisce Quod { 1. Etiam ex Aegypto liberavit populum v. 15.
2. Inservit hoc gloriae nominis eius v. 19.
3. Justitia et fidelitas promissionis divinae
hoc suadet v. 16.
4. Secus probro erit populus vicinis v. 16
5. Jerusalem et populus, de nomine Dei vocentur
v. 18.19.
6. Non iustitiae, sed miserationi Dei confisus
oret v 18.

Constat IV. (desiderata Gratiarum actione)

Conclusionem Petitoria exauditionis et impletionis votorum v. 19.⁵¹

Ha beírnánk Dániel próféta bűnbánati imájának verseit a megfelelő rubrikákhoz, akkor meglehetősen terjedelmes volna az az indexált, strukturált szöveg, amelyet kapnánk. Látjuk az ágrajzon, hogy Szilágyi Tönkő elemzése nem teljesen az imádság sorrendjében halad, és egy verset akár több rubrika alá is besorol, ilyen a 9, 18-as vagy a 9, 19-es – „Hajtsad, én Istenem, a te füledet hozzánk és hallgass meg; nyisd meg szemeidet és tekintsd meg a mi pusztulásunkat és a várost, a mely a te nevedről neveztetik; mert nem a mi igazságunkban, hanem a te nagy irgalmasságodban bízva terjesztjük elődbe a mi esedezéseinket. Uram, hallgass meg! Uram, légy kegyelmes! Uram, légy figyelmes, és cselekedd meg, ne késedelmezzél tennen magadért, oh én Istenem; mert a te nevedről neveztetik a te városod és a te néped” (Károlyi Gáspár fordítása) –, amely az Istenhez intézett kérések jogosságának indoklásában, valamint a konklúzióban is szerepet kap. A debreceni tanár által felvázolt *locus*-rendszernek ugyan nem minden pontja általánosítható más imádságok elemzéséhez, ám figuratív módon ezek is kiterjeszthetők a keresztény hívőkre – ilyen például a Júda férfainak vagy Jeruzsálem lakóinak szégyentől piruló arcára vonatkozó helyek. Más *locus*ok általánosíthatósága jobban látható: a „Nem a (saját népének) igaz voltában, hanem Isten irgalmasságában bízva imádkozik”, illetve „Az isteni ígéretek igazságossága és szavahihetősége is ezt kívánja” cím olyan érvfaját rejt, amelyet könnyen elképzelhetünk más témájú és kontextusú imádságban is, az imádkozónak tetsző szentírási idézettel „feltöltve”.

Szilágyi Tönkő az imádság részeinek tárgyalása után az imádkozás egyéb szabályait ismertetve még formulák teaurizálását is javasolja, erre különösen Jób, a zoltár, a kis és nagy próféták, illetve Pál levelei alkalmasak szerinte. Itt részletesen is leírja, hogyan képzei el az imádkozáshoz szükséges excerpálás folyamatát:

Különösen azoknak, akik alaposabban el szeretnék mélyedni az imádkozás művészetében, azt javaslom, hogy készítsenek maguknak tiszta lapokból álló *füzetet*, amelynek lapjaira – köztük kellő nagyságú helyet kihagyva – írják fel az imádság részeit, valamint a részek további alrészeit mint egy-egy *címet*, és a megfelelő címekhez és helyekhez az imádkozás formuláit, amelyekkel a Bibliát olvasva találkoznak (például a bevezetéshez: a bevallani való rossz dolgokat, bűnöket vagy büntetéseket, valamint azokat a vagy lelki, vagy testi jókat, amelyeket vagy magunknak, vagy másoknak kérünk, valamint a hálaadásra való szöveghelyeket), vezessék és másolják be.⁵²

Medgyesi Pál könyvéhez hasonlóan azonban itt is az imádságról szóló rész érdekesebb az excerpálás szempontjából, noha vele ellentétben Szilágyi Tönkőnél nagyobb hangsúly van a magánáhitat mellett a nyilvános imán. Az excerpálás azonban mind-

52 Uo., 56: „E’ re ergo fuerit praesertim eorum, qui se in Arte orandi maxime exercitatos cupiunt, ut sibi ex chartis puris *libellum* fieri curent, intraq[ue] ejusdem paginas, partes orationis partiumq[ue] particellas, quasi totidem *titulos*, et quidem justo spatium a se se mutuo discriminatos, describant, et formulas orandi (v. c. exordiendi: mala, seu culpaese seu poenae confitendi: bona, seu spiritualia seu corporalia, et quidem, seu pro nobis seu pro aliis petendi: pro acceptis gratias agendi etc.) inter legendum Biblia occurrentes, ad suos titulos et sedes reducant, et reducendo describat.” Kiemelések az eredetiben.

kettőjüknél a puritán Biblia-olvasás révén anyanyelvű írásos tevékenységgé válik.⁵³ Termékeny szempont lehet idekapcsolni Bajáki Ritának a kora újkori magyar imádság-elméletekkel kapcsolatos kutatásait. Bajáki rámutat, hogy nemcsak protestáns, hanem katolikus imakönyvekben is előfordul az a Szent Ágostonra visszavezethető kettős definíció, amely szerint amikor imádkozunk (*orare*), akkor mi beszélünk Istenhez, amikor pedig a Szentírást olvassuk (*legere*), Isten beszél hozzánk. A szentírási szövegből kompiláló imádságok ezek szerint tehát az imádság és az olvasás, az emberi és az isteni beszéd szempontjait ötvözik.⁵⁴

2.4. Excerptálás a katolikus megújulás retorikáiban

A jezsuita retorikaoktatásban központi szerepe volt Suárez tankönyvének, amelyet Nagyszombatban is többször kiadtak. Klasszicizáló ízlést propagáló és témáját skolasztikusan tárgyaló ciceroniánus retorika, a szónok szokásos öt feladatát mutatja be.⁵⁵ A dolgozatom szempontjából releváns témák közül a *copia verborumra* az elokúcióról szóló részben, a 3. könyv 3. fejezetében (*De ornatu*) kerít sort.⁵⁶ A bölcsmondások, exemplumok és egyéb, az érvelésben felhasználható információk teaurizálásáról érdekes módon nem a feltalálásról szóló részben beszél, nem is a szöveg nyelvi felékesítése kapcsán, hanem a memóriáról szóló részben. A Cicerótól kölcsönzött definíció szerint „az emlékezet az ékesszólás kincsestára”.⁵⁷ Arról tehát nem beszél Suárez, hogy ezt a kimeríthetetlen kincstárt hogyan lehetne a papírra bízni és ott rendszerezni, csupán az emlékezet médiumáról, mnemotechnikai kérdésekről értekeznek.

A bőséges központi témája későbbi jezsuita tankönyveknek is. Az 1694-es nagyszombati *Tractatus Chriae* a *chria* műfajáról értekezik, amely terminus alatt oly beszédet ért, amely valamely nagy ember bölcs mondását fejt ki vagy jeles tettét magyaráz-

53 A puritán kegyesség olvasáskultúrája kapcsán értékes adalékokat szolgáltat: FAZAKAS Gergely Tamás, „Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatási lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkeség, regionalitás a közép- és kora újkorban, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor és BALOGH F. András, 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); TÓTH, *A kora újkori könyv...*, 172–208.

54 „Nam cum oramus, ipsi cum Deo loquimur; cum vero legimus, Deus nobiscum loquitur”. PL, Tomus XXXIX, Appendix, Sermo XXXII, Caput II, 2324. Idézi: BAJÁKI Rita, „Dialógus az imakönyvekben: A hitbéli vitákon történő felülemelkedés ünnepi pillanatai”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 215–224 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021), 216 (lábjegyzet). Ezúton mondok köszönetet Bajáki Ritának, amiért tanulmányát még a megjelenése előtt a rendelkezésemre bocsátotta. Lásd még itt is: BAJÁKI Rita, „Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek”, in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötet 8, 63–74 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 64.

55 Cypriano SUÁREZ, *De arte rhetorica libri tres* (Roma: Jacob Mascardus, 1620). Sajnos a mű első nagyszombati kiadása (RMNy 3671[1]) meglehetősen ritka, így nem tudtam használni.

56 SUÁREZ, *De arte rhetorica*, 116–117 (a fenti római kiadás).

57 A 3. könyv 53. fejezetében: uo., 207 (a margón): „Memoria est eloquentiae thesaurus.”

za.⁵⁸ Az adja ennek a könyvnek az érdekességét számunkra, hogy a végén tartalmaz egy Emmanuele Tesaurótól vett példatárát, amely a „Brevi in urna conduntur cineres magni Alexandri” mondat hetvenhétféle változatát ismertetve mutatja be a nyelvi bőrség lehetőségeit.⁵⁹ A magyar könyvészetben nem találni nyomát annak az adatnak, hogy ez a könyv lényegében azonos egy Passauban Georg Höller által nyomtatott compendiummal.⁶⁰ Ennek a kiadásnak a címlapján eredetileg az excerpálás egyik legrégebbi metaforájának emblemikus ábrázolása látható: egy pók a hálójával, valamint közepén egy virág méhekkkel. A gyűjtögető méh és a saját testéből hálót szövő pók ellentétét tárgyalja az olvasónak írott előszó is, amely a nagyszombati kiadásban is megtalálható.⁶¹ A passau kiadás végéről azonban még hiányzik a Tesaurótól vett példatár – ez alkalmasint a nagyszombatiak kiegészítése lehetett, amely hipotézist addig nem tudjuk elvetni, amíg elő nem kerül egy korábbi külföldi kiadás a Nagy Sándor hamvairól szóló frázisgyűjteménnyel.

Az 1709-es *Manuductio ad eloquentiam* című nagyszombati tankönyv is adaléket szolgálhat a nagyszombatiak tankönyvkompilálási eljárásaihoz. A munka a korábbiakhoz hasonlóan szintén Suárezt követi, de mint Bán Imre megállapította, szintén a barokk ízléshez igazították klasszicizáló és skolasztikus nézeteit.⁶² Szinnyei József alapján a szakirodalom tudni véli, hogy Hávor István jezsuita, a nagyszombati retorikai osztály tanára adta ki, Bartók István azonban bebizonyította, hogy a könyv szinte szó szerinti újrakiadása egy 1689-es udinei tankönyvnek.⁶³ A könyv meghatározó témája a *copia verborum* és a körmondat felépítése az amplifikáció segítségével. Amplifikáció háromféleképpen történhet: a közös helyek kifejtésének segítségével (etimológia, forma, hasonlóság, ellentét stb.), külső helyek bevonásával – ezek listája Suáreztól származik: „praejudicia, fama, tormenta, tabulae, jusjurandum, testes”⁶⁴ –, valamint *aequipollentiák* – egyenértékű kifejezések, szinonimák – használatával. A külsődleges tanúságtételek (*loci extrinseci*) között találjuk az *exemplumot* és a *proverbiumot*,⁶⁵ amelyek gyűjtéséhez szent és profán segédkönyvek használatát javasolja. Itt Erasmust is megemlíti, bár nem a saját nevén, hanem mint „átkozott emlékezetű férfiút”, akinek

58 *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* (Nagyszombat: Johann Andreas Hörmann, 1694). Említését lásd: BARTÓK, „XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk...”, 18–19. Az RMK II és Bartók viszont csak a szintén Hörmann által kiadott 1699-es kiadást ismeri (RMK II 1977). Volt még 1717-es nagyszombati kiadása is, nyomdásza Friedrich Arnold Gall.

59 *Tractatus Chriae, sive ex tempore...*, 70–81.

60 *Tractatus Chriae, sive Perfectum ex tempore dicendi compendium* (Passau: Georg Höller, 1674). (A nyomtatványt a VD 17 nem ismeri.)

61 Uo., A1v, illetve a nagyszombati kiadásban: A2r–v.

62 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 52–60.

63 BARTÓK István, „Manuductio ad eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 816–820.

64 *Manuductio ad eloquentiam seu via facilis ad assequendam* (Nagyszombat: Typis Academicis, 1709), 193. – RMK II 2377.

65 Uo., 202–203 és 349–354.

*Adagiái*t szerencsére a velencei Paolo Manuzio az eretnekségektől megtisztítva a katolikus olvasók számára is kiadta.⁶⁶

A *copia* helyei után a körmondat *ornatus*ának tárgyalása következik, tehát a trópusok és figurák tana. Itt, a stilisztikai részben a Nagy Sándor hamvairól szóló mondás Tesaurótól vett variációit szintúgy megtaláljuk, mint a fentebb leírt *Tractatus Chriae* című könyvben.⁶⁷ Ennek kapcsán felmerülhet, hogy esetleg a korábbi udinei kiadás adhatott ötletet ahhoz, hogy a nagyszombatiak Tesauro példatárával egészítsék ki a *Tractatus Chriae*-t, ha valóban az ő leleményük ez a kiegészítés. A *Manuductiónak* ez a része néhány, a kivonattalással kapcsolatos gyakorlati tanáccsal végződik:

Ezen a módon, amint azt könnyen beláthatjuk, nemcsak a feliratok, hanem a szónoklatokat, a dicsőítő szövegeket és a misszilis leveleket is szellemesség, erőteljesség, átütővé és elegánssá tehetjük, ahogy azt Justus Lipsiusnál és más modern szerzőknél is megfigyelhetjük. Különösen igaz ez Plautusra, akitől elegáns kifejezési formákat tudsz kivonatosítani, és azokat jegyzetelés közben fajtájuk és kategóriájuk szerint csoportosítani, ahogyan azt feljebb a harmadik fejezetben a metaforák kapcsán elmondtuk, hogy így mindig kezded ügyében legyen a képies kifejezések *sylvája*.⁶⁸

Tesauro megjelenése a *copia* tárgyalásánál azt bizonyítja, hogy a nagyszombati jezsuiták ízlése a barokk irányába tolódott el, amelyhez Suárezt is igyekeztek igazítani. A nyelvi és tárgyi bőség gyűjtésének írásbeli aspektusa is felerősödött valamennyire a Suárezt követő jezsuita retorikákban.

Kaprinai István jezsuita történetíró *Institutio eloquentiae sacrae generatim* című (1758) retorikai tankönyve – amelyet *speciatim* című második kötettel is kiegészített – kései mű az eddig tárgyaltakhoz képest, azonban a benne foglaltak az excerpálással kapcsolatban számos korábbi gyakorlatot is megörökítettek, ráadásul minden eddigi forrásunknál részletesebben.⁶⁹ A téma a könyvek olvasásának szentelt külön fejezetben kerül szóba. A kérdéses rész valóságos bibliográfiai ajánló, amely elsősorban a jezsuita könyvtermésre koncentrál.⁷⁰ Kaprinai a *De modo legendi* címet viselő alfejezetben azt ajánlja, hogy olvasás közben három dologra figyeljünk: az invencióra, vagyis az érve-

66 Uo., 352: „*Proverbia Sacra habes a Martino del Rio, et a Navarino in suis adagialibus sacris collecta. Profana in Chiliadas collegit damnatae memoriae vir; quae nunc expurgata, Manutii nomen gerunt; sicut et Apophthegmata Sapientum; de quibus illud dici potest, quod de suis carminibus Martialis: Sunt bona, sunt mala, sunt etiam mediocria quaedam.*” Kiemelések az eredetiben.

67 *Manuductio ad eloquentiam...*, 308–314.

68 Uo., 314: „*Hac ratione, ut consideranti patebit, non Inscriptiones modo, verum et Orationes, et Panegyres, et Litterae etiam Missivae, acutae, fortes, nervosae, et elegantes redduntur; ut videre est in Justo Lipsio, aliisque modernis Authoribus. Maxime vero in Plauto, ex quo elegantes has loquendi formas decerpere poteris, easque sub suis generibus et categoriis, ut supra cap. 3. de Metaphoris diximus, annotando collocare, quo sic promptam semper ad tuum usum hujuscemodi figuratorum dictorum Sylvam habeas.*”

69 Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim* (Kassa: Typis Universitatis, 1758); Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae speciatim* (Kassa: Typis Universitatis, 1763).

70 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 83–97.

lésre, a diszpozícióra, valamint az elokúcióra.⁷¹ A következő alfejezetben ír magáról az excerpálásról. A kitartó jegyzetelés példája számára Paolo Segneri (1624–1694), olasz jezsuita prédikátor, aki egyben Kaprinai művének egyik fontos forrása is volt; Kaprinai tudomása szerint a rend generálisa, a könyv megírásának idején elhunyt Ignazio Visconti (1682–1755) a halála napjáig használta ezeket a jegyzeteket.⁷²

Kaprinai szerint az excerpálásnak három haszna van: gyönyörködtet, segíti az emlékezetet, és jobb híján egész könyvtárat helyettesít:⁷³ így tehát az információnak a visszakereshetővé tétele a *copia librorum* által okozott információbőség problémájára jelent gyógyírt, míg maga a másolás éppen az ellentétes bajon, a könyvhiányon segít. A kezelhetőség és a rendszerezettség fontos szempontok lesznek az excerpálás előírásaiban is. Kaprinai leszögezi, hogy az *adversaria* – a rendszerezetlen kivonat értelmében – helytelen formája az excerpálásnak, mert áttekinthetetlen, így az olvasott szöveg ellejtésével a jegyzet használhatatlanná válik.⁷⁴ A rendszerezéshez ezért több módszer is bemutat. Ám valamiért a szakirodalomban csak azt a Jeremias Drexeltől származó hármas osztályozást ismerteti, amely terjedelmük szerint három csoportba osztja a kivonatokat: *lemma* (kulcsszó), *adversaria* (nem az előbbi értelemben, hanem bölcsmondásként, szentenciaként értve) és *historia* (hosszabb narratív egység).⁷⁵ Az első kivonatolási eljárás a *miscellanea*, amely nem jelent teljes rendszerezetlenséget. Az Amadaeus Bajocensis kapucinus prédikátor *Paulus Ecclesiastes seu Eloquentia Christiana* című könyvéből kölcsönzött leírás szerint csupa nagybetűs kulcsszavakkal és rövid mondatokkal kell összefoglalni az excerpált részletet, és e mellé az összefoglaló mellé kerül maga a kivonat; a nagybetűs kulcsszavakhoz később ábécérendes mutató készíthető.⁷⁶ Ezután írja le Kaprinai Drexel fenti hármas felosztását,⁷⁷ majd szintén Drexel egy másik módszerét, a kivonatok ábécérendes kulcsszavakkal történő csoportosítását („*Adolescentia, Abstinentia, Baptismus, Beatitudo*”).⁷⁸ Ugyanezt a rendszerezést el lehet végezni úgy is, hogy az ábécérend helyett a kulcsszavakat az adott tudományterület inherens logikája szerint csoportosítjuk. Kaprinai a példákat a teológia, az etika és

71 KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, 76–77.

72 Uo., 81: „*Paulus Segneri celeberrimus Italiae Orator, si quid praeclari luminis meditantis occurrerat, confestim adnotare solebat, quod ad extremum pene diem usurpasse dicitur Ignatius Vice-Comes Societatis nostrae Praepositus Generalis nuper vita functus*”. Kiemelések az eredetiben. Kaprinai Segneri-olvasatáról lásd: SZÁRAZ Orsolya, „Devóció, retorika, katolikus identitástudat: Paolo Segneri magyarországi recepciója”, *Studia Litteraria* 45 (2007): 242–251, 243–244.

73 KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, 78–80.

74 Uo., 81: „*Excerpta saepius refumatur, ne otiose in adversariis, velut in blattarum forulis, delitescant, et facile (nisi relegeris) in oblivionem adducantur. Denique ratio excerpandi sit ordinata, idest, methodum habeat suam, de qua speciatim agemus*”. Kiemelések az eredetiben.

75 MACZÁK Ibolya, „A zsenjéből szerencsésen kifejtett character: Verseyhy Ferenc és az excerpálás”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit és BÁRÁNY Tibor, 51–56 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009), 53.

76 GYAPAY László, „Mikor keletkezett a *Nemzeti hagyományok?*”, in uo., 81–87, 81–82.

77 Uo., 82–83.

78 Uo., 84.

a politika szférájából meríti.⁷⁹ Ezt a módszert nevezi *loci communes*nek, ami itt valamely témának a rá jellemző kulcsszavak és érvhelyek szerinti kifejtését jelenti. Kaprinai negyedik módszere valamely mű egyszerű összefoglalása – *epitome* vagy *compendium*. Az ötödik módszer az úgynevezett *oratoria* készítése, amelynek célja kifejezetten a hitszónok elméleti felkészülésének elősegítése: két részből áll, az egyik az invencióhoz tartozó kivonatokat tartalmazza, a másik pedig az *ars*ről, a szónoki mesterségről szóló, az invenciót, a diszpozíciót és az elokúciót rendszerező excerptákat.⁸⁰ Az utolsó, hatodik módszer újra Drexelé, és *methodus Symbolarum* a neve. Ez ismét kifejezetten a prédikátort segíti, és nem mást jelent, mint bibliai szentenciáknak, történeti exemplumoknak, egyházatyáktól vett idézeteknek az egyházi év vasárnapjai és ünnepnapjai szerinti csoportosítását.⁸¹

Végül az időrendi sorrendtől eltérve egy olyan katolikus kézikönyvet kell megemlítenünk, amely nem jezsuita szerzőhöz köthető, ám mégis rokon a jezsuita teaurizálás divatjával. A magyarországi irodalomelméleti gondolkodás kivételes alakjáról, a piarista Lucas Moeschről (1651–1701) van szó. A mainzi születésű paptanár Privigyében tanított, amely működése idején vált le a kegyesrendiek lengyelországi tartományáról, és lett része a létrejövő magyar viceprovinciának. *Vita poetica* című tankönyve ekkoriban, 1693-ban jelent meg Nagyszombatban.⁸² A mű allegorikus dráma formájában, öt felvonásban, az emberi életkorokhoz kötve, a gyermekkortól az aggastyánkorig haladva mutatja be az egyes műfajokat. További érdekessége, hogy képverseket és egyéb költői játékokat is tartalmaz, és emblémaköltészetéről is ad felvilágosítást. Különlegessége, hogy a hagyományos poétikáktól eltérően olyan témákat is érint, amelyek általában a retorikákban fordultak elő. Beszél ugyanis invencióról, diszpozícióról és elokúcióról, pontosabban ezek a fogalmak mint drámai szereplők maguk mutatkoznak be *Neo-Poētának*, az első rész főszereplőjének. *Inventio* alakja a következőket mondja magáról: a retorikai feltaláláshoz hasonlóan ő is a valós vagy valószínű gondolatok kitalálását jelenti, viszont a szónoklatoktól eltérően helyet kap benne a fikció és a metrum, valamint több szerepet játszik benne „a dolgok és a szavak pazar bősége” („luxus rerum, ac verborum”), és a trópusok használata is jóval szabadabb a költészetben.⁸³ A feltaláláshoz *Inventio* gyakorlatias tanácsot is ad az ifjú költőtanoncnak: „Ne keress magadnak más forrást, mint a közhelyeket, avagy az érvek és a formulák kézikönyveit, hogy velük öntözd meg dalodat.”⁸⁴

79 Uo., 84: „ut: *DEUS*, quo pertinent: *templa, religiones, sacrificia*, etc. 2. *Homo*, cujus duae sunt partes: *corpus, et anima*. 3. *Rex, imperium, leges*, etc. 4. *Vita civilis*, ad quam spectant: *lites, ludi, amici*, etc.” Kiemelések az eredetiben.

80 Uo., 84–85.

81 Uo., 84–86.

82 A szerzőről és a műről lásd BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 62–78; BARTÓK, „Sokkal magyarábbul...”, 41–73.

83 Lucas MOESCH, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta, sive poësis tota vitalis, docens, canens et ludens* (Tyrnavia: Johann Adam Friedl, 1693), 12. – RMK II 1750.

84 Uo., 13: „Fontes non alios tibi persuade, quam locos communes, sive promptuaria argumentorum ac conceptuum, ex quibus carmen irriges.”

A mi szempontunkból a felvonásokat követő közjátékok, *interludiumok* a legérdeke-
sebbek. Ezekben ugyanis Moesch maga is példát nyújt a versszerzésben hasznosítható
gyűjtemények felépítéséhez. A második felvonás után például az Ábécé (*Alphabetum*)
allegorikus alakja szólítja meg a poétikát tanulmányozó gyermeket, és mindjárt
Ravisius Textor *Theatrum philosophicumát* – vagyis az *Officina partim historii, partim
poeticis referta disciplinist* – ajánlja figyelmébe.⁸⁵ Ezt valódi ábécérendes lexikon köve-
ti különböző témákról, az első kulcsszó az *Abstemii* (bornemisszák), az utolsó a *Viri
fortes* (erős férfiak). A gyűjtemény a legtöbbször neveket kínál az antik mitológiából
és történelemből az egyes kulcsszavakhoz, az erős hősök között így többek között Her-
culest és Theseust sorolja fel.⁸⁶ A pásztori költészet műveléséhez például nagy segítsé-
get jelenthet, hogy egy helyen olyan pásztorneveket sorol fel, amelyeket Tasso vagy az
olasz költészet nyomán Zrínyi is használt: „Amyntas, Tityris, Daphnis, Giges, Tilippus”
stb.⁸⁷ A második rész utáni *Curiositas* lép színre, aki egzotikus helyek-
hez köthető érdekességeket mutat be. Először olyan helyeket sorol fel, amelyek vala-
miben arról nevezetesek, hogy valamiben bővelkednek – „Pontus és Macedónia fehér
ürömben”, „a Gangesz angolnában”⁸⁸ –, majd olyan helyek következnek, ahol bizonyos
dolgok ritkák, így megtudhatjuk például, hogy Krétán és Afrikában kevés a medve.⁸⁹
A negyedik részben Öregség (*Senectus*) mitológiai történetek allegorikus magyarázatát
kínálja („*Argus*, a százszerű, a védelmező és körültekintő embert jelképezi”⁹⁰). Végül
pedig az ötödik rész közjátékában Poësis alakja mutat be átváltozástörténeteket Ovi-
dius alapján, mégpedig a megfelelő állat vagy növény szerinti alfabetikus rendben.⁹¹
Összességében megállapíthatjuk, hogy a gyűjtemények összeállításával Moesch célja
nem a kifejezőkészség gazdagítása vagy a jól sikerült részletek imitációjának-emulá-
ciójának a tanítása volt. Ilyen törekvésre művében csak az a részlet utal, ahol alkalmi
versekhez kínál klasszikus idézetanyagot.⁹² Ábécérendes ismerettáraival célja inkább
a dolgok bőségének illusztrálása, vagyis olyan mitológiai, történelmi és földrajzi pél-
datár összeállítása, amelyek az érvek és a tudós utalásokat igénylő képek, alakzatok
– hasonlat, halmozás stb. – feltalálását segítik. Így is a Magyarországon addig megje-
lent tudástárak közül ezt a művet sikerült leginkább az iskolai poézis igényeire szabni.

85 Uo., 85. Ravisius Textor művének kiadástörténetéről és címváltozatairól lásd: ISTASSE Nathaël, „Les *Epitheta* et l’*Officina* de Joannes Ravisius Textor: conception auctoriale et destinée éditoriale”, in *Qui écrit?: Figures de l’auteur et des co-élaborateurs du texte (XVe-XVIIIe siècles)*, éd. FURNO Martine, 111–135 (Lyon: ENS Éditions-Institut d’Histoire du Livre, 2009).

86 MOESCH, *Vita poetica*, 101.

87 Uo., 98.

88 Uo., 189: „Absynthio Pontus, Macedonia”, „Anguillis Ganges”.

89 Uo., 196: „Ursis Creta et Africa [carentes]”.

90 Uo., 271: „*Argus* centoculus indicat hominem praesidem et circumspectum.” Kiemelés az eredetiben.

91 Uo., 305–309.

92 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 68–69.

3. Konklúzió: az elmélet a gyakorlatban?

Ha ezek után arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon hathattak-e a hazai vagy magyar vonatkozású elméletek a kivonatolás gyakorlatára, akkor nem lehetünk elég óvatosak. Egyrészt a magyar diákok nyilván nemcsak hazai könyvek alapján tanulták az excerpálást, hiszen a témában releváns nemzetközi művek hatása is folyamatos volt. Másrészt a jegyzetelés minden valószínűség szerint olyan tevékenység volt már akkor is, amely esetében a gyakorlati úton történő tanítás és elsajátítás legalább olyan fontos volt, mint az elmélet.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a szentírási szövegekből kompilált imakönyvek esetében valóban rámutathatunk bizonyos hatástörténeti összefüggésekre. Érdekes azonban, hogy először nem puritán körökben jelennek meg a biblikus imaszövegek, hanem a katolikus megújulás képviselőinél. Pázmány Péter már 1606-ban azzal büszkélkedik, hogy imakönyvében bibliai idézetekből összeállított imádságok is vannak. Ezek jelentősége akkor is adott, ha az első kiadás igehelyeket jelölő margójegyzetei fokozatosan kikopnak a későbbi kiadásokból.⁹³ Pázmány sikerkönyvét, amely 1665-ig még ötször jelenik meg újra,⁹⁴ különféle átdolgozások is követik. Batthyány Ádám (1610–1659) 1654-es *Lelki kard* című 1654-es imakönyvébe több Pázmány-imádságot is beledolgoz,⁹⁵ és Kopcsányi Márton imakönyvében is találunk Pázmány könyvével közös imádságokat.⁹⁶ A biblikus imádság konfesszionális határokat sem ismer, gondoljunk csak Mihálykó János evangélikus lelkipásztor imádságoskönyvére (1609), amely Pázmány protestáns hitelvekkel is összeegyeztethető imáinak kendőzetlen plagizálása.⁹⁷

Medgyesi és Szilágyi Tönkö munkásságával egyidőben ugyanakkor már megjelennek biblikus helyekből összeállított protestáns imakönyvek is. Ezek a pragmatikus ráizmist a bibliai szövegek analízisére használják, mint például az ágostai hitvallású Kassai András *Centuria quaestionum duabus* (1644) című, magyar nyelvű könyve, amely Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedéseket tartalmaz katekizmus (kérdés-felelet) formájában. A passió evangéliumi elbeszélését ugyanebben a könyvben latin nyelvű analitikus táblák segítik.⁹⁸ Ennél sokkal jobb példa Szokolyai Anderko István (1620/21–?) könyvecskéje, amely imádságban használható ószövetségi verseket listáz. Minden imája az Ószövetség egy-egy könyvéből szemlézi a megfelelő igehelyeket.⁹⁹

93 PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imadsagos keonyv, melybe szep aytatos keoneorgesek, haladasok es tanusagoc foglaltatnac* (Graz: Georgi Widmanstadius, 1606). – RMNy 945; BAJÁKI, „Dialógus az imakönyvekben...”.

94 RMNy 1003, 1345, 1513, 2340, 3190.

95 BATHYÁNY Ádám, *Lelki kard, avagy imádságoskönyv* (Bécs: Cosmerovius Máté, 1654). – RMNy 2508A.

96 BAJÁKI Rita, „Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 4, 11–22 (Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2012).

97 MIHÁLYKÓ János, *Kereztien istenes es aitasos imadsagok* (Bártfa: Jacob Klösz, 1609). – RMNy 976.

98 KASSAI András, *Centuria quaestionum duabus minus de gratiosa servatoris nostri passione* (Bártfa: Jacob Klösz, 1644), 100–101, 106. – RMNy 2049.

99 SZOKOLYAI ANDERKO István, ford., *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* (Leiden: Hieronymus Vogel, 1648). – RMNy 2217.

A könyv azonban nem saját mű, hanem Paulus Leonards holland imakönyvének fordítása, amellyel Szokolyai Anderko leideni tanulmányai alatt találkozott.¹⁰⁰ A könyv második kiadása viszont nagyon érdekes, ugyanis Sárospatakon jelent meg 1669-ben.¹⁰¹ Ekkoriban a Rákóczi család központja valóságos puritán kulturális központnak számított. I. Rákóczi György halála (1648) után az özvegy, Lorántffy Zsuzsanna ide vonul vissza, és követi őt Medgyesi Pál is, aki először a fejedelemmé udvari lelkészeként, majd Sárospatak pásztoraként szolgál 1663-as haláláig. Nem lehet véletlen, hogy a fejedelem helyi nyomdásza, a Buzinkai-féle tankönyveket is kiadó Rosnyai János éppen ekkoriban több olyan imádságoskönyvet is megjelentet, amelyet összeállítójuk szentírási szövegekből kompilált. Szokolyai Anderko könyvénel néhány évvel korábban ekkortájt jelenik meg Köleséri Sámuel (1629–1683) *Bánkódó lélek nyögési* című imakönyve, amelynek biblikus imádságai Nagyvárad 1660-as elestét siratják.¹⁰²

A legjobb biblikus inspirációjú, a puritán és rámista ideáloknak is megfelelő imakönyv azonban nem más, mint Kemény János *Gileád balsamuma* című könyve, amelyet Rosnyai 1659-ben adott ki. Mint ismeretes, a könyvet Kemény János Bahcsiszeráj közelében, a tatár fogságban állította össze a maga és rabtársai vigasztalására. A könyv címlapja olyan analitikus táblákat ígér, amelyek a zsoltárokat, az ószövetség könyveit, valamint a protestáns hagyományban apokrifnek számító könyveket dolgoznak fel. Valójában inkább olyan tematikus válogatás Kemény műve, amely a zsoltárokat és a többi bibliai verset a különböző alkalmak és imaszándékok szerint csoportosítja.¹⁰³ A könyv viszont egy olyan imával végződik, amelyben Kemény aktívabb kompilátorként, sőt szerzőként lépett fel. Az imádság alapanyagául a zsoltárokból, valamint Jób könyvéből vett versek szolgálnak, Kemény ezeket a szöveghelyeket összefüggő imává alakítva igyekszik vigasztalni a magyar rabokat. A puritán imádságelméletek által előírt biblikusságnak tökéletesen megfelelő szöveg kétségtelenül a *Gileád balsamuma* legkedveltebb részévé vált. Kemény még fogságban volt, amikor imakönyvének a hazaküldött kézírata már felkeltette Medgyesi Pál figyelmét, aki ezt a záró imát 1658-ban egy igehirdetésének a függelékeként külön is megjelentette.¹⁰⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy a *Gileád balsamuma* publikálásában is aktív szerepe volt: noha látszólag a könyv-

100 Szokolyai Anderko másik hollandból készített fordítása, amely a 18. század közepéig több kiadást is megért, szintén imakönyv volt, a címe: *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamon*. A két könyvről: Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*, Hg. Tamás LICHTMANN, Debrecener Studien zur Literatur 14 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), 35–72.

101 Vö. Sárospatak: Typis principis, 1669. – RMNy 3593.

102 Az álcímlappal ellátott szöveg a következő, keresztény tanítást tartalmazó műhöz kapcsolódik: KÖLESÉRI Sámuel, *Idvesseg sarka, avagy az Evangéliom szerint-való igaz religiónak, első-fundamentomos igasságának avagy principiuminak [...] öszve-szedeteése* (Sárospatak: Rosnyai János, 1666). – RMNy 3309.

103 KEMÉNY János, *Gilead balsamuma, az az Sz. Dávid száz ötven soltárinak céljok és értelmei szerént egyben szedegettetéseknék és kilencz részekben alkalmaztatásoknak tablaja [...]* (Sárospatak: Rosnyai János, 1659). – RMNy 2869.

104 MEDGYESI Pál, *Istenhez-valo igaz megteres, avagy szent és isteni igaz mod* (Sárospatak: Typis Principis [Rosnyai János], 1658). – RMNy 2794. Az ima a könyv második, álcímlappal ellátott prédikációjához kapcsolódik: *Ötödik jaj es siralom*.

nyomtató jegyzi a könyv előszavát, felmerültek érvek amellel is, hogy igazi szerzője maga Medgyesi, aki jó viszont ápolt Keménnyel, sőt utóbbi minden biztonnal ismerte és olvasta is a puritán szerző imádságelméletét, ugyanis a *Doce nos orare* második, *Abba atya* című részének Váradon megjelent különnyomatát Medgyesi neki dedikálta.¹⁰⁵ Összességében Kemény könyve jól példázza a bibliai kivonatokat előnyben részesítő puritán elméletek hatását. Hadvezérként, udvari emberként és diplomataként a szerző már a könyv ajánlólevelében is hangsúlyosan mint nem professzionális szerző lépett fel, és az önéletírásából is gyakran idézett passzust visszhangozva panaszkodott elégtelennek vélt tanulmányaira, amelyek tizenöt éves korában megszakadtak.¹⁰⁶ Nem volt sem eruditus, sem pedig egyházi személy, Kemény mégis rabságban sínylődő katonái számára afféle lelki családfőként igyekezett viselkedni – vagy legalábbis az erdélyi olvasóközönség előtt magát ebben a szerepben feltüntetni –, és olyan gyűjteményt állított össze, amelybe mindazt kigyűjtötte a Bibliából, amit hasznosnak vélt a rábízott közönség devóciós életének igazgatásához.

Summary

GÁBOR FÖRKÖLI

The theory of excerpting and commonplacing in early modern Hungary

Commonplacing was a general method for knowledge management and for obtaining skills in rhetoric during the early modern period. This topic has been largely explored by international scholarship in the last few decades (Ann Moss, Alberto Cevolini, Élisabeth Décultot and others). Based on rhetorical, homiletical, and sometimes poetical treatises of the era, this paper aims to give an overview of the theoretical remarks on commonplacing in the early modern Hungarian Kingdom and Transylvania. Examples are quoted from the authors of the Protestant humanism (Leonhard Stöckel), from Hungarian students of paroemiology taught by the followers of Johannes Sturm in Strasbourg (Albert Szenci Molnár), from Hungarian Ramists and puritans (György Martonfalvi Tóth, Márton Szilágyi Tönkő) and from the Catholic tradition (the Jesuit István Kaprinai and the Piarist Lucas Moesch). Whereas the theory of commonplacing was international, the paper argues that some of these works had an immediate effect on local practices. The last chapter demonstrates this hypothesis by linking puritan homiletics with prayer books compiled from biblical quotations that the authors arranged with headings and Ramist diagrams.

105 MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgesnek lelke* (Várad: Szenci Ábrahám, 1650). – RMNy 2352. Eről a kapcsolatról és Medgyesi szerzőségéről, valamint Keményre tett hatásáról lásd: PÉNZES Tiborc Szabolcs, „»Dicsérlec tégedet a poganyoc között Vram...«: A *Gilead Balsamuma* zsoldtárainak helye és szerepe Kemény János életművében”, in *A zsoldtár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András, 255–265 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011), 257–261.

106 Modern kiadásban: KEMÉNY János, „A »Gilead balsamuma« előljáró beszéde”, in KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Magyar remekírók, 327–330 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980).

MOLNÁR DÁVID

Eius est paucis cognita fama viris

Janus Pannonius és Valerian Mader verse Marsilio Ficinóról

Az 1460-as évek második felétől, majd főleg – egy kis szünet után – az 1470-es évek végétől Marsilio Ficino műveinek feltűnő áramlása kezdődött meg Firenze és leginkább Buda között. E szellemi áramlatnak még kritikus visszacsatolásával is találkozunk egy bizonyos Ioannes Pannonius nevű szerzetes fennmaradt levelében.¹ Minden jel arra mutat, hogy a korabeli Magyarországon volt egy olyan szellemi befogadó közeg, amely naprakész és nyitott volt az akkoriban épp hogy feltámadó, akár kurrens és progresszív szellemi irányzatnak is nevezhető neoplatonizmus iránt. A fent említett ismeretlen szerzetesen kívül Ficino jól dokumentálható ismeretségi – és így valamennyire szellemi – köréhez tartoztak még a következők: Janus Pannonius pécsi püspök, Garázda Péter pozsegai prépost és pécsi kanonok, Báthory Miklós váci püspök, Váradi Péter kalocsai érsek, valamint Nicolaus de Mirabilibus domonkos szerzetes, későbbi inkvizitor, végül maga Mátyás király, akinek a firenzei mester három művét is dedikálta, illetve négy neki címzett levele is fennmaradt. Röviden: 1469 és 1496 között, tehát még Ficino életében 34 művéről (az általa kiadott leveleket is beleértve) biztosan tudjuk, hogy Magyarországra kerültek. Ráadásul ezek közül jó néhányat – például nevezetes Plótinosz fordítását és kommentárját – ide küldte el először, vagyis úgy érezte, érdemes az akkori magyar szellemi közegre támaszkodva értő patrónusokat toboroznia Itálián kívül is. Végül ne feledkezzünk meg Báthory Miklós püspök terveiről sem, aki egy budai platonikus iskola megalapítására törekedett, amelynek élére magát Ficinót próbálta elcsábítani.

Ahogy ebből a tömör összefoglalóból is jól kitűnik, nagyon ígéretesen indult a korszak talán legfrissebb filozófiai és teológiai programjának magyarországi meghonosítása. Az 1490-es évekre azonban – először Janus Pannonius halálával meginogva, majd később Mátyás halálával véglegesen – mintha nyoma sem maradt volna a neoplatonikus eszméknek. Marsilio Ficino, miközben halála után műveivel egész Európát meghódította, Magyarországon szinte teljesen ismeretlen maradt, és mint számottevő szellemi tényező az 1490-es évekre teljesen el is tűnt hazánkból. Olyannyira, hogy 1588-as versében a trencsényi Valerian Mader úgy ír Ficinóról, mint *olyan régi szerzőről, akinek addigra már hírét is kevesen hallották.*²

* A szerző az ELTE kutatója. A tanulmány az OTKA 132376 sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Habár ekkoriban már nem tartózkodott Magyarországon, de ehhez lásd még Galeotto Marzio platonizmus-kritikáját az 1489-es *De doctrina promiscuab*an. Gabriella MIGGIANO, „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico IV”, in *Il Bibliotecario* 36–37 (1993): 94–180. BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fizionómia Galeotto Marzio műveiben*, Humanizmus és reformáció 35 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 29–95.

2 Lásd alább Mader versének 7–8. sorát.

A magyar irodalom- és filozófiatörténet átka a Ficino-recepcióban is megmutatkozik. Hiába az egy-egy személyhez köthető korai lendület és kezdeményezés, a felkarolt szellemi és intézményi kísérletek az ügyet képviselő patrónusok bukásával vagy halálával maguk is elenyésznek. Mader verse azért érdekes, mert szimptomatikusan mutat rá milderre azzal a nagyjából 120 éves hiátussal, amely Janus Pannonius epigrammája és a trencsényi lelkész költeménye között nyílik meg. Ugyanis hiába a reményteli platonikus kezdet, végül a magyar irodalomtörténet csupán ezt a két verset tudja felmutatni, amelyek Ficinóval – noha csak említés szintjén – foglalkoznak. Mielőtt Mader versét elemeznénk, érdemes Janus Pannonius kétsorosára is vetnünk pár pillantást:

Nuper in Elysiis animam dum quaero Platonis,
Marsilio hanc Samius dixit inesse senex.

(Miközben nemrég Platón lelkét keresém az Elysiumban, azt mondta a számoszi agg, hogy Marsiliusban van.)³

Hogy pontosan mikor születhetett ez a vers, nem tudjuk. De Janus 1458-as és 1465-ös követjárásakor akár találkozhatott is Ficinóval. Igaz, Ficino az igazán nagy műveit majd csak Janus halála után írja meg, tehát a pécsi püspök ekkor a *Corpus hermeticum* fordításon kívül csak a Platón-fordításokból ismerhetett volna részleteket. De ez utóbbi olyan nagy munka volt, hogy Ficino majd csak 1484-re zárja le. Mivel Ficino egyetlen befejezett, jelentős műve Janus halála előtt a *Lakoma-kommentár*, amelyet 1469. augusztus 5-én a magyar költőnek el is küldött egy ajánlólevél kíséretében, ezért egyáltalán nem lehetetlen, hogy Janus fenti kis verse egy erre – vagy legalábbis a levélre – küldött rövidke válasz.⁴

Ebből következően felmerül a kérdés, hogy mit keresett Janus lelke az alvilágban? Habár fontos szerepe van a homéroszi, de főleg vergiliusi motívumnak az epigrammában, mégis valószínű, hogy ennél többről van szó, és személyesebb okai is lehettek az „alvilágjárásnak”. Betegségének első tünetleírásai ugyanis 1458-as itáliai követjárása után tűnnek fel a katonáskodó Balázshoz írott versében, majd aztán 1466 márciusától komolyabb tünetekkel is számolhatunk, amelyek valamilyen egyre súlyosbodó tü-

3 Weöres Sándor fordításában: „Elysiumban járva Platon lelkét tudakoltam, / »Marsilióvá lőn« mondta a samosi bölcs.” Janus PANNONIUS, „Marsilio Ficinóról”, ford. WEÖRES Sándor, in Janus PANNONIUS, *Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, 58 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982). JANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia I. Epigrammata. Fasc. 1. Textus*, edidit Iulius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), no. 434, 251. Az apparatusban szerepel Ficino és a *Samius Senex* származási helye, vö. Ovidius, *Tristia* 3, 3, 62.

4 A kézirat hagyomány sem ad túl sok támpontot. A Ficino által küldött kódex megvan ugyan (Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 2472, f. 110), sőt a Ficinónak szánt epigramma is olvasható benne, de a szakirodalom általában nem fogadja el Janus autográf bejegyzésének. (Ami már csak azért is valószínű, mert a kódexben olvasható vers grammatikai hibát is tartalmaz.) Ezen kívül két 15. századi kódexben fordul még elő, de ezek sem adnak biztos támpontot (Oxford, Bodleian, MS. Lat. misc. d. 85; Firenze, Biblioteca del Seminario Arcivescovile Maggiore B.V.2).

döbetségre utalnak.⁵ Diagnózis felállítására ugyan nem vállalkoznák, de Janus 1472 márciusi halálát és az epigramma 1469 augusztusa utáni hipotetikus keletkezését, valamint költőnk egészségi állapotának fokozatos romlását is figyelembe véve, nyugodtan feltételezhetjük, hogy az antik toposzt olyan lázrohamok, sőt víziók is megtámogathatták, amelyek során Janus úgy érezhette, az alvilág szélére sodródott.⁶ S ha már ott volt, körbe is nézett. Platón pedig nem kereshette más, mint Ficino miatt.

Ficino levelét összeolvasva Janus versével a levél további két részletet tartalmaz, amelyek csak megerősítik azt a feltevést, hogy költőnk erre szánt válaszként is értelmezhetjük a kis epigrammát. Az egyik, hogy Ficino nemcsak *kiváltképp platonikusnak* nevezi (*Platonicus es apprime*) Janust, hanem ettől nem teljesen függetlenül olyan platonikusnak gondolja, akinek – értő fülekre számítva – elő is adhat *platonikus dolgokat* (*Platonica ad Platonicum retulerimus*). A másik pedig, hogy ha Janus volt az, akinek sikerült a múzsákat visszavezetnie a Dunához, akkor ő lesz majd az is, aki Platón szintén visszavezetheti ide: *Ita qui primus ad Histrum redegit Musas, eodem primus rediget et Platonem*.⁷ Ez meg is magyarázza, miért kereste Janus épp Platón lelkét az alvilágban: talán azért, hogy visszavegye a Dunához.

Itt ismét egy fontos kérdés merülhet fel Ficino soraival kapcsolatban: miért a *redigo* szót használja? Leveléből azt is tudjuk, hogy olvasta Janus elégiáit (*ac tue nobis elegie probantur*), márpedig akkor ismerhette a *De se aegrotante in castris* című elégiájának a végén (117–118. sor) található sírversét is, amelynek az eleje szerint „itt nyugszik Janus, aki a babérkoszorús istennőket a hazai Dunához először vezette el a Helikonról” (*Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum, duxit laurigeras, ex Helicone, Deas*).⁸ Jankovits László hívta fel a figyelmet arra, hogy míg itt Janus saját elsőbbségét hangsúlyozza, addig Ficino mind a múzsák, mind pedig Platón esetében a visszahozatalt. Vagyis „Janus az ő szemében Ovidius művét ismétli – ezen belül is, feltehetően, a száműzetésben született Ovidius-műveket”.⁹

5 BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003), 106–107.

6 A *Conquestio de aegrotationibus suis* című verse szerint se éjjel, se nappal nem tud pihenni, kerüli a jótékony álmot, helyette ébren van és borzalmas képek gyötrik: „At sopor almus abest: nec luce aut nocte quiesco, / Sed vigil horrendis vexor imaginibus.” Az *Ad somnuban* hasonló leírással találkozunk: hosszas álmat csalogatva gyakran zárja le és szorítja össze szemhéjait, de hiába, az alvás minduntalan kisiklik alóluk és helyette szemei előtt iszonyatos szörnyek (*dira monstra*) és alvilági árnyak (*Stygiae effigies*) lebegnek. A verseket mindazáltal csak óvatosan szabad konkrét referenciának tekinteni Janus egészségét illetően, különösen azért, mert a vergiliusi alvilágjárásban a szörnyű árnyak ugyanúgy szerepelnek, mint a boldogok helye, az Elysium.

7 Eredeti levél: Paulus Oskarius KRISTELLER, *Supplementum ficinianum*, 2 vol. (Florentia: Olschki, 1973), 1:87–88. Magyar fordítása: Marsilio FICINO, *A szerelemről: Kommentár Platón A Lakoma című művéhez*, ford. IMREGH Monika, Libri operis magni (Budapest: Arcticus Kiadó, 2001), 5.

8 JANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia II. Elegiae. Fasc. 1. Textus*, edidit Iulius MAYER similia addidit Ladislaus TÖRÖK (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), No. 27, 139–145.

9 JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 146. Ugyanakkor itt érdemes megjegyezni, hogy Janus nagyon is tisztában volt vele, honnan hova folyik a Duna, hiszen nem lehet véletlen az *ad Histrum patrium* szerkezet sem. Hangsúlyozza, hogy a Duna hazai szakaszáról van szó, ahova a múzsákat elcsalta. Így a Duna folyásának alsó szakaszát „meghagyja” Ovidiusnak.

Ráadásul Ovidius maga is csak a második, vagyis a második-első volt, mert az első-elsőnek Orpheuszt tekintjük.¹⁰ Tehát Ficino Janusra mint Ovidiushoz képest második-első költőre és Orpheuszhoz képest második-első platonikusra (vagy harmadik-első költőre is?) utal.¹¹ Ami összekapcsolja az északról jött Janust az ókori nagyságokkal, thrák és balkáni mivoltuk. Orpheusz thrák volt, Ovidius köztük élt, Janus pedig a hajdani barbárok földjéről származott.

De talán nem véletlenül jut eszünkbe Vergilius Aeneasának alvilágjárása sem (*Aeneis* 6, 713–896). Útjának vége felé Aeneas a látványtól elhűlve tudakolja apjától, hogy miféle embertömegtől morajlik (*strepit murmure*) a Léthé melletti mező. Erre Anchises azt válaszolja, hogy olyan lelkek ezek, akiknek a végzet egy másik, új testet szánt (*animae, quibus altera fato corpora debentur*), amit magukra öltve most újjászületve térhetnek vissza a tunya testek földi körforgásába (*reverti ad tarda corpora*). Vergilius még egy tömör platonikus kozmológiát és eszkatológiát is ad Anchises szájába (*Aeneis* 724–751), aki aztán a testet öltetni készülő hősök lelkeire rámutatva, felvázolja a Római Birodalom dicsőséges jövőjét. És talán ezen a motívumon keresztül lehet megválaszolni azt a másik kérdést is, hogy Janus miért éppen Püthagorasz lelkétől tudakolja, merre keresse Platón az Elysiumban (ahol Vergilius szerint a megtisztult lelkek élvezik túlvilági életüket). Egyrészt mert a lélekvándorlás tanát az ő nevéhez kötötték,¹² másrészt pedig, mert akár a ficinói *prisca theologia* (ősi teológia) eszményét is sejthetjük mögötte.

Arról, hogy lehetett-e Janusnak ez utóbbiról tudomása, semmi biztosat nem állíthatunk. Azt azonban tudjuk, hogy Ficino 1469-re már nemcsak kidolgozta *prisca theologia*ját, hanem Firenzében nyilvános előadásokat is tartott Platón *Philébosz*áról. Ennek kommentárjával már 1469 előtt elkészült, és ebben meg is adja azon ősi teológusoknak a sorát, akik által ugyanaz az isteni bölcsesség hagyományozódott tovább Zoroaszterrel kezdve Hermész Triszmegisztoszon, Orpheuszon, Aglaophamoszon, Püthagoraszon át egészen Platónig.¹³ Talán csak véletlen, de Anchises történelmi hőseinek kronologikusan lineáris sora jól rimel a *priscus theologusok* sorára is (Janus verse kapcsán ezért is adja magát sok-

10 Uo., 149–150.

11 A Janus–Orpheus hasonlathoz lásd még Janus saját költeményét Henrik német költőhöz, amelyben szerényen verébbhez hasonlítja magát a hattyú Orpheushoz képest. JANI PANNONII *Opera... I. Epigrammata*, No. 453, 259–261.

12 A pisai egyetem alig pár évvel Ficino *Theologia platonica*jának megjelenése után, nyilvánosan is elítélte a lélekvándorlás tanát. Talán Ficinónak a püthagoreus eszmékre visszavezetett vegetarianizmusa is a lélekvándorlásban való hitét mutatja. Lásd még: James HANKINS, „Marsilio Ficino on Reminiscencia and the Transmigration of the Soul”, *Rinascimento* 45 (2005): 3–17, 11–12; Christopher S. CELENZA, „Pythagoras in the Renaissance: The Case of Marsilio Ficino”, *Renaissance Quarterly* 52 (1999): 681–699; Brian OGREN, „Marsilio Ficino, Circularity and Rebirth”, in *Renaissance and Rebirth: Reincarnation in Early Modern Italian Kabbalah*, eds. Hava TIROSH-SAMUELSON and Giuseppe VELTRI, *Studies in Jewish History and Culture* 24, 238–263 (Leiden–Boston: Brill, 2009).

13 Marsilio FICINO, *The Philebus Commentary*, ed., trans. Michael J. B. ALLEN, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 226 (Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2000), 12, 180–181; Michael J. B. ALLEN, „At Variance: Marsilio Ficino, Platonism and Heresy”, in *Platonism at the Origins of Modernity: Studies on Platonism and Early Modern Philosophy*, eds. Douglas HEDLEY and Sarah HUTTON, *International Archives of the History of Ideas* 196, 31–44 (Dordrecht: Springer, 2008).

kal inkább a vergiliusi alvilágjárás, mint a homéroszi). Ficino szerint Püthagorasz épp a Platón előtti láncszem. Janus tehát Platónt keresve Püthagoraszt találja meg, aki ugyanannak az ősi bölcsességnek a hordozója, mint Platón. Platón lelke azonban már nincs az Elysiumban, mert Ficinóban öltött új testet, tehát így a *prisci theologi* legutolsó láncszemének számít a firenzei mester. De ugyanennek a sornak egy korábbi láncszeme nem más, mint Orpheusz. Az az Orpheusz tehát, aki Ficino számára egyszerre platonikus költő és filozófus!¹⁴ Ha tehát levelében Ficino a reinkarnálódott „platonikus” Orpheuszt szólította meg Janusban, akkor Janus magát az új testbe bújít Platónt Ficinóban.

És ha mindezt összefésülve olvassuk újra Janus epigrammáját, nemcsak a fenti értelmezés lehetőségét látjuk zseniálisan összesűrítve egyetlen disztichonba, hanem Janus még csavar is rajta egy et, amikor Ficinót Platón lelkének nevezi, hiszen így maga Ficino lesz az, aki a Dunához végül is visszavezeti Platónt.¹⁵ Janus így szerényen csak közvetítőnek tünteti fel magát Ficino mellett. A múzsákat természetesen elvezeti a Dunához és a Drávához, ám Platónt átengedi Ficinónak. Ráadásul az Orpheusz-hasonlatot még tovább árnyalhatjuk, hiszen magára Ficinóra is Orpheuszként tekintettek a kortársak.¹⁶ Így pedig Ficino mint Orpheusz Januson mint második Orpheuszon keresztül vezeti vissza Platónt a Dunához, aki Orpheuszként már járt is itt sokkal régebben. Összefoglalva: Janus hiába kereste Platónt, csak Ficinót találta meg, akinek a könyve viszont már meg is érkezett Pannóniába.

Janus verse után 1588-ban bukkan fel Ficino neve egy másik magyarországi költeményben, Valerian Madernél,¹⁷ a Galgócon, Mantskovit Bálintnál kinyomtatott vers-

14 Legrészletesebb összefoglalóját lásd: D. P. WALKER, „Orpheus the Theologian and Renaissance Platonist”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 16, no. 1–2 (1953): 100–120.

15 A fentiekhez aztán jól illeszkedik Báthory Miklós váci püspök másfél évtizeddel későbbi kísérlete, aki majd magát Ficinót próbálja Budára elhívni, hogy ott egy platonikus iskolát szervezzen meg és vezessen. Vagyis miután Janus elbukott, Platónt már nem Ficino könyveiben, hanem Ficino testében igyekeznek visszacsalogatni a Dunához. DÁVID MOLNÁR, „»Many laughed at the thought of this illustrious young man reading books«: About Miklós Báthory’s Library and His Cicero-Codex” in *Hungarian Historical Review* 8, no. 3 (2019): 573–593.

16 Lásd például Naldo Naldi egyik versét, amely szerint Ficinóban maga Orpheusz született újjá. Angelo Poliziano pedig azt írja Bartolomeo Fonzióknak egy – korábban ráadásul Janus Pannoniusnak tulajdonított versében –, hogy gyakran hallgatja Ficino előadásait az égi titkokról, amelyet Orpheuszként kísérel lantján. KRISTELLER, *Supplementum...*, 2:262, 2:282–283; ALLEN, „At Variance...”, 35.

17 Szlovák eredetű nemesi családban született 1558. május 19-én (a család címeréről több vers is található könyvében). Apja Mikuláš (Nicolaus) Mader trencsényi polgármester volt. Valeriannak két fiútestvére volt: Mikuláš (Nicolaus) és Jozef (Josephus). Elemi tanulmányait Semptén kezdte meg, majd 1573 és 1579 között Trencsénben, Bártfán és Zsolnán tanult. Trencsénben Petrus Barossius volt a tanára, aztán Bártfán Jeszenszky (Jessenius) Simon támogatásával Thomas Fabernél, Georg Radaschinnál, Severin Scultetinél pallérozódott, míg Zsolnán Nicolaus Colacinatus volt a tanára. Mader *Hodoeponicon, sive peregrinatio in Transsylvaniam* című verse alapján, amelyet *ex schola Patakina* írt, valószínűleg Kolozsváron és Sárospatakon is tanult 1579–1580-ban. Ekkor tért vissza Trencsénbe, ahol iskolamesterként és lutheránus lelkészként tevékenykedett. 1582-ben nősült, feleségét Dorotheának hívták. Lelkipásztor volt Beckón (1582), Kiripolcban (ma Egyházhely, 1586–1588), majd egy levél szerint 1600. március 21-én már ismét Trencsénben működött. Utolsó információnk róla, hogy 1605-ben Márkusfalván volt lelkész. Egy fiáról és egy lányáról tudunk, akik 1586 előtt, még gyermekkorukban meghaltak. BORSA Gedeon, „XVI.

Ahogy a versgyűjtemény címe is mutatja, szerzőnk *a költészet iskolai gyakorlatainak könyvecskéjét a versfaragás mesterségének újoncai számára* szánta példatár gyanánt, amelyből elsajátítható, tökéletesíthető, megszerethető és megjegyezhető az alkalmi költészet *ars versificatoriája*.¹⁸

In libellum medicum, Marsilii Ficini

- Poeonias studio qui vult volitare per artes
Et medicas aegris applicuisse manus.
Herbarum varias multarum noscere vires,
Et cupit humanis, pharmaca ferre malis.
- 5 Docta terat manibus docti monumenta Ficini
Quae scripsit Latio sedulus ille stylo.
Est vetus ille quidem, quem nos modo diximus author,
Eius et est paucis cognita fama viris,
Attamen antiquis quae sunt fabricata sub annis
- 10 A scriptis non sunt illa minora novis.
Nostra etiam multos medicos licet afferat aetas
Seu Latium seu quos Teutonis ora fovet.
Idcirco non est hic despiciendus ab alto,
Omnia non uni dat sua dona Deus.
- 15 Qualia vix alii scriptis meminere disertis
Horum Marsilius multa Ficus habet
Ergo cui valetudo placet, longaeaque vita,
Hinc discat morbos arte fugare suos.
Dignus honore, vir est medicus medicinae iusto,
- 20 Ergo etiam iusto est dignus honore liber.

(Marsilio Ficino orvosi könyvére. Aki gyógyító tudományok segítségével akar buzgón szárnyalni és a betegnek gyógyító kezet nyújtani, és szeretné a sok-sok fű különféle erejét megismerni, valamint az emberi bajokra orvosságokat nyújtani, [az] koptassa a tudós Ficino tudós írásait, melyeket latin stylusszal¹⁹ írt ez a buzgó [szerző]. Régi ugyan az imént említett szerző, és híre is [csak] kevesen hallották, de azok a művek, amelyeket régi időkben alkottak, az újabban írt művek miatt mégsem lesznek jelentékteleneb-

18 Valerianus MADER, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum, propter tyrones artis versificatoriae, ut quomodo ea comparanda, promovenda, amanda, et conservanda sit, Exemplum capiant, in lucem editus* (Galgóc: Typis Valentini Mantskovit, 1588), 69–70. – RMNy 611. Egyetlen példánya az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található (*35.X.164) Hieremias Sartorius trencsényi iskolamesternek dedikálva, aki két versével is szerepel a könyvben: „Medicinae licentiato d. d. hunc libellum amicitiae ergo Hieremias Sartorius jam scholae Trenchinianaepastor 14. Junij Anno D. 1588°. A verset betűhíven közlöm, annak ellenére, hogy a központozás nem tűnik megfelelőnek.

19 A *Latio stylo* nem egyszerűen ’latin’-t jelent, hanem ’itáliai’-t, vagyis itt céloz rá Mader, hogy a szerző olasz. A 12. sorban a *Latium* is nyilvánvalóan Itáliát jelent, míg a *teutonis ora* Németországot.

bek. Habár a mi korunk is sok orvost ád, akiket Latium vagy a teuton vidék pártfogol, azért nem kell őt lenézni, nem egynek adja minden ajándékát Isten. Ezekről [a dolgokról] más alig emlékezett meg érthető írásokkal, míg Ficinónak sok [ilyenje] van. Tehát akinek tetszik az egészség és a hosszú élet, ebből a remekműből megtanulhatja előzni betegségeit. Joggal tiszteletre méltó az orvos és az orvoslás is, így hát a könyv is joggal méltó a tiszteletre.)

Az alkalmi költemények példatárában Mader egyetlen könyvhöz/könyvről/könyvbe írt költeménye ez a Ficino-vers. Maga a költemény az *alkalmi vers* alműfajának egy jellegzetes példája: egy *epigramma liminarium*, magyarul talán „küszöbversnek” fordíthatnánk.²⁰ Jellemzően egy könyv elején található paratextus, amely – mint egy ajtónálló – beengedi az olvasót a főszövegbe. Funkciója szerint egyrészt valamiféle bevezető ajánlás, amely a leendő olvasót, mintegy irányt adva neki, felkészíti arra, ami a könyvben várja. Másrészt a dedikáló az ajánláson keresztül a saját pozícióját, státuszát finomítja abban az intellektuális közegben, amelybe az ajánlott művön keresztül bekapcsolódhat.

Mader költeményéhez hasznos fogalmi fogódzót találhatunk Gérard Genette paratextus-elméleti klasszikusában, a *Seuils*ben, amelyben különbséget tesz az ajánlás kétféle szerzői aktusa, a *dédier* és a *dédicacer* között. Az előbbi során magát a művet mint produktumot (vagyis az összes példányát egyenként) ajánlja fel egy adott személynek vagy személyeknek, míg a második esetben egy műnek csupán egy példányát dedikálja egy konkrét személynek. Az előbbi egy absztraktabb, hivatalosabb szintje a dedikáló és címzett közötti kapcsolatnak, nem feltételez személyes ismeretséget (bár nem is zárja azt ki) és személyes jelenlétet. A *dédicacer* viszont jellemzően olyan személyes interakció, amelynél a dedikáló jelenlévőként adja át a példánnyal együtt az írott sorokat a címzettnek.²¹ (Ez utóbbi a dedikáció-hierarchiában szükségképpen alacsonyabb szintre kerül, hiszen egy általánosságban már dedikált művet disztribuíál további ajánlással a szerző.)

Ha a Mader-kötet versei alapján joggal feltételezzük, hogy szerzőnk a fenti verset sem csupán kiadandó könyve számára írta 1588-ban, akkor a genette-i értelemben vett *dédicacer*-ről van szó, vagyis Mader egy könyv példányába szánta (írta?) ezt a húszsoros költeményt. Ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy a *dédier* értelmében egy jövőbeli Ficino-kiadás elejére szánt paratextuális költeményről van szó, vagy legalábbis annak mintájáról. Azt sem nehéz kitalálni, hogy mely Ficino-könyvről van szó: ez csak a *De vita libri tres* lehet, amelynek Kristeller csak 1584-ig 27 kiadását sorolja fel.²² Ráadásul a korabeli Magyarország és Erdély könyvgyűjteményeiben – ismereteink szerint –

20 Ezzel kapcsolatban lásd: Harm-Jan VAN DAM, „Poems on the Threshold: Neo-Latin carmina liminaria”, in *Acta Conventus Neo-Latini Monasteriensis Proceedings of the Fifteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Münster 2012)*, eds. Astrid STEINER-WEBER and Karl A. E. ENENKEL, 50–81 (Leiden–Boston: Brill, 2015).

21 Gérard GENETTE, *Paratexts: thresholds of interpretation*, tr. Jane E. LEWIN, foreword by Richard MACKSEY, *Literature, Culture, Theory* 20 (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 117–143, hozzáférés: https://www.worldcat.org/title/paratexts-thresholds-of-interpretation/oclc/553650258&referer=brief_results.

22 KRISTELLER, *Supplementum...*, 1:LXIV–LXVI.

hét, 1588 előtti példánynak nyoma is maradt.²³ Ez egész jó arány, Mader mégis azt állítja, hogy *eiūs fama est cognita paucis viris*, vagyis „híret csak kevés ember ismeri”. (Ha ez nem pusztán egy humanista összekacsintás az elképzelt vagy valóságos könyvtulajdonossal, aki birtokolhatta a Ficino-könyvet, akkor el kell hinnünk Madernek, hogy az 1580-as évekre hazánkban Ficino már egy elfeledett szerző.)

Mivel Mader ezt a versét egy szerkesztett kötetben adta ki, annak is nagyjából a közepén, ezért a vers nyilvánvalóan elveszítette *liminarium*, és ezzel együtt paratextus jellegét is, hiszen a liminalitás csak addig érvényes, amíg a vers megtartja eredeti helyzetét, jelen esetben a feltételezett Ficino-könyv elején.²⁴ Ahogy ugyanaz a vers új pozíciót vesz fel egy szerzői kötetben, úgy a versfaragás gesztusa és célja is átalakul: ajánlás helyett immár mintaként funkcionál.²⁵ Itt felmerülhet a kérdés, hogy milyen iskolás mintának szánta ezt Mader? Egy általános könyvajánlónak, egy orvosi könyv ajánlójának, vagy a *De vita libri tres* ajánlásának? Ez utóbbit jó eséllyel kizárhatjuk, hiszen nem árulja el, melyik Ficino-műről van szó. Vagy egy fiktív, paratextuális ajánlasként képzeljük el valamelyik *De vita* kiadás bevezetéséhez? Akárhogy is közelítünk a vershez, mintaként csak úgy működtethető, ha a könyvajánlás műfajának valamiféle gyakorlati poétikáját vezetheti le belőle az olvasó. Vagyis a szerző dicséretén túl verselje meg röviden azt is, hogy miről szól az ajánlott könyv, milyen céllal íródott, és mi lehet a haszna.

Eredeti pozíciójukban az ilyen típusú liminális költemények a humanista költő ön-reprezentációjának fontos kellékei. Ezért műveltségét csillogtatva Mader is olyan finom utalásokkal igyekszik élni, amelyeket jó eséllyel képes dekódolni a kellőképpen eruditus olvasó (lásd például a vers grécizmusait a *pharmaca*, vagy a kötet címének *poeseos* kifejezésében). Általánosságban elmondható, hogy a 16. században sokkal többre becsülték a mai szemmel sokszor öncélúnak tűnő, antik utalásoktól hemzsegő alkalmi költeményeket és ezen belül a Mader-féle liminális verseket is, mint amennyire ezt a romantikán pallérozott esztétikai ítéloerőnk alapján elvárnánk. Az is nyilván-

23 Összegyűjtve az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* köteteiből. – Hans Dernschwam és Zsámboky János (ez utóbbinál három teljes kiadás is megtalálható: Bazel 1529, Vence 1548, Lyon 1566) 16. századi könyvtárán kívül is maradt nyoma a *De vita* példányainak. Igaz, az ismert katalógusok újabb keletűek, amiből nem lehet megállapítani, mikor és honnan kerültek oda, de így is jól mutatják, hogy viszonylag gyakori könyvről lehetett szó (zárójelben a katalógus évszáma): Radvánszky László (1750): Bazel 1532; pozsonyi jezsuita kollégium (1639): Párizs 1547; turóci jezsuita rendház könyvtára (1704): Lyon 1567. A következő helyeken maradt még nyoma, de ezek nem jelölik a kiadás évét, így akár 1588 utániak is lehetnek: kolozsvári unitárius kollégium (1675); Michael Halicius könyvtára (1674); nagyenyedi református kollégium (1679–1680); debreceni református kollégium (1706); Esterházy Pál (1713); eperjesi ferences könyvtár (1750).

24 Innen közelítve viszont Janus verse is paratextuális pozícióba kerül a fent említett *Cod. Lat. 2472*-ben. Habár nem Janus kezétől származik, mégis épp olyan funkcióban találja magát, mint Mader Ficino-verse, vagyis ajánlasként olvasható, amely az ajánlott könyv szerzőjét dicséri. Így a 120 éves íven mindkét ismert Ficino-versünket összeköti ez a liminalitás.

25 Bevett gyakorlat, hogy a szerző alkalmi költeményeit – és így a *liminarium*okat is – összegyűjti, kiválogatja, akár át is írja, vagy javítja, hogy egy szerkesztett kötetbe rendezve kiadhassa. Mader földíje, Filiczki János 1614-ben *Προσφώνησεις (Ajánlások)* cím alatt adta ki a könyvekhez, disszertációkhoz írt verseit *Carminum liber* kötetében.

való, hogy alapvetően másképp olvastak, és mást is vártak egy szerkesztett szövegtől. A szerző és a címzett sokkal érzékenyebb volt a társadalmi, ezen belül is az intellektuális státuszokra, amelyeket jól felépített inventív, mégis szigorú szabályokkal kötött szövegeken keresztül nemcsak reklámoztak, hanem jóleső büszkeséggel dekódoltak is. Ezek a versek úgy voltak privátak, hogy általában nélkülözték a személyességet, s egy szűkebb, jól behatárolható intellektuális kör érdeklődésére számíthattak. Intellektuális társasjátéknak, kirakónak vagy akár sportnak tűnhet, amelyben a feldobott – ha úgy tetszik, passzolt – labdákat hol könnyebben, hol nehezebben, de kellő iskolázottsággal le lehetett ütni.

Ehhez a „humanista puzzle”-höz a következő támpontokat sikerült összeszednem, ami valamennyire azt is jelzi, hogy költőnk a műfaji követelményeket sem szem elől tévesztve saját kútfőből dolgozott. Mader versének első négy sora rögtön felidézhetette az olvasóban iskolai élményeit, Homérosz *Iliász*ának 5. könyvét, ahol maga a gyógyító isten, Παιήων *per artes Paeonias* orvosolta Hadész és Arész sebesülését. (Haloványan a szintén iskolás célra készült *Ilias Latina* [350–351] is emlékeztet erre: *quem doctus ab arte paterna Paeoniis curat iuvenis Podalirius herbis.*) A második sor *applicuisse medicas manus* kifejezése a *Corpus Tibullianum* egyik Sulpicia-verséből (3. könyv 10. vers) lehet ismerős. Ennek a 16. század végéig több száz kiadását ismerjük, és jó pár humanista versében is találkozhatunk valamilyen variációjával,²⁶ tehát Mader egy szinte közhelyszerűen ismert verssort variál. Ugyanakkor jó eséllyel Madernek volt közvetlenebb forrása is, méghozzá a babérkoszorús költő, Georg Sabinus elégiája, amelyet Dorothea von Preußen, dán hercegnő halálára komponált, és – számos kiadásán túl – a königsbergi dóm síremlékére is felvésték. Ennek a 12. sora pontosan ugyanaz, mint Madernél: *et medicas aegris applicuisse manus.*²⁷ A másik feltűnő sor a versben egy szentencia, amely szintén egy homéroszi részre vezethető vissza (*Od.* 8.167–177), ahol a phaiákok földjén Odüsszeusz azt magyarázza az őt ócsárló Eurüalosznak, hogy „nem kaphatunk meg minden jót az istenektől”: οὕτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα δίδουσιν ἀνδράσιν, οὕτε φηὶν οὔτ’ ἄρ’ φρένας οὔτ’ ἀγορητὺν („így hát az istenek nem adnak minden embernek jó alakot, észt és ékesszólást is”). Vagyis Eurüalosznak ugyan kiváló külső adatott, de emellett cserébe bárgyú elme is (*νόος ἀποφώλιος*). Vergilius nyolcadik eklogájában (63. sor) is ugyanez a gondolat olvasható: *Non omnia possumus omnes.* Lucanus *Bellum civilé*ben is felbukkan (2.146) *non uni cuncta dabantur* alakban, valamint Titus Liviusnál is (*Ab urbe condita*, 22.51.4): *non omnia nimirum eidem di dedere.* A 16. századra már köz-

26 Csak a legismertebbek közül említve néhányat: Battista Mantovano, Helius Eobanus Hessus, Benedetto Varchi, vagy Elizabeth Jane Weston.

27 A sok kiadás közül az 1578-as javított edíciót használtam: Georgius SABINUS, *Poëmata* [...] (Lipsia: [Iohannes Steinman], 1578), 173. Ezt a reminiscenciát csak felerősíti a nyomdász Crato Mylius két magyarázó sora is a kötet 482. oldalán: „Pharmaca quo nemo miscente peritius aegris, / Paeonia medicas applicat arte manus.” Hogy ezek a szófordulatok mennyire általánosak lehettek a korabeli humanista költészetben, jól mutatják Tobias Aleutner – a Mader sorokat kísértetiesen idéző – kicsit későbbi epigrammájának eleje is, amelyet Georg Seiler frankfurti orvosprofesszornak írt: „Salve, Paeoniam celesse Seilere per artem, / Docte aegris medicas applicuisse manus.” Tobias ALEUTNERUS, *Epigrammatum miscellorum chilias* [...] (Lignic: Nicolaus Sartorius, 1608), 150.

helyes, iskolás bölcsességgé érik, tehát Mader nem véletlenül szúrja be a versbe. Talán a legjobb példa Luther *De servo arbitrió*jának elején olvasható, amely a homéroszin kívül a Lucanus- és Vergilius-féle latin változatokat is megemlíti, amit kiegészít Pál szavaival (1Kor 12, 4): *non uni dat cuncta deus, nec omnia possumus omnes, seu ut Paulus ait, distributiones donorum sunt, idem autem spiritus.*²⁸ Mader verséhez különösen jól illik még az idősebb Joachim Camerarius *Ad lectorem* című prelimináris epigrammája az *Opuscula aliquot elegantissima* elején, ahol ő is a fenti szavakkal mentegeti magát: *non uni dat cuncta Deus*. Mader sorai annyiban térnek el a fentiektől, hogy ezt a gondolatot nem emberre, hanem a megfoghatatlanabb korszakra (*aetas*) vonatkoztatják, tehát a kiváló embereket is mint ajándékokat osztja szét az Isten a különböző korokban.

Összefoglalva: nehéz lenne megítélni, Madernek mennyiben volt igaza, amikor Ficinóról mint régi és ismeretlen szerzőről írt, azonban a magyar irodalom és filozófiatörténet emlékei utólag mégiscsak őt igazolják. A saját és Janus Pannonius versén kívül nem ismerjük más nyomát a firenzei filozófusnak. Mader verse pedig most már majdnem 450 év múlva is épp úgy szólítja meg az olvasót, mint akkor, Ficino könyvén keresztül önnön erudícióját is hirdetve. Vagyis a kíváncsi olvasó Madertől versírást, míg Ficino könyvéből hosszú, egészséges életet tanulhat.

Summary

DÁVID MOLNÁR

Eius est paucis cognita fama viris

Janus Pannonius' and Valerian Mader's poem about Marsilio Ficino

From the end of the 1470s, a remarkable flow of Marsilio Ficino's works started between Florence and Buda. It is certainly known that Ficino sent his 34 writings (letters, translations, commentaries and main works) to Hungary until 1496. In addition, Miklós Báthory planned to establish a Platonic school under the direction of Ficino in Buda in the 1480s. After all this, more than surprising is the lack of reception of the Florentine master's works in Hungary. Except for the two-line epigram of Janus Pannonius, the only known author is a certain Valerian Mader, a pastor of Trencsén (today Trenčín, SK), who, 120 years later in 1588, mentioned at least the name of Ficino. The paper deals with these two preliminary poems and the inexplicable silence around Ficino in the fifteenth–sixteenth-century Hungary.

28 A korszakból jó példa lehet még Agnolo Firenzuola sokkal profánabb parafrázisa is, aki a tökéletes nőt négy pratói hölgy alkatrészeiből állítja össze, mert mint mondja: „Gli Iddii non hanno dato ogni cosa a ognuno, ma a chi l'ingegno, ad altri la beltà, a molti la forza, a pochi la grazia e le virtù a rari.” (Az istenek nem adtak oda mindenkinek mindent, hanem valaki ésszt, más valaki szépséget kapott, sokan kaptak erőt, míg bájtl csak kevesen, viszont erényt szinte senki sem.) Agnolo FIRENZUOLA, *A női szépségről*, ford., utószó MOLNÁR Dávid, *Italianistica Hungarica* 4 (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2010), 20.

ZSOLDOS ENDRE

A Regiomontanus-jóslat és utóélete

Bevezetés

A königsbergi Johannes Müller, ismertebb nevén Regiomontanus (vagy ahogy ő írta, Iohannes de Monte Regio) a 15. század legjelentősebb matematikusa és csillagásza volt.¹ A csillagászat ebben az időben az asztrológiával együtt a csillagok tudományának (*scientia stellarum*) volt a része. Regiomontanus sem volt más, mint kortársai, asztrológiával éppúgy foglalkozott, mint csillagászával. 1464-ben előadásokat tartott a páduai egyetemen al-Farghānī (Alfraganus)² *De scientia astrorum* című művéről,³ melyek közül csak a bevezető szónoklata maradt fent.⁴ Itt a csillagászával egyenrangúnak nevezi az asztrológiát, sőt a matematikai tudományok legkiválóbbjának.⁵

Nem véletlen tehát, hogy az utókor felhasználta nevét arra is, hogy különféle jóslatokat megpróbáljon hitelesebbé tenni vele. Jó példa erre a magyar csízó, melynek címlapján azt olvashatjuk, hogy „[a] hírneves Királyhegy János írásából magyar nyelvre

* A szerző a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet tudományos főmunkatársa.

- 1 Noel SWERDLOW szavaival: „I would not hesitate to say that he was the first European to display, although within the limitations of his more restricted knowledge, the intellectual and aesthetic sensibility of modern mathematics.” N. M. SWERDLOW, „Science and Humanism in the Renaissance: Regiomontanus’s Oration on the Dignity and Utility of the Mathematical Sciences”, in *World Changes: Thomas Kuhn and the Nature of Science*, ed. Paul HORWICH, 131–168 (Cambridge MA–London: The MIT Press, 1993). A tudósnak Vitéz Jánoshoz és a pozsonyi egyetemhez fűződő viszonya közismert, ide értve a Corvinákat is. A legfrissebb vonatkozó irodalom: ZSUPÁN Edina, szerk., „Az Ország díszére”: *Corvina-kiállítás katalógusa* (Budapest: OSZK, 2020).
- 2 9. századi bagdadi csillagász. Fuat SEZGIN, *Geschichte des arabischen Schrifttums: Band VI, Astronomie bis ca. 430 H.* (Leiden: Brill, 1978), 149–151.
- 3 Francis J. CARMODY, *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation: A Critical Bibliography* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1956), 113–116.
- 4 Johannes REGIOMONTANUS, „Oratio Iohannis de Monteregio, habita Patauij in praelectione Alfragani”, in Johannes REGIOMONTANUS, *Rvdimenta Astronomica Alfragani* (Norimberga: Iohannes Petreium, 1537), a4r-cr.
- 5 N. SWERDLOW, „Science and Humanism...”, 134: „One of the most striking lessons of Regiomontanus’s oration is that astrology is not only one of the mathematical sciences, but is fully coequal with astronomy and absolutely supreme among them.” Lásd még: James Steven BYRNE, „A Humanist History of Mathematics?: Regiomontanus’s Padua Oration in Context”, *Journal of the History of Ideas* 67 (2006): 41–61.

fordítottatott és sok helyen megbővítettett”.⁶ Ezek a bővítések azonban valószínűleg nem találkoztak volna Regiomontanus helyeslésével.⁷

Az alábbi jóslat szintén az ő nevéhez kötődik már első felbukkanásakor. Ez Engelbert admonti apátnak (1250 k.–1331) a római birodalomról szóló, 1553-ban Bázelen megjelent művében található.⁸ Ehhez írt előszót Kaspar Brusch csehországi születésű német humanista.⁹ Brusch állítása szerint a bajorországi Kastl apátságában látta ezt a jóslatot, egy Regiomontanus által tervezett, a falon lógó táblán.¹⁰ A négy soros vers 1588-ra jóslott szörnyű eseményeket (a szövegéről később lesz szó). Admonti Engelbert műve után Brusch egy hosszabb, latin nyelvű verset is elhelyezett, amelyben a jóslat nyolcsoros, latin változatát is olvashatjuk.¹¹

Ez a prófécia hatalmas karriert futott be. Elterjedését feltehetően a cseh asztrológus és csillagász, Cyprianus Leovitius¹² igen népszerű munkáinak köszönheti, melyek mind az eredeti német, mind pedig a latin változatot közölték. Hamarosan felbukkant Angliában is, de legtöbbit német nyelvterületen találkozhatunk vele. 1588 után sem merült azonban feledésbe, hanem legalább kétszer frissítették, azaz a szörnyűségek bekövetkeztenek évét a jövőbe helyezték.

6 KIRÁLYHEGYI JÁNOS [Johannes REGIOMONTANUS], *Csizió, avagy a csillagászati tudománynak rövid értelemmel való leírása* (Buda: Bagó Márton, 1865).

7 Ernst ZINNER, *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg genannt Regiomontanus* (Osnabrück: Otto Zeller, 1968), 201: „Und so treten schon bald Nachdrucke auf, die kaum von Regiomontan genehmigt worden sind.” Lásd még: BORSA Gedeon, „A magyar csizió kialakulásának története”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975* (1978): 265–347, 326: „Azonban már 1476-tól különböző kiegészítésekkel »színesítve« is sorra megjelentették. E bővítések mozgatóereje nyilván az érdeklődők körének szélesítése és persze mindenekelőtt az ezzel járó jobb értékesítési lehetőség volt. Az üzleti haszon érdekében egyre fokozódott Regiomontanus művének felhígítása. Minél több olyan elemmel »gazdagították« a tudós szerző kalendáriumát, amelyek alkalmasak voltak a primitív emberek babonás jóvendöléseket elváró igényeinek kielégítésére, annál több példány eladását remélhették a terjesztők.”

8 *Engelbertus Abbatiss Admontensis, Qui sub Rudolpho Habsburgio floruit, de Ortu & fine Romani Imperii Liber* (Basilea: Ioannem Oporinum, 1553).

9 Richard NEWALD, „Brusch(ius), Kaspar”, in *Neue deutsche Biographie: Zweiter Band: Behaim – Bürkel* (Berlin: Duncker & Humblot, 1955), Hg. Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie, 690.

10 Kaspar BRUSCH, „Praefatio”, in *Engelberti Abbatiss Admontensis*, 6.

11 Kaspar BRUSCH, „Iter Bavaricum”, in *Engelberti Abbatiss Admontensis*, 144. A margón „Vaticinium Joannis Regiomontani” olvasható, kizárva minden esetleges félreértést. A versről lásd: Wolfgang GERLACH, „Das Iter Bavaricum des Caspar Bruschi (1553)”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 32 (1935): 95–99.

12 Leovitiusról lásd: Günther OESTMANN, „Cyprianus Leovitiuss, der Astronom und Astrologe Ottheinrichs”, in *Pfalzgraf Ottheinrich: Politik, Kunst und Wissenschaft im 16. Jahrhundert*, Hg. Barbara ZEITELHACK, 348–359 (Regensburg: Fiedrich Pustet Verlag, 2002).

A jóslatot feltehetően nem Regiomontanus írta.¹³ Több más lehetséges szerző neve is felmerült: Johannes Stöffler és Melanchthon,¹⁴ vagy az eisenachi szerzetes, Johannes Hilten.¹⁵ A szöveg eredete azonban egyelőre nem ismert.¹⁶

Az alábbiakban végigkövetem a jóslat változásait, és ismertetem magyar kapcsolatát.

A német változatok

A jóslat első ismert megjelenésekor csak Regiomontanus nevének említésével kapcsolódott a csillagászatához. Brusch annyit állított, hogy a falon egy táblán látta. A szöveg maga:

Tausent fünffhüder achtzigk acht /
Das ist das iar / das ich betracht:
Ghet inn dē die welt nicht vnnder /
So gschicht doch sunst groß mercklich wunder.¹⁷

A jóslat igen óvatos: ha mégse pusztulna el a világ 1588-ban, akkor is történik valami jelentős esemény.

Úgy tűnik, a csillagászati kapcsolat – a Jupiter és a Szaturnusz 1583-ban bekövetkező együttállása¹⁸ – Cyprianus Leovitiusszal kerül képbe. A jóslatot először az 1557-ben publikált ephemeriseiben idézi, de akkor még nem említi az együttállást. Regiomontanust nevezi szerzőnek, és állítása szerint Johann Schönertől hallotta. Az ő változata:

13 E. ZINNER, *Leben und Wirken...*, 205–206; Lynn THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol. 5 (New York: Columbia University Press, 1941), 373–374.

14 Barbara BAUER, „Sprüche in Prognostiken des 16. Jahrhunderts”, in *Kleinstformen der Literatur*, Hg. Walter HAUG und Burghart WACHINGER, 165–204, *Fortuna vitrea 14* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1994).

15 E. ZINNER, *Leben und Wirken...*, 206.

16 Volker LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag: Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte* 69 (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999), 147: „Was also die Entstehung der 1588er-Weissagung angeht, so kann keine definitive Aussage getroffen werden. Festgehalten werden kann nur, daß ihre publizistische Verbreitung auf Kaspar Brusch zurückging und sich zunächst – Brusch vermutlich durch eine Lokaltradition in Kastl vorgegeben – mit dem Namen des Regiomontanus verband.”

17 K. BRUSCH, „Praefatio”, 6.

18 A bolygók, és ezen belül a Jupiter és Szaturnusz együttállásáról csillagászati szemszögből lásd: Donald V. ERZ, „Conjunctions of Jupiter and Saturn”, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 94 (2000): 174–178. Asztrológiai szempontból lásd: Keiji YAMAMOTO and Charles BURNETT, ed. and transl., *The Great Introduction to Astrology by Abū Maʿšar, Vol. 1*, *Islamic Philosophy, Theology and Science* 106/1 (Leiden-Boston: Brill, 2019), 740–761.

Tausent fünffhundert achtzig acht /
Das ist das Jar das ich betracht.
Geht in dem die Welt nicht vnder /
So gschicht doch sunst groß mercklich wunder.¹⁹

A konjunkció viszont már megjelent a hét évvel később kiadott *De Coniunctionibus Magnis* című művében.²⁰ Ez a műve az égi jelenségek – fogyatkozások, együttállások bekövetkezése vagy üstökösök megjelenése – és a történelem eseményei között próbált korrelációt találni. Hasonlóak voltak az üstökösök *historiái*, melyekben az üstökösöket vélt földi hatásukkal együtt sorolták fel.²¹ Leovitius idézetei tűnnek a legkorábbiak Bruschi eredetije után, akit azonban a cseh asztrológus nem említett meg.

A jóslatot kiváltó esemény, amint említettem, a Jupiter és a Szaturnusz együttállása a Halak (Pisces) csillagképben 1583 májusában. De a „baj” nem jár egyedül: 1584-ben először a bolygók kerülnek közel egymáshoz március végén, április elején, majd május 10-én egy napfogyatkozás is látható lesz.²² Hosszas fejtegetések után Leovitius arra a megállapításra jutott, hogy érdemes megemlíteni ezt a jövendölést, amit németül már hét éve kiadott az *Ephemeridvm novvm*ban, és ami teljesen megegyezik a legrégebbi asztrológusok jóslataival.²³ Itt latinul idézte a verset, amire a későbbiekben még visszatérek. A könyvnek azonban volt egy német változata, ahol a vers németül jelent meg, az ephemerisbelihez képest kis eltéréssel:

Tausent funff hundert achtzig vnd acht /
Das ist das jar das ich betracht /
Geht in dem die welt nicht vnder /
So geschicht doch sunst groß mercklich wunder.²⁴

19 Cyprianus LEOVITIUS, *Ephemeridvm novvm atqve insigne opvs ab Anno Domini 1556. usqve in 1606. accuratissime supputatum* (Avgvsta Vindelicorvm: Philippus Vlhardus, 1557), ee10v.

20 Cyprianus LEOVITIUS, *De Coniunctionibus Magnis Insignioribus Superiorvm planetarum, solis defectionibus, & cometis* (Lavginga: Emanvel Salczter, 1564).

21 Adam MOSLEY, „Past Portents Predict: Cometary Historiae and Catalogues in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, in *Celestial Novelities on the Eve of the Scientific Revolution 1540–1630*, ed. Dario TESSICINI and Patrick J. BONER, 1–32 (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2013).

22 LEOVITIUS, *De Coniunctionibus...*, N2v: „Anno Domini 1583. mense Maio, accidet Coniunctio magna superiorum planetarum in ultima facie Piscium, cui statim sequente anno Domini 1584. succedet maxima coadunatio, seu coaceruatio omnium pene planetarum in Ariete, circa finem mensis Martii, ac principium Aprilis. Et quod plus est, paulo post eam, conspicietur Eclipsis Solis in grad: 20. Tauri, penes caput Argol, stellam fixam uiolentissimam, ac perniciosissimam...”. A bolygópozíciókhoz lásd: Bryant TUCKERMAN, *Planetary, Lunar, and Solar Positions A.D. 2 to A.D. 1649*, *Memoirs of the American Philosophical Society* 59 (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1964), 810.

23 LEOVITIUS, *De Coniunctionibus...*, N3v: „Has qualescunque coniecturas meas proferre uolui, quae cum uetustissimorum Astrologorum doctissimis uaticiniis plane conueniunt, quorum ego Germanicos rhytmos, operi meo Ephemeridum, ante septem annos inserui.”

24 Cyprianus von LEOWITZ, *Grundliche / Klärliche beschreibung / vnd Historischer bericht / der fürnemsten grossen zusammenkunfft der obern Planeten / der Sonnen Finsternussen / der Cometen / vnd derselben wirkung* (Laugingen: Emanuel Saltzer, 1564), Dr.

A jóslat hamar feltűnt más szerzők nyomtatványaiban is. Sebastian Brelochs (1539 k.–1569?) 1565 és 1569 között adott ki *Practicá*kat. Ezek közül az 1567-re vonatkozó tartalmazza a négy soros német változatot, amely majdnem teljesen megegyezik a Brusch által megjelentetett verssel.²⁵

Ahogy közeledett 1588, a jóslat egyre több *Prognosticá*ban és *Practicá*ban jelent meg. Ezek azonban nem voltak azonosak, az első sornak legalább három változata létezett, míg a maradék három nagyjából stabil volt (főleg csak helyesírási eltérések vannak).

A „Tausent fünffhundert achtzig acht” változat olvasható Georg Ursinus *Prognosticá*jában. Itt a különbség a szerző és a németre fordító személye: a verset Johann Hilten eisenachi szerzetesnek tulajdonította, míg a fordítást Johann Stöfflernek.²⁶ Ursinus azonban ennyivel nem elégedett meg, és másik kezdősört is idézett: „Wenn man schreibt tausend fünff hundert achtzig unnd acht”. A maradék három sor megegyezik az előzőkével. További különbség, hogy ezt a változatot Melanchthontól eredezteti.²⁷ Hasonló Nicolaus Rensberger *Practicá*ja: a kezdő sor megrövidült ugyan („Wenn man schreibt 1580. vnd acht”), de a feltételezett szerző itt is Melanchthon.²⁸ Kicsit más az Albin Moller által idézett vers első sora, s a következő sor eleje is változott Bruschéhoz képest („Wenn man schreibet Achtzig vnd acht // Wird sein das Jahr / das ich betracht”), nem szerepel viszont se Hilten, se Stöffler, se Melanchthon. A latin nyelvű verset Regiomontanusnak tulajdonítja, a német nyelvűt egy közelebről meg nem határozott másik személynek („ein ander also geschrieben”).²⁹

Ursinus a kezdősornak egy harmadik változatát több kiadványában is megjelentette. Ebben az esetben a vers így kezdődik: „Wenn man zelt 1580. vnd acht”, és szokásos három sorral folytatódik. Szerzőt ezúttal nem nevez meg, csak a régieket („Alten”) említi általánosságban.³⁰

Nem Ursinus volt egyetlen, aki a jóslatot más és más kezdősorral adta ki. Johan Rasch azonban még újabb nevekkal is gazdagította az irodalmat. Az 1584-ben megjelent *Gegenpractic* Johann Stöfflerre (1453–1531) hivatkozott a latin változat esetében (amit

25 Sebastian BRELOCHS, *Practica / Auff das M. D. LXVII. Jar* (Nürnberg: Valentin Geißler, 1566), Br.

26 Georg URSIN, *Prognostica oder Weissagung / von gefehrlichen verenderungen in dieser Welt* (Magdeburg: Johan Francken, 1586), Av: „Johan Hilten ein fürtrefflicher Astronomus / vnd bewehrter Prophet zu Eisenach im Closter / hat von vielem erschrecklichem Vnfall und verenderung in der Welt / vnd sonderlich in Deutschlandt / die sich darnach auch also zugetragen / vnd fürnemlich von dieser Jarzahl / Als 80. 82. 84. vnd 88. prophceiet. Hierauff dann Stoplerus Mathematicus seine Deutsche Rhythmos gesetzt.”

27 URSIN, *Prognostica...*, B4r.

28 Nicolaus RENSBERGER, *Practica deutsch: Von dem 1568. jar an / bis in das 70* (Dreßden: Matthes Stöckel, é.n. [1568 k.]), Fv.

29 Albin MOLLER, *Etliche nützliche und glaubwürdige Coniecturen, Vermutungen* (Dreßden: Matthes Stöckel, 1586), A5r.

30 Georg URSIN, *Warhafftige / und gründtliche Beschreybung / aller Finsternissen der Sonnen und des Mons* (Augsburg: Michael Manger, 1576), C4r; Georg URSIN, *Zweintzig Jerige Gründliche und Warhafftige Beschreibung Aller Finsternissen der Sonnen und des Mons* (Schweinfurt: Valentin Kröner, 1580), Cr; Georg URSIN, *Zwo Practicken / Vom 1582. Jar / biß man man schreiben wirt 1600. jar* (Augsburg: Michael Manger), B4r.

Rasch nem közölt), a német verset pedig Jakob Köbel (1462–1533) fordításának írta.³¹ Mivel mindketten az 1530-as évek elején haltak meg, ez Brusch elé datálná a jóslatot.

Hiába egyezik az utolsó három sor, úgy tűnik, az eltérő kezdés miatt Rasch külön jóslatoknak tekintette őket. Az 1587-ben, majd 1588-ban is megjelent *Practicájában* a latin verset Kaspar Bruschnak tulajdonította („Versio Casp. Bruschii”), míg a Brusch-féle németet szerző nélkül adta meg.³²

E jóslatok népszerűsége valamelyest csökkent 1588 után, időnként mint történelmi emlék jelentek meg könyvekben. Frankónia régiségeiről írott művében az evangélikus teológus, történész és lelkész, Johann Werner Krauß (1690–1772) Regiomontanusról való megemlékezése során említi a jóslatot is.³³

A latin változat

A latin változat – amely kétszer olyan hosszú, mint a német – Brusch versében bukkan fel először:

Post mille expletos a partu Virginis annos,
Et post quingentos rursus ab orbe datos:
Octagesimus octauus mirabilis annus
Ingruet, is secum tristia fata trahet.
Si non hoc anno totus malus occidet orbis,
Si non in nihilum terra fretumque ruent:
Cuncta tamen mundi sursum ibunt atque deorsum.
Imperia, et luctus undique grandis erit.³⁴

Ez a szöveg sokkal kisebb változásokon ment át, mint a német verzió, egy-két szó, illetve a kis- és nagybetűk használata volt eltérő, úgyhogy ezzel többet nem érdemes foglalkozni. A nem német kiadványok többnyire – de nem kizárólagosan – ezt idézték. Ami még megemlítendő, hogy volt rövidebb négysoros, és egy még rövidebb kétsoros változata is.³⁵

31 Johan RASCH, *Gegenpractic / Wider etliche aussgangen Weissag / Prognostic und Schrifften* (München: Adam Berg, 1584), Ev: „...vnd auch im teutschen / von Jacobo Köbel vertiret.”

32 Johan RASCH, *Practica Auff das großwunder Schaltjar M.D.LXXXVIII* (Grätz: Georg Widmanstetter, 1587), A4v.

33 Johann Werner KRAUSS, *Antiquitates et Memorabilia Historiae Franconiae* (Hildburghausen, 1755), 206: „Er hat aber nicht lang zu Rom gelebt, sondern ist von beygebrachten Gifft im 41. Jahr seines Alters a. 1476 gestorben. Er soll der Welt Ende in das Jahr 1588. laut folgender Reimen, gesetzet haben: [...]”.

34 K. BRUSCH, „Iter Bavaricum”, 144.

35 Például: RASCH, *Practica...*, A4v.

Angliában már 1569-ben felbukkant a jóslat. John Securis adta ki almanachjában, kisebb-nagyobb változtatásokkal, és egy angol fordítással:

A Thousand yeares, fiue hundreth and fourescore.
Since Christ was borne, in adding eight: no more,
Shall then be seene, a wonderful straunge yere,
When Troubles great, and sorowes shall appeare.
If at that time, the whole world doe not fayle,
If land and sea, doe any thyng preuaile:
Yet Kingdomes all, shall then go vpside downe,
With mourning chere, and sorowe in euery towne.³⁶

A jóslatot Regiomontanustól eredeztette („Vaticinium Iohannis Regiomontani Mathematici, de interitu Mundi”).

Nem sokkal később egy újabb angol fordítás látott napvilágot: az emdeni ügyvéd, Shelto a Geveren művét fordította le és adta ki Thomas Rogers (1550 k.–1616). A világ végét és Krisztus második eljöveteletét ígérő műben – melynek több kiadása is van – számos más jóslat mellett találunk a német és latin verzió kívül egy újabb angol változatot is. Geveren forrása Leovitius *De Conivnctionibvs Magnis* című könyve volt, amelyből az 1583. évi konjunkcióra vonatkozó részt hosszasan idézte is.³⁷ A 17. században egy harmadik angol fordítás is készült. Az álnéven („Learned Pen”) megjelent pamfletben Regiomontanusra hivatkozva olvashatjuk a német és a latin jóslatot az angol fordítással.³⁸

Az angol közönségre nagy hatást gyakorolhattak ezek az írások, mivel már 1588-ban megjelent cáfolatuk is.³⁹ Sőt, a drámaíró John Lyly⁴⁰ beépítette *Gallatea (Galatea)* című színdarabjába,⁴¹ melyet feltehetően 1588. január 1-jén bemutattak I. Erzsébet és az udvar előtt.⁴² Egy másik színműíró, Thomas Dekker⁴³ Erzsébet halála, Jakab trónra lé-

36 JOHN SECURIS, *A Newe Almanacke and Prognostication, for the yere of our Lord, M. D. LXIX* (London: Thomas Marshe, 1569), Aiiiv.

37 Shelto à GEVEREN, *Of the ende of this worlde, and the seconde commyng of Christ*, transl. Thomas ROGERS (London: Andrew Maunsell, 1577), 18v-19v.

38 LEARNED PEN, *Catastrophe Mundi: or, Merlin Reviv'd* (London: John How and Thomas Malthus, 1683), 17–18.

39 JOHN HARVEY, *A discoursie probleme concerning Prophetes* (London: Iohn Iackson, 1588). Harvey egyébként Regiomontanus szerzőségét is kétségbe vonta. Online változatának linkje: hozzáférés: 2020.08.08, <https://quod.lib.umich.edu/e/ebo/A02779.0001.001?view=toc>.

40 Lylyről lásd: SZENCZI Miklós, SZOBOTKA Tibor és KATONA Anna, *Az angol irodalom története* (Budapest: Gondolat, 1972), 99–100.

41 JOHN LYLY, *Galatea – Midas*, ed. George K. HUNTER and David BEVINGTON, *The Revels Plays* (Manchester–New York: Manchester University Press, 2000), 71: „I can tell thee what weather shall be between this and octogesimus octavus mirabilis annus.” Kiemelés az eredetiben.

42 George K. HUNTER, „Introduction”, in LYLY, *Galatea – Midas*, 5.

43 SZENCZI, SZOBOTKA és KATONA, *Az angol irodalom...*, 142–143.

pése és a Londonban kitört pestisjárvány alkalmából írt pamfletjében szintén kitér az 1588. évre.⁴⁴

Franciaországban is felbukkant a jóslat. Himbert de Billy 1588-ra kiadott almanachjában idézi a négysoros német változatot, francia fordítással:

Mille cinq cens huictante & huict,
C'est l'an (au port de ma pensee)
Pere de l'eternelle Nuict,
Ou-de Nature desbauchee.⁴⁵

Megtalálhatjuk a nyolcsoros latin változatot is, ehhez is van francia fordítás:

Mille cinq cent quatre vingts & huict, l'an admirable
Surprendra les humains, & sera lamentable.
Si cest an tout le monde en malheur n'est plongé,
Si sur terre & sur mer tout en rien n'est change:
Neantmoins seront tous du monde les Empires
Allans du haut en bas, dont pleurs on ne vit pires.⁴⁶

A jóslat eljutott Európa északi és keleti részeire is. A svéd Georgius Olai⁴⁷ az 1588. évre kiadott kalendáriumában a latin mellett svéd fordítást is publikált.⁴⁸ Lengyelországban pedig Jan Kwiatkiewicz egyháztörténetében az 1588. évnél említi a Regiomontanusnak tulajdonított verset.⁴⁹

Láttuk, hogy mi a jóslat, és hogy Európában elterjedt és ismert volt. De mi valósult meg belőle? Mivel kellően határozatlan volt, aki hitt benne, az sikeresnek tekinthette. Legkézenfekvőbb és leggyakoribb a Spanyol Armada 1588. júliusi vereségére való hivatkozás volt. De Franciaország történetében is bőven található példa, ahogy erről töb-

44 Thomas DEKKER, *The Vvonderfull Yeare 1603* (London, John Lane, 1924), 27: „if [...] there was euer a yeare ordained to be wondred at, it is only this: the *Sibils*, *Octogesimus*, *Octauus Annus*, That same terrible 88. which came sayling hither in the Spanish Armado, and made mens hearts colder than the frozen Zone, when they heard but an inckling of it: That 88. by whose horrible predictions, Almanack-makers stood in bodily feare their trade would bee vtterly ouerthrowne”.

45 Himbert de BILLY, *Almanach povr l'an bissextil M. D. LXXXVIII* (Lyon: Benoist Rigaud-Paris-Iean Cauelat, é. n.), Alv. A szerzőről lásd: C. Doris HELLMAN, *The Comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy* (New York: Columbia University Press, 1944), 290–295.

46 BILLY, *Almanach...*, D3v.

47 Martin KJELLGREN, *Taming the Prophets: Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden* (Lund: Sekel, 2011).

48 Georgius OLAI, *Calendarium duplex, Christianorum et Iudaeorum, Cum Prognostico Astrologico* (Stockholm: Andreas Gutterwitz, 1588), y2r-y2v.

49 Jan KWIATKIEWICZ, *Roczne dzieje kościelne od roku Pańskiego 1198* (W Kaliszu: W Kollegium Societatis Iesv, 1695), 773: „O tym roku *Joannes Regiomontanus* niewiem z iakich znaków prognostykował temi wierszami [...]”.

bek között a IV. Henrik uralkodásáról írt könyv beszámol.⁵⁰ A „csodálatos évben”, azaz 1588-ban barikádokat emeltek Párizsban, a király elmenekült, Guize herceget és testvérét, a lotaringiai bíborost meggyilkolták, megmérgezték Condé herceget. De nyilvánvalóan bármely másik évre is lehetne hasonló eseményeket találni.

Az új változat: 1788

Ahogy említettem, 1588 elmúltával a jóslat inkább az érdekességek közé került. Volt azonban egy kivétel. 1628-ban David Herlitz – akinek több kalendáriuma magyarul is megjelent – kiadott egy *Prognosticát*, amelyben frissítette az évszámot:

Tausendt sechzehnhundert zwanzig acht /
Dieses ist das Jahr so ich betracht:
Gehet in dem die Welt nicht vnter /
So geschehen doch grosse Wunder.⁵¹

Kétség sem fér hozzá, hogy ugyanarról a jóslatról van szó, a különbség csak annyi, hogy 1588 helyett 1628-ra vonatkozik. Herlitz egyébként Ursinustól vette a verset és a bevezető szöveget is (lásd a 26. lábjegyzetet). És ezzel még nem ért véget az évszámok változása, de meghökkenítő módon ennek magyarországi kapcsolata is van. 1785-ben ugyanis azt lehetett olvasni több újságban is, hogy a magyarországi „Liska” [Olaszliszka] településen, Regiomontanus sírkövén megtalálták a jóslatot, de ezúttal 1788-ra vonatkozóan.⁵² Hamarosan franciául is olvasható volt ugyanez a hír.⁵³

A 200 évvel korábbi esethez képest itt hamarabb megjelentek a kritikák. Az *Erlanger Real-Zeitung* a hírt egyszerűen szemétnek nevezte,⁵⁴ míg Sigismund Justus Ehrhardt,⁵⁵

50 Paul Philippe Hardouin de Beaumont de PÉRÉFIXE, *Histoire du roy Henry le Grand* (Amsterdam: Elzevier, 1661), 90: „1588. Sur cela commença l’année mil cinq cens quatre-vingts huit, que tous les Astrologues Judiciaires avoient dans leurs pronostics appellée la merveilleuse année: pource qu’ils y prevoyoient si grand nombre d’accidens estranges, & tant de confusion dans les causes naturelles, qu’ils avoient asseuré que si elle ne voyoit la fin du monde, elle en verroit au moins un changement universel. Leur pronostic fut secondé par quantité d’effroyables prodiges, qui arriverent par toute l’Europe.”

51 David HERLITZ, *Prognostica Von Gefährlichen verenderungen in dieser Welt / welche in diesem 1628: Jahr angehen* (s. l.: 1628), 3.

52 Eredetileg a *Hamburger Correspondent* január 20-ai számában jelent meg, ami nem áll rendelkezésemre. Az adat Ehrhardtól származik (56. jegyzet).

53 *Journal Politique de Bruxelles*, 1785. február 19., 108: „On a trouvé à Liska en Hongrie une Prophétie du quinzieme siecle, dans le tombeau de Jean Regiomontanus, faite, dit-on, avant sa mort.”

54 *Erlanger Real-Zeitung*, 1785. február 4., 83: „Dieser Mist wird nun in Zeitungen herum servirt, als eine Prophezeyung aus den 15ten Jahrhundert, die der berühmte Mathematiker Regiomontanus”.

55 Adolf SCHIMMELPFENNIG, „Ehrhardt, Sigismund Justus”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, Fünfter Band (Leipzig: Duncker & Humblot, 1877), 713.

beschinei lelkipásztor egy hosszabb cikkben cáfolt egyes állításokat.⁵⁶ Elég csak két dolgot megemlíteni: 1) Regiomontanus 1476-ban Rómában halt meg, és ott is temették el. Hogy került volna a sírja Liszkára? 2) Mivel a jóslatban csak egy szó tér el az eredeti, Bruschi által publikált változattól (*quingentos* helyett *septingentos*), a hamisítás ténye eléggé egyértelmű.

A cáfolat maga ugyan nem, de a frissített jóslat elterjedt Európában, és 1788-ban ismét felbukkant, ha nem is olyan mennyiségben, mint kétszáz évvel korábban. *Vox Stellarum* című almanachjában Francis Moore – bár nem idézte magát a jóslatot – megemlítette a 88-ra végződő évek eseményeit.⁵⁷ 1588 történéseiből fentebb már idéztem. Moore azon kevesek közé tartozik, aki 1688-at is figyelembe vette, és az angolok dicsőséges forradalmát említette meg.⁵⁸ Az 1788. évre vonatkozóan semmit sem jóslott, várakozó álláspontra helyezkedett.

A Kölnben megjelenő francia nyelvű *Gazette de Cologne* január 13-ai varsói hírként említi: elismerve Regiomontanus nagyságát, de kételkedve az előrejelzés megalapozottságában.⁵⁹ Kelet-Európa is tudott a várható eseményről, a *Gazety Wileńskie* is írt róla, a latin mellett a lengyel fordítást is megadva.⁶⁰

Utólagosan a hívők ezt a jóslatot is beteljesültnek tekinthették az 1789. évi francia forradalomra hivatkozva.⁶¹ Ugyanakkor a feltűnő hamisítás miatt sokkal gyakoribb volt az elutasítás.⁶²

56 Sigismund Justus EHRHARDT, „Widerlegung einer vermeyntlichneuen Prophezeyhung vom Untergange der Welt im künftigen Jahr 1788”, *Journal von und für Deutschland* 2 (1785): 232–237.

57 Francis MOORE, *Vox Stellarum, or, A Loyal Almanack, For the Year of Human Redemption, MDCCLXXXVIII* (London: Robert Horsfield, 1788), 40–42.

58 F. MOORE, *Vox Stellarum...*, 41: „For the Year 1688, I refer to the history of those times, observing only that the revolution makes that year to England a memorable era.”

59 *Gazette de Cologne*, 1788. január 28., 2: „Depuis que l’année 1788 est commencé, on parle beaucoup des vers Latins, qu’on fait avoir été trouvés dans un tombeau à Liska en Hongrie, & qui annoncent que cette année sera une des plus terribles au genre humain. On donne pour auteur de ces vers un certain Jean Muller, surnommé Regiomontanus, Mathématicien & Astrologue célèbre, né l’an 1436, & empoisonné à Rome en 1476 par les fils de George de Trebisonde, ou, comme disent d’autres, mort de la peste. Les ouvrages de mathématiques qu’il a laissés, méritent beaucoup d’estime, & l’on ne doute pas qu’il n’ait été Poëte Latin; mais il est certain qu’en matière de politique, les conséquences ne sont pas si faciles à déduire qu’en mathématique; ce qui fait que nous doutons très sérieusement de la solidité de ces prédictions.”

60 Idézi Aleksander ŚNIEŻKO, „Materiały do historii prasy na Litwie w XVIII i XIX w.”, *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 11 (1972): 499–545.

61 Rádásul hivatkozhattak Pierre d’Ailly-ra is. Lásd Laura Ackerman SMOLLER, *History, Prophecy and the Stars. The Christian Astrology of Pierre d’Ailly 1350–1420* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 105–106.

62 A téma összefoglalása: Maurice CHAMPION, *La fin du monde et les comètes* (Paris: Adolphe Delahays, 1859), 47–52.

A magyar változat

Mivel a források Regiomontanus feltételezett sírját egyértelműen Magyarországra helyezték, nem érdektelen utánanézni, van-e ennek a jóslatnak valami hazai előfordulása. Mint látni fogjuk, van.

Az első utalás, amelyet találtam, egy 1890-ben megjelent cikk volt. Ebben Erdélyi Pál a *Virágos kert* című kéziratot ismertette.⁶³ Ezt a „kéziratos könyvet Mészáros Károly úrtól vettem át használat végett, ki ezt utóbb a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, ő Borsodmegyében jártában váltotta magához”.⁶⁴ Mint írta, a tartalma „különféle alkalmi versek, latin és magyar nyelven, népi hagyományok, pasquillusok, anagrammák s más effélék”. Ezek között találjuk az alábbi két tételt:

59. Vaticinium Joannis Regis-montani de anno 1788. quod inventum est in comitatu Zempliniensi in oppido Liszka per Hebr. conf. ministrum in coemeterio a. 1784 in lapide exsculptum per Johannem Regis-montanum ante annos 400. 220^b.

60. Ugyanez magyarul. 221^a.⁶⁵

Szemmel láthatóan ez a megfelelő jóslat, amit a kézirat megnevezett oldalainak⁶⁶ megtekintése igazolt is. A leírásnak megfelelően megtaláljuk a latin változatot (*Post mille expletos...*) és egy magyar fordítást (erről alább). Van azonban további szöveg is, amely a leírásból kimaradt, viszont fontos lehet a datálás szempontjából.

A magyar fordítás után a lap alján „Ab Auctore” olvasható, majd a következő oldalon az alábbi vers:

Királyhegyi János ezeket így írja
Kinek mint égy négyszáz esztendő s sirja
Négy esztendő múlva világosságra jö
Igaz é vagy mese a mit jövendöl ő. 1784.⁶⁷

Itt rögtön megemlítenő, hogy Regiomontanus sírja nem négy-, hanem csak háromszáz esztendő s lehetett ebben az időben (1476-ban halt meg).

A legkorábbi európai változatok, melyek mind Liskára hivatkoznak, 1785-ből valók. Itt viszont 1784-re van datálva a vers – ez hihető is, 1784-ben volt 1788 négyévnnyire. A kérdés most az, hogy ez lehet-e az eredeti szöveg. A válasz nemleges. A magyar fordítás így található a kéziratban:

63 ERDÉLYI PÁL, „A *Virágos kert* című kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában”, *Magyar Könyvszemle* 15 (1890): 92–103.

64 Uo., 97.

65 Uo., 101.

66 OSZK Kt. Oct. Hung. 517, 221v–222r. Köszönettel tartozom Földesi Ferencnek, a Kézirattár osztályvezetőjének a kérdéses lapok fotójának elküldéséért.

67 Uo., 222r.

Ha a szüz szülése ezerhétszázat ér
Azután idővel nyolczvan nyolczra tér
Jaj! talám a Bíró mindentől számot kér
A cselekedetek szerént lészen a bér.
Ha pedig még akkor szinte el nem vész is
Az egész rossz világ semmire nem lesz is
Minden birodalom fenekkel fel fordul
Minden szemből *sürü* könyhullatás csordul.⁶⁸

Az utolsó sorban a „szemből” szó alatt „sürü” olvasható, mintha ez a szó kimaradt volna a másolásnál, és utólag írta volna oda a kézirat szerzője. Így tehát kellene egy másik példány, hogy ott valóban „sürü könyhullatás” található-e.

Szerencsére van másik kézírata a versnek. Bíró Antal szikszói református segédlelkész 1870-ben részleteket közölt a szikszói református egyház jegyzőkönyvéből.⁶⁹ A cikkben az alábbiakat olvashatjuk:

Anno 1788-ik esztendőről Jajj! jajj! mit kell írni! »Vaticinium Joannis Regio-Montani Eremitae de Anno 1788«.⁷⁰

Ezután következik a jóslat latinul, majd egy rövid magyarázó szöveg arról, hogy ki is volt „Király Hegyi János”. A jegyzőkönyv ma is megvan Szikszón, és valójában többet tartalmaz, mint amit Bíró közölt. Ez olvasható benne:

Jajj! Jajj! Mitt kell írni – 1788^{dik} Esztendőről ”–” Vaticinium Joannis Regio-Montani Eremitae de Anno 1788

Post mille expletos a partu virginis Annos
Septingentenos rursus ab inde datos
Octuagesimus Octavus mirabilis Annus
Ingruet, et secum tristia fata feret;
Si non hoc Anno, totus, malis occidet Orbis
Si non, in nihilum terra fretaque ruent;
Cuncta tamen Mundi sursum ibunt atque deorsum
Imperia; et luctus undique grandis erit.

68 Oct. Hung. 517, 221v.

69 Bíró Antal, „Szikszó: 1800-ig: Kivonatok a reform. egyház jegyzőkönyvéből”, *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1 (1870): 434–457.

70 Bíró, „Szikszó...”, 456.

Forditassa

Ha a' Szűz Szülése' Ezer Hétszázat ér
Azután idővel Nyolczvan nyolczra rátér
Jaj! talám a' Biró mindentől számot kér
'S A' tselekedetek szerint lészen a bér.
Ha pedig még akkor szintén el nem véssz is
Ez egész rossz Világ semmive nem lesz is
Minden birodalom fenekkel fel fordúl
Minden szemből sűrű könyvhullatás tsordúl.

Fordító neve, Elete, El-temetetése.

Király Hegyi János ezeket így írja
Kinek mintegy négyszáz esztendő a' sirja
Négy esztendő mulva vilagosságra jó
Igaze? vagy mese? a' mit jövendől Ő.

A' fellyebb irt Deak jövendőlő Verseket talattak Lengyel országban Liszkó nevű Helységben a' földből szerentseből asatott fel „--„ Ez a' Király Hegyi János (Kiis Deakul Joannes Regiomontaninak írja magát, amint a' régi Tudós embereknek eletekről irt Chronologica-Historicus könyvekből világos, igen Hires Astrologus volt a maga elete idejében, Kiis született 1436^{dik} Esztendőben 3^a Junii Königsbergbé Francia országban; meg holt pedig 1476^{dik} Esztendőben 6^a Julii Romában méreg vagy Pestis által.⁷¹

Azt rögtön megállapíthatjuk, hogy valóban *sűrű könnyhullatásról* van szó, tehát a *Virágos kert* változata tényleg másolat. Azonban a szikszói sem az eredeti szöveg. A beírás 1788-ban készült, amit a jóslat után található február 20-ára vonatkozó bejegyzés igazol. Eszerint a második prédikátor betegsége miatt „Szathmari Paxi József” (Paksi József) került Szikszóra.⁷² Ez pedig valóban 1788-ban történt.⁷³

A szikszói kézirat másik érdekessége, hogy egy lengyelországi Liszkó településre helyezi a jóslat megtalálását. Egy Liszki nevű helység valóban létezik Krakko közelében, és található egy Lisków is az ország belsejében. A források azonban – ezt leszámítva – mind egyöntetűen a hazai Liszkát említik. Egy lehetséges magyarázat az, hogy aki feljegyezte a szikszói kéziratba a jóslatot, az ismerte a liszka-i temetőt, és tudta, hogy ott ilyen követ nem találtak. Így az egészet áthelyezte Lengyelországba, ahol ismerhette a hasonló nevű települést. Végül még egy rejtély a kéziratból: „Vaticinium

71 *Az Szikszai Reformata Szen[t] Ekklesianak Prothocolluma, mellyben Ezen Szent Ekklesianak a' Ref[or]matiotol fogva lett külső belső [ál]lapottyanak rövid és summ[ás] le írása találtatik*, 381–392. A címlapról a szögletes zárójelben levő betűk hiányoznak, Bíró Antal egészítette ki a szöveget. Köszönettel tartozom Csomós Jánosné szikszói református lelkésznek a kérdéses oldalak elküldéséért.

72 BÍRÓ, „Szikszó...”, 457; *Az Szikszai...*, 392.

73 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1905), 10:122–124.

Joannis Regio-Montani Eremitae”. Miért lenne Regiomontanus remete? Erre semmilyen magyarázatot nem találtam.

Mivel mindkét kézirat 1784-nél későbbi, fontosak lennének korábbi említések is. És van is egy ilyen. A pozsonyi *Magyar Hírmondó* közölte az alábbi hírt 1784 decemberében:

Hazánkban Liszka nevezetű Helységben, egy történetből ki-ásatott köven ebben az esztendőben, ez előtt 400 Esztendővel metszetett következendő jövendőlés találtatott.

Post mille ezpletos [!] a partu Virginis Annos
Septingentenos rursus abinde datos
Octnagesimus [!] octavus mirabilis Annus
ingruet, & secum tristia fata feret
Si non hoc Anno totus malus occidet Orbis
Si non in nihilum terra fretumque ruet
Cuncta tamen Mundi sursum ibunt atque deorsum
Imperia, & luctus undique grandis erit.⁷⁴

Figyelemre méltó, hogy Regiomontanus nincs megemlítve a hírben – de a négyszáz év igen –, s a magyar fordításról sincs szó. Viszont úgy látszik, tényleg Magyarországon történhetett a hamisítás, tekintve, hogy ez a cikk megelőzi az ismert európai híradásokat. Nem is beszélve arról, hogy azok is mind Liszkára hivatkoznak.

Egy másik érdekesség az említett helységek földrajzi elhelyezkedése. Szikszó és Olaszliszka nincsenek messze egymástól. Ráadásul, ahogy idéztem fentebb, a *Virágos kert* is arról a vidékről származik. Így tehát munkahipotézisként feltehetjük, hogy 1784-ben a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén történt a hamisítás. Azt viszont egyelőre nem lehet tudni, hogy a *Magyar Hírmondó* híre hiányos-e: valószínűleg, mivel a jóslat rendszerint valamilyen módon Regiomontanus nevéhez kötődött. A fordítás lehet, hogy későbbi, de mindenképpen 1788 előtti kell legyen. Azt is jó lenne tudni, honnan származik Regiomontanus halálának 100 évvel korábbra datálása: egy kivonás elvégzése (1784-ből 1476-ot) valószínűleg akkor sem haladta meg egy átlagember képességeit.

Még egy fontos kérdés maradt hátra a jóslat magyarországi elterjedését illetően: van-e nyoma annak, hogy a *Magyar Hírmondó* szövegét hazánk más területein is ismerték? A válasz az, hogy igen. Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) 1780-as évek végén írt műveiben ráismerhetünk a *Hírmondó* cikkére. 1789-ben jelent meg a *Magyar Műsában* egy verse, amelyben ezeket a sorokat olvashatjuk:

Félelmes esztendő vala ez nyóltzvan-nyóltz: de pedig
Hála Istennek! itt van már a' nyóltzvan-kilentzedik.

74 *Magyar Hírmondó*, 1784. december 29., 831.

Ki-mettzett hát rá nyóltz Verset ama *Koporsó-köre*?
Veszedelmet e' Világnak ki jövendölt előre?
Ha egy idős vólt a' metzés azzal a' koporsóval:
Vagy, az, az-alá olly régen bé-feküdt halandóval
Ugy igazabb Profétának kell vala lenni annak,
Mert, a' jó hozzá-vetésnek nem kis jelei vannak.⁷⁵

Nyilvánvaló, hogy a jóslat *Hírmondó*-beli változatára utalt itt Horváth Ádám: a nyolcvannegyedik év múlt el, melyre veszedelmet jövendölt nyolc sorban valaki egy sírkőre vésve. A szerzőt sem nevezi meg, mint ahogy az újságcikk sem.

Egy évvel később adta ki, de 1788-ra datálta egy másik írását, melyben szintén felfedezhető a *Hírmondó* cikkének hatása. Az 1788. év utolsó éjszakáját várta:

Itt vagy hát bődlog Éjtszaka! és midőn az idéltlen-álmadazó Jövendő-mondókat megszegényítéd, akkor egyszersmind e' szerencsétlen esztendőt [...] batorságosan bé-rekesztéd.

Majd egy kicsit később azt olvashatjuk:

[...] sokan múlandóságot ábrázoló koporsó kövekre metélték e' félelmes esztendőnek ki menetele felől való gyanakodásaikat.⁷⁶

Ezek az idézetek is minden kétséget kizáróan ugyanarra a jóslatra vonatkoznak.

Ideiglenes befejezés

A fentiekben sok mindent megtudtunk a jóslatról, de sok minden továbbra is homályban maradt. Az első kérdés rögtön az, hogy mivel a legkorábbi előfordulások Regiomontanushoz kapcsolják, nem lehet-e mégis ő a szerző, függetlenül a későbbi elutasító véleményektől? Valójában lehet. Regiomontanus, mint fentebb említettem, nagyra értékelte az asztrológiát, és nem állt távol tőle horoszkópok vagy jóslatok készítése. Fennmaradt III. Frigyes (1415–1493) német-római császár feleségének, Portugáliai Eleonóranak (1434–1467) általa készített horoszkópja.⁷⁷ Ugyancsak fennmaradt egy 1455-re vonatkozó kézirat *practicája*,⁷⁸ úgyhogy akár a jóslat is származhatott vol-

75 HORVÁTH ÁDÁM, „A' Magyar Kurirnak, sok bődlog Uj-esztendőt kíván Horváth Ádám”, *Magyar Músa* 3 (1789): 1–6.

76 HORVÁTH ÁDÁM, „Az esztendő utolsó éjtszakája. Füred, 1788. Decembr. 31dik”, *Orpheus* 1 (1790): 404–433.

77 Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 453, 78r-85v. Újra kiadva: Johannes REGIOMONTANUS, *Opera Collectanea*, Hg. Felix SCHMEIDLER, Milliaria 10 (Osnabrück: O. Zeller Verlag, 1972), 1–33. A horoszkóp hitelességét még nem igazolták egyértelműen.

78 Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. 4756, 71r-73r. E. ZINNER, *Leben und Wirken...*, 306: „Regiomontan, Vorhersage für das künftige Jahr 1455, eigenhändig (71r-73r), wozu Schöner „Mgr. Joan de Monte regio Practica propria manu conscripta” (70r) und Anmerkungen (73r-74v) schrieb.”

na tőle. Erre azonban nincs semmiféle bizonyítékunk. Figyelembe véve ugyanakkor Regiomontanus ilyen irányú érdeklődését, nincs semmi okunk kételkedni Brusch leírásában sem.

Segítene a helyzeten, ha a jóslat korábbi változatait megtalálnánk. Egy ilyen jelölt Jonathan Green blogjában olvasható.⁷⁹ A jóslat:

Merck acht und betracht
das lxvij yar nit ueracht
und geschicht darin nit wunder
so gat das ertrich uber sich und der himel unter.⁸⁰

Nem kizárt, hogy valóban összefügg a kettő. Mivel a kódex 1465-re van datálva, Regiomontanus szerzősége ezzel sincs kizárva.

A másik érdekes kérdés a magyarországi kapcsolatot. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy az 1788-ra való frissítés Magyarországon történt 1784-ben, mégpedig a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén. Az állítólagos sírt Olaszliszánk találták. A kéziratok Szikszóról, illetve egy közelebről meg nem nevezett Borsod megyei településről származnak. Az eddig se volt kérdéses, hogy az újabb jóslat hamisítvány, de a szikszói kézirat – amelyben a megtalálás helyszíne átkerült Lengyelországba – arra is utalhat, hogy ennek a szerzője tudta, hogy Liszánk ilyen sírkövet nem találtak. A *Magyar Hírmondó* ezekről az eseményekről 1784 decemberében számolt be, ami az eddigi legkorábbi említés. Valószínűtlen viszont, hogy ez lett volna a külföldi hírek forrása, ugyanis nem nevezi meg Regiomontanuszt, és a követ 400 évvel korábbra teszi. Ez az 1384. év lenne, évtizedekkel a königsbergi csillagász születése előtt. Ugyanakkor a kéziratok is másolatok, tehát – hacsak el nem pusztult azóta – kellene lennie egy eredetinek, mely feltehetően szintén Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez kapcsolható.

Végül érdemes még egyszer visszatérni Pálóczi Horváth Ádámhoz. A magyar irodalomtörténet-írásban elterjedt, hogy a költő az 1780-as évek végén egyfajta világvégétől tartott, mégpedig a newtoni világbkép alapján.⁸¹ Ezzel a feltételezéssel azonban több probléma van,⁸² közülük a legkézenfekvőbb: miért épp 1788-tól tartott („Félelmes esztendő vala ez *nyóltzvan-nyóltz...*”). Erre a kérdésre ad valószínű választ a Regiomontanusnak tulajdonított jóslat magyar változata.⁸³

79 Jonathan GREEN, *Research Fragments. Jonathan Green's research notes on early printing and the language, literature, and culture of medieval and early modern Germany*, hozzáférés: 2020.08.08, <http://researchfragments.blogspot.com/2013/05/15881468.html>.

80 Universitätsbibliothek, München, 2° Cod. ms. 684, 120r. A kódex leírása: Gisela KORNRUMPF und Paul-Gerhard VÖLKER, *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München* (Wiesbaden, Harrassowitz, 1968), 56–60.

81 BÍRÓ Ferenc, „Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1977): 680–686.

82 Erről részletesen fogok írni egy készülő cikkben.

83 Részletesebben lásd: ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, Reciti konferenciakötetek 10, 507–519 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

Summary

ENDRE ZSOLDOS

The Regiomontanus' prophecy and its afterlife

In 1553 Kaspar Brusch published a prophecy attributed to Johannes Regiomontanus. The authorship is suspicious, one can see Melanchthon or Johannes Stöffler mentioned as authors among others. The prophecy predicted horrible events for the year 1588. It spread throughout Europe, there are translations into English, French, Swedish etc. After 1588 its popularity declined until 1785, when it reappeared, but the year in question was then updated to 1788. This update, quite surprisingly, is connected to Hungary, namely to a place called „Liska”, probably present day Olaszliszka. I found two manuscripts with the prophecy giving a Hungarian translation and some explanatory notes. Also, there is a news article in the Hungarian journal *Magyar Hírmondó* (Hungarian Herald) which published the prophecy in 1784, where – so far – the first known mention of the year 1788 occurred. (the German and French papers did so only in 1785). This makes it possible that the update was in fact made in Hungary, in the north-eastern part of the country where the above-mentioned manuscripts come from. The prophecy was known to the poet Ádám Pálóczi Horváth, who wrote about the terrible year 1788 in some of his poems dating around 1788.

FÜLÖP DOROTTYA

Adalékok Jókai Mór *A zsidó fiú* című drámájának filológiai hátteréhez

(Judit dala)

A Jókai-drámák első kötetének kritikai kiadását sajtó alá rendező Solt Andor *A zsidó fiú* keletkezéstörténetének bemutatása után több olyan, filológiai jellegű problémát is felvetett, amely megoldatlanul maradt a részletes forrásfeltárást követően is. A kutatás egyik tisztázatlan pontja Jókai egyik visszaemlékezéséhez kötődik, amelyben azt állítja, hogy a drámapályázaton elért eredmény növelte az írói renomóját.¹ A pályázat szabályrendszere alapján azonban minden pályázó nevét boríték rejtette, s kizárólag a nyertes vagy a díjazás mellett kiadásra ajánlott művekhez tartozó borítékokat nyitották fel, a többit elégették. Jókai első drámája csupán dicséretben részesült. Ezen szabály ismeretében Solt felteszi – ugyanakkor nyitva hagyja – a kérdést: „hogyan növelhette volna Jókai »renomméját« az eredmény, amikor a határozat nem közölte a megdicsért művek szerzőit, s kilétük utólag sem került nyilvánosságra?»² Soltnak valóban igaza van abban, hogy az 1843. október 8-án kihirdetett eredményhirdetés alkalmával nem hozták nyilvánosságra *A zsidó fiú* szerzőjének nevét. Ha figyelembe vesszük azonban egy olyan részletet, amelyet maga Solt is megtalált, noha – úgy tűnik – nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget, talán feloldhatjuk azt a feszültséget, amelyet Jókai kérdéses visszaemlékezése teremtett.

A zsidó fiú III. felvonásának 4. jelenete egy két strófából álló dallal indul, amelyet a dráma női főszereplője, Judit ad elő mandolinkísérettel. A jegyzetapparátusban a *Kiadások* cím alatt szerepel egy rövidke megjegyzés az említett szöveghelyre vonatkozóan: „Judit dala a III. felvonás 4. jelenetéből önállóan *Románcz* címen megjelent a PDI 1844. 5. számában, augusztus I. hetében.”³ A versre érdemes nagyobb figyelmet fordítani, ugyanis nem egyszerű szövegközlésről van szó. Egyfelől a két versszakból álló mű „Jókay Mór” névaláírással jelent meg, másfelől a cím alatt zárójelben olvasható egy rövidke megjegyzés is: „»A zsidó fiú« czimü drámából.”⁴ Kevesebb mint egy évvel a drámapályázat eredményhirdetése után tehát Jókai nyilvánosan felfedte a darab szerzőségét, és azonosította magát a dicséretet nyert pályamű alkotójával. Érdekes módon nem csupán Jókai hozta nyilvánosságra kilétét az anonim pályázat résztvevői közül: a har-

* A szerző az ELTE BTK egyetemi hallgatója.

1 JÓKAI MÓR, *A tengerszemű hölgy*, kiad. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 10.

2 JÓKAI MÓR, *Drámák: 1843–1860*, kiad. SOLT Andor, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 746.

3 Uo., 737.

4 JÓKAY MÓR, „Románcz: A »zsidó fiú« czimü drámából”, *Pesti Divatlap* 3, nyárutó 5. sz. (1844): 146.

madik helyezést elért *Zrínyi* című dráma szerzője, Szilágyi István még az eredményhirdetés hónapjában, október 19-ei keltezéssel levelet küldött az Akadémiára, amelyben felvállalta művét,⁵ bár valószínű, hogy Szilágyi gesztusa nem tekinthető olyan nyilvánosnak, mint Jókai publikációja. Rózsahegy Dereáno István, Szilágyi egyetlen életrajzírója már felfigyelt a szerzőség felfedésének eme gesztusára,⁶ s úgy értelmezte, hogy „Szilágyi bizonyára az esetleges kudarctól tartva, névtelenül pályázott s csak azután fedte fel kilétét, hogy műve a pályázaton dicséretreméltónak találtatott”.⁷ Tekintettel arra, hogy csak az első két helyezést elért mű borítékjait nyitották fel, a többi pedig megsemmisítették, nem tudjuk megállapítani, hogy Szilágyi névtelenül, esetleg álnéven pályázott-e. Sőt, ha más szempontból közelítjük meg a kérdést, akkor kijelenthetjük, hogy tulajdonképpen minden beküldő névtelenül, jelíggel pályázott. Rózsahegy Dereáno megközelítésére valószínűleg egy későbbi esemény gyakorolt hatást. Szilágyi a Kisfaludy Társaság 1844-ben hirdetett pályázatára a *Bécsi napok* című művét Fonyad István álnéven nyújtotta be, ez a gesztusa pedig a pályázat szabályainak módosításához vezetett, ugyanis a bizottság nem tartotta helyénvalónak, hogy a jelíggel boríték nem a díjazott valódi nevét rejtette.⁸ Valószínűsíthető, hogy az álnév használatát cenzurális beavatkozástól való aggodalom indokolta, ugyanis a szöveg Zrínyi Péter peréről és kivégzéséről szólt.⁹ A *Zrínyi* esetén – amelynek főszereplője nem mellesleg Zrínyi Péter két fia – azonban hangsúlyosabb lehet a mű felvállalásának gesztusa: annak ellenére, hogy a pályamunka nem nyerte meg a fődíjat, Szilágyi István fontosnak tartotta, hogy nyilvánosságra hozza a szerzőségét, és ekként beillesse a szöveget az életművébe. Noha Rózsahegy Dereáno szerint a dicséret „nem volt számára valami nagy siker”,¹⁰ hiszen az előző pályázatokon rangosabb helyezéseket ért el, lehetséges, hogy a szerzői kísérletezés szempontjából mégiscsak kiemelten fontosnak tűnt a vállalkozás. Azok után ugyanis, hogy 1840-ben és 1841-ben Szilágyi István megnyerte a Kisfaludy Társaság pályadíját *Árpád*, illetve *Csák és a királyleány* című költeményeivel, alkalma volt megmutatni, hogy más műnemben is képes volt dicséretre méltó szöveget alkotni. Szintén ezt erősíti a tény, hogy megpróbálta a *Zrínyit* beadni a színházhoz, s noha a bizottság visszautasította, a megjelentetésről ezután sem mondott le: Arany Jánost kérte meg, „[i]gazítson rajta valamit [...] amúgy Shakesprieresen”,¹¹ hogy a színműtár kiadójához fordulhasson vele. Ilyenformán az is elképzelhető, hogy a szerzőség nyilvánosságra hozása az életmű sokrétűségének hangsúlyozásával függött össze. Mindezek alapján megcáfolhatóvá válik Solt azon kijelentése, amely szerint a díjazottak kiléte utólag sem került nyilvánosságra, hiszen a nyertes pályázók közül csupán a

5 *Magyar Academiai Értesítő* 4, 1. sz. (1843): 2.

6 RÓZSAHEGYI DEREÁNO István, *Arany János „izaparti hű barátja”*: Horogszeghi Szilágyi István élete és kora (Nagykőrös: Híradó Nyomda, 1941), 77.

7 Uo., 78.

8 Vö. ARANY János, *Levelezése 1: 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 508. A továbbiakban: AJÖM XV.

9 SZÖRÉNYI László, „Szilágyi István költészete”, *Irodalomismeret* 22, 4. sz. (2019): 79–85, 79.

10 RÓZSAHEGYI DEREÁNO, *Arany János „izaparti hű barátja”*..., 78.

11 Szilágyi István Arany Jánoshoz, Máramaros sziget, 1845. november 23., AJÖM XV, 21.

Csák végnapjait beküldő Madách Imre nem fedte fel kilétét az eredményhirdetést követő évben. Ő ugyanis jóval később, 1861-ben átdolgozta a drámát (a későbbi Madách-kiadások rendszerint az átalakított változatot közölték), amely első ízben csak 1886-ban került színpadra.¹²

A *Románcz* közlése minden bizonnyal célzatosan a szerző kilétének beazonosítására irányult, mivel *A zsidó fiú* szövege nem jelent meg nyomtatásban. A drámára vonatkozó, zárójelben megadott információt csak az az olvasó tudta a megfelelő kontextusban értelmezni, aki tudta, hogy az akadémiai drámapályázat egyik szövegéről van szó. A vers közlésében valószínűleg Petőfi játszott jelentős szerepet, aki éppen 1844 nyarán lett segédszerkesztő a lapnál. Mikszáth Kálmán szerint ez év nyarán és őszén a *Pesti Divatlap*ban közölt három Jókai-vers (*Románcz, Az arany és az ember, Hármás kín*) Petőfi közbenjárásának köszönhetően jelent meg a folyóiratban,¹³ s noha Mikszáth Jókai-életrajza nem minden esetben pontos (például azt állítja, hogy a darabot Jókai a Nemzeti Színház pályázatára küldte be¹⁴), a kérdéses részletet illetően minden bizonnyal igaza lehet. Párhuzamként érdemes kiemelni Jókai első regényét, a *Hétköznapi*kat. Kimutatható, hogy a regényből 1845 tavaszán közölt első mutatványok nem csupán Petőfi jóvoltából kerültek a *Pesti Divatlap*ba, hanem a részletekhez mellékelte dicsőséges hangvételű szerkesztői megjegyzések szintén az ő tollából származtak.¹⁵

Ennek az adaléknak az ismeretében Petőfi szerepe még hangsúlyosabbá válik. A pályamunkát maga Petőfi másolta le, mivel az anonimitás megőrzése érdekében a szerző nem küldhette el a szöveget a saját kézírásával. Petőfi levélben értesítette Jókait a pályázat eredményéről, továbbá beszámolt egy színházi páholyban hallott beszélgetésről is, amely során Vörösmarty és Bajza elismerőleg nyilatkozott *A zsidó fiúról*¹⁶ – most már hozzátehetjük, hogy a darab szerzőségének nyilvánosságra hozásában is szerepet játszhatott. Talán nem lényegtelen megemlíteni, hogy Petőfi éppen azon levelében, amelyben értesítette Jókait az eredményről és gratulált barátjának, nevét *Kis Pönögei Petőfi Sándor Pálként* írta alá. A kritikai kiadást készítő Kiss József és Martinkó András szerint elképzelhető, hogy Petőfi ezzel az aláírással fedte fel Jókai előtt, hogy kit rejt a Pönögei Kis Pál álnév,¹⁷ tehát egy hasonló autorizációs gesztust hajtott végre, mint Jókai a *Románcz* közlésével. Az anonimitás kezelése Jókai következő pályázati művének vizsgálata felől sem közömbös. Az 1845-ös népszínműpályázatra beküldött *Két gyám* második helyezést ért el, azonban az 1845. október 14-ei eredményhirdetés alkalmával csak az első díjban részesülő darab, *Az obsitos szerzőjének* kilétét fedték fel. Az ered-

12 Az átdolgozásról lásd bővebben: BENE Kálmán, „Madách két Csák-drámája”, in *Madách-tanulmányok*, szerk. HORVÁTH Károly, 369–498 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

13 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, kiad. REJTŐ István, 2 köt. Mikszáth Kálmán összes művei – Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 1:67.

14 Uo., 282.

15 JÓKAI Mór, *Hétköznapi*, kiad. SEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 319.

16 JÓKAI, *Drámák*, 745.

17 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei: 1838–1843*, kiad. KISS József és MARTINKÓ András, Petőfi Sándor összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 423.

ményeket a *Pesti Divatlap* 1845. október 23-ai számában tették közzé.¹⁸ Az 1845. november 6-ai számban egy szerző nélküli cikk már Jókai darabjaként tüntette fel a *Két gyámot*,¹⁹ de a *Pesti Hírlap*ban is olvasható egy, azonos napon közzétett rövidke tudósítás, amely szerint a szerkesztőség „hitelesen” tudta, hogy a darab szerzője „Jókay Móricz”.²⁰ A Szinéri álnevet használó Vahot a *Pesti Divatlap* november 27-ei számában arról számolt be, hogy Jókai drámája azért nem nyerte meg a pályázatot, mivel Petőfinek tulajdonították a darab szerzőségét.²¹ Mindebből látszik tehát, hogy az 1845-ös, szintén anonim módon zajló pályázat után néhány héttel Jókai szerzőségét nyilvánosságra hozták. Bárkitől is szivárgott ki az információ, Jókaitól vagy éppen Petőfitől, a darab szerzőjének kiléte először az irodalmi körökben, majd pedig a széles nyilvánosság előtt viszonylag rövid időn belül közismertté vált.²²

Feloldhatónak tűnik egy másik, ellentmondást sejtető meglátás is Solt összegzéséből, amely Vörösmarty és Bajza szerepét érinti: „Ezek szerint 1843 őszén még Vörösmarty és Bajza sem tudhatták, hogy *A zsidó fiút* Jókai írta, következésképp nem hívhatták magukhoz »atyai szeretettel«, hogy segítsenek neki kijavítani a mű hibáit.”²³ Maga Solt is igyekszik egy elfogadható megoldást találni a problémára, amikor körülbelül egy évvel későbbre helyezi Vörösmartyék fellépését. Gondolatmenetét arra alapozza, hogy mivel Jókai később a saját neve alatt a Nemzeti Színházhoz is benyújtotta a művét, Vörösmartynek és Bajzának 1844-ben vagy 1845-ben már lehetett alkalma tanácsot adni a hibákat illetően, hiszen mindketten a választmányi bizottság tagjai voltak. Az egyébként logikus érvelést problematikussá teszi, hogy Jókai nem állít olyat, hogy Vörösmarty és Bajza meghívására 1843 őszén került volna sor. A *Vörösmarty apánk* című szövegben – amelyre a kritikai kiadásban nem találni utalást – Jókai ad némi támpontot az időbeli tájékozódást illetően:

Mikor a juratériára felkerültem Budapestre, Vörösmarty odahivatott magához. [...] Előhozatta az Akadémia irattárából a kitüntetett drámámat, fölfedezte előttem annak hibáit, hiányosságait, megtévedéseit és aztán összeült velem a saját Úri utcai lakásán és segített az egész drámai költeményeimet hosszú estéken át, újból átdolgozni.²⁴

Jókai jurátusként 1845 februárjában került Pestre,²⁵ tehát Vörösmarty körülbelül fél évvel azután hívatta magához, hogy a *Pesti Divatlap*ban közölt vers révén fény derült a dráma szerzőjének kilétére. Mind Vörösmarty, mind Bajza olvashatta a verset, s felfi-

18 FÁNCSY Lajos, „Nemzeti Színház”, *Pesti Divatlap* 4 (1845): 980–981, 981.

19 [sz. n.], „Budapesti szemle”, *Pesti Divatlap* 4 (1845): 1065–1067, 1067.

20 [sz. n.], „Fővárosi ujdonságok”, *Pesti Hírlap*, 1845. november 6., 301.

21 SZINÉRI [VAHOT Imre], „Nemzeti Színház”, *Pesti Divatlap* 4 (1845): 1186–1187, 1187.

22 Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy a *Két gyám* szerzőségének nyilvánosságra hozatalával kapcsolatos részletekre felhívta a figyelmemet.

23 JÓKAI, *Drámák*, 746.

24 JÓKAI Mór, „Vörösmarty apánk”, *Budapesti Napló*, 1900. november 19., 2.

25 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete 7: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában* (Budapest: Stephanaeum Nyomda, 1934), 298.

gyelhetett a számára ismerős címre, ilyenformán tehát mindketten magukhoz szólíthatták „atyai szeretettel”. Mindemellett számolni kell annak a lehetőségével is, hogy Petőfi fedte fel Vörösmartyék előtt a dráma szerzőségét, s ő járt közben Jókai érdekében, ugyanis jó kapcsolatot ápolt mindkettejükkel.

Mint látható, 1845 februárja előtt már volt alkalma Vörösmartyinak és Bajzának beazonosítani Jókait *A zsidó fiú* szerzőjeként. Mindez nem mond ellent a kronológiai adatoknak: maradt idejük arra is, hogy tavasztól őszig közösen átjavítsák a szöveget, ugyanis csak jóval később, a *Budapesti Híradó* október 30-ai számában tudósítják az olvasókat arról, hogy a játékszíni választmány elfogadta *A zsidó fiú* három felvonásossá átdolgozott változatát, *A kincstárnokot*.²⁶ *A Románcz* közlésének figyelembe vétele tehát annyiban árnyalja a történekről kialakított képet, hogy a két költő előtt nem feltétlen akkor derült ki *A zsidó fiú* szerzőjének kiléte, amikor az beadta a Nemzeti Színházhoz a darabot, hanem már korábban is ismerhették a pályázó nevét. Így azonban egy újabb történetváltozattal is számolnunk kell. Megvan annak a lehetősége, hogy miután a darab szerzősége kiderült, Jókai Vörösmarty kezdeményezésére és bátorítására adta be a szöveget a Nemzeti Színházhoz, miután azonban azt a bizottság elutasította, segített neki a hibák kiküszöbölésében. Ez magyarázatul szolgálna arra vonatkozóan, miért segédkezett olyan nagy mértékben a javításban, s a pályázat után csaknem két évvel később Jókai miért tesz kísérletet arra, hogy a Nemzeti Színház elé vigye a darabot. Vörösmarty bizonyára potenciált látott a drámában, s Jókait is tehetségesnek tartotta. Ezen megközelítés szerint az átdolgozás tulajdonképpen azért történt, hogy Vörösmarty egy olyan dráma megjelenését segítse elő, amelyben lehetőséget látott, s ezzel egy olyan terepre vezesse Jókait, ahol ő maga is illetékességi körrel rendelkezett. A történések „forgatókönyvének” ezen változatát azért lenne célszerű számon tartani, mivel nem tudjuk dátumra pontosan, hogy Jókai és Vörösmarty mikor találkoztak, illetve azt sem, hogy Jókai mikor nyújtotta be a szöveget a bizottsághoz. Csupán annyi maradt ránk Pukánszky Kádár Jolán feljegyzéseiből, hogy az 1846-ig terjedő ciklus visszautasított darabjai között szerepel *A zsidó fiú* is.²⁷ Filológiai eszközökkel ez a variáns nehezebben igazolható, mindenesetre a felvetés annyiban tanulságos lehet, hogy árnyaltabban szemléljük a problémát, s ne ragaszkodjunk feltétlenül a rögzült narratívák egyedüli lehetőségéhez. Hasonlóképpen érdemes újragondolni két másik adat egymáshoz való viszonyát is: „A darab mégsem került a közönség elé – Jókai szerint [...] a cenzúra akadékoskodása miatt; Szinnyei azonban úgy tudja, hogy Jókai »1847. március elején visszavette darabját a játékszíni választmánytól«.”²⁸ Azok a tudósítók, amelyek arról értesítenek, hogy a játékszíni választmány elfogadta a *Kincstárnokot*,²⁹ egyúttal a *Két gyámot* is megemlítik. A *Pesti Hírlap* cikke szerint a *Kincstárnok* elfogadása után körülbelül egy héttel később már az is tudható, hogy a *Két gyám* „né-

26 *Budapesti Híradó*, 1845. október 30., 284.

27 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, „A drámapíráló bizottság”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 49 (1939): 6–16, 12.

28 JÓKAI, *Drámák*, 739.

29 [sz. n.], „Budapesti szemle” ..., 1067; [sz. n.], „Heti szemle”, *Honderű*, 1845. november 11., 374.

mi változtatásokkal szintén adatni fog”.³⁰ Noha a *Kincstárnok* kézirata megsemmisült, a *Két gyámnak* fennmaradt a sűgőkönyve, amely „Királyi cenzúrára küldetett Jan. 19. 846.”³¹ A cenzor módosítást kért a dráma egyik szöveghelyét illetően vallási szempontú kifogásokra hivatkozva, így a dráma végleges változata néhány sornyi átírás tekintetében eltér az eredeti kézirat szövegétől.³² Ha a *Két gyám* esetén számolnunk kell a cenzoriális beavatkozás tényével, lehetséges, hogy a *Kincstárnok* visszavételében szintén szerepet játszott ez a tényező, hiszen a szöveg vallási és politikai problémákat egyaránt feszeget. A Solt által megfogalmazott két állítás sem feltétlen zárja ki egymást. Ha Jókai számára zavaró volt az átírandó szöveg mennyisége és a beavatkozás mértéke, talán valóban a „cenzúra akadékoskodása” miatt vette végül vissza a darabot.

A filológiai problémák boncolgatása után érdemes figyelmet szentelni Judit dalának a drámában betöltött szerepére is, hiszen a szövegrész vizsgálata nemcsak filológiai tanulságokkal szolgál:

Hol ő a bérc szülötte?
Nap fénye kardvasán, –
Fehér sisagszalag leng
A távozó után
A mint messze ködben elvész,
Utána vágyva néz
A hű leány.

Ki fekszik ott a síkon?
Hold fénye kardvasán, –
Sisagszalagja vérszin,
Olly néma s halavány.
S holdéjeken a ködbe
Utána néz tünődve
A bús leány.³³

Mandolinnal előadott dalok a későbbi Jókai-szövegekben is rendre felbukkannak, például az *Immetullah* első jelenetében, *A kétszarvú emberben*, illetve az *Egy játékos, aki nyer* című regény zárlatában. A *Pesti Divatlapban* megjelentetett vers címe a dráma-beli alaphelyzetre utal vissza – noha a két strófa nem tartalmaz erre vonatkozó reflexiót –, ugyanis a románc a szerelmi tárgyú lantos költemények egyik neme.³⁴ Arany János *Széptani jegyzetek* című művében a románc és a ballada a *lantos eposz* gyűjtőfogal-

30 [sz. n.], „Fővárosi ujdonságok”..., 301.

31 JÓKAI, *Drámák*, 777.

32 Uo.

33 Uo., 49.

34 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára V.* (Pest: Emich Gusztáv, 1862), 589.

mának körébe tartozik.³⁵ Toldy Ferenc és Bajza József már korán érdeklődést mutatott a műfaj iránt, Toldy például egy 1824. november 3-ai levelében felsorolja „feljegyzett tárgyaim mutatóját”-t, amelyben románcok és balladák szerepelnek, a románcok között pedig elsőként említi *A nő lantost*.³⁶ Toldy és Bajza megközelítésében a műfaj olyan karakterisztikumokkal írható le, mint az elbeszélő objektivitása, a történet általánosságára és absztraktsága.³⁷ Ezek a tulajdonságok Jókai *Románczára* is jellemzőek, s valószínűleg éppen ezek miatt tűnhetett a vers kiragadhatónak a drámából, ezért állhatta meg a helyét külön műként a szövegekörnyezet ismerete nélkül is.

Judit dala *A zsidó fiú* kontextusában nem öncélúan előadott vallomás, hanem olyan lírai betét, amely magába sűríti a szerelmi történet fő motívumait. A szerelem lefestéséhez Jókai a magasság–mélység ellentétét, valamint a növénytiszteletet használja, és következetesen végigviszi a szöveg egészén. Kunhalmi Mór mindig a *bérci tölgy*höz lesz hasonló, Judithoz pedig a *folyondár*, egy kúszónövény kapcsolódik. A növényvilág metaforikus képeinek alkalmazása ekként kifejezi a két szereplő szerelmének el lehetetlenülését, hiszen a folyondár csak a ligetben terem meg, a bérci magasságban elpusztul:

JUDIT	Ligetben a tölgy karcsu derekát Vad szőlővesszők átölelgetik; Te tölgy vagy bérc fokán, nagy és erős, Téged csak a vészek köszöntenek.
MÓR	De én leszállhatok a bérc fokáról, S megtérhetek e csendes, ős ligetbe, Hol hű folyondár tölgyeket karol [...] ³⁸

A személyes és a politikai élet halmozódó akadályait figyelve, Mór szintén szimbolikus képekkel festi le a tragikus végkifejlet lehetőségét:

MÓR	[...] Leszállt a bérci tölgy A hegytetőről, szélvész zúzta le, Halottan a ligetben fekszik ő, S a hű folyondár búsan ráborúl. ³⁹
-----	---

35 ARANY János, *Prózaí művek 1: Eredeti szépprózaí művek, szépprózaí fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 555.

36 Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, Pest, 1824. november 13., in BAJZA József és TOLDY Ferenc, *Levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 176.

37 ZENTAI Mária, „Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 107–112, 109.

38 JÓKAI, *Drámák*, 26–27.

39 Uo., 55.

A liget felé, lefelé irányuló mozgás tehát a bérci tölgy számára egyenlő a megsemmisüléssel. E motívumhálózat működtetése kellőképpen megalapozza a Judit dalában szintén felbukkanó *bérc-sík* ellentétpár kifejező erejét. A magasságnak és a tölgy képzetének összekapcsolása szimbolikusan Kunhalmi Mórt is elhatárolja Fortunatustól, a kincstárnok ugyanis szintén ezekkel a motívumokkal él, amikor önmagáról beszél Kaján előtt:

Ültesd a pálmát a homok közül
A szirttetőre, s nem szeded gyümölcsét.⁴⁰

Egyrészt Fortunatus ezen állítása értelmezhető úgy, hogy Judit előtt Imre sosem lesz olyan, mint Kunhalmi Mór, másrészt erőteljesen kifejezi a dráma egyik központi problematikáját, a gyökértelenséget. Fortunatus cselekedeteit ugyanis egy lélektanilag megalapozott változás hajtja, hiszen a szereplő az átkeresztelkedés révén elveszti azt az alapot, amely biztosította volna egy morálisan megingathatatlan jellem fenntartását. Mindemellett a pálma hatalmi jelkép is, amely Fortunatus státuszbeli emelkedésére is utalhat, valamint keleti növény révén a szereplő zsidó eredetét is megragadni képes.

Judit dalának formai megoldása (két, szerkezetileg hasonlóan felépített strófa, amelyek az azonos elemek felhasználásával és variálásával ellentétes viszonyba kerülnek) megjelenik abban a Jókai-versben is, amely szintén a *Pesti Divatlap*ban kerül közlésre nem sokkal a *Románcz* megjelenése után.⁴¹ Az *arany és az ember* című vers nem csupán a formai hasonlóság miatt tűnhet érdekesnek, ugyanis a szöveg *A zsidó fiú* egyik központi problematikáját, a pénzéhséget tematizálja. Úgy tűnik, mintha ez a két, egymást követő lírai publikáció a dráma kettős vergiliusi mottóját írná újra: egyik a szerelem, a másik pedig a kapzsiság erejét.

Összességében tehát Judit dalának vizsgálata egyaránt tanulságos lehet mind a dráma filológiai, mind az értelmezői hagyományát tekintve. A vers közlésének gesztusa példázza, miként teheti közzé a szerzőségét egy alkotó egy anonim pályázat alkalmával, a dal drámán belüli szerepének vizsgálata pedig azt mutatja, hogy a tizenhét éves Jókai nem pusztán a történet koherenciájára figyelt, hanem a szöveget motivikusan is próbálta egészé formálni egy következetesen végigvitt szimbólumhálózat működtetése révén. Noha *A zsidó fiú* keletkezés- és befogadás-történetében továbbra is maradtak tisztázatlan pontok, ezeknek az adalékoknak a figyelembe vétele segíthet némely – ez idáig nyitva hagyott – kérdés megválaszolásában.

40 Uo., 18.

41 JÓKAI Mór, „Az arany és az ember”, *Pesti Divatlap* 3, őszhó 27. sz. (1844): 58.

Summary

DOROTTYA FÜLÖP

Additions to the philological background of Mór Jókai's play titled *The Jewish Boy* (A Zsidó fiú) (Judith's song)

Mór Jókai wrote his first play *The Jewish Boy* (*A Zsidó fiú*) at the age of seventeen, which was handed in for the 1843 competition of the Hungarian Science Society (Magyar Tudós Társaság). After the results of the anonymous competition were announced, the judging committee only published the names of the winning and the second placed competitor and all the envelopes with the names of the other competitors were destroyed. In the critical edition that explored the philological background of the text a few unsolved problems remained and there seems to have been a contradiction between the data and Jókai's recollections. One of the unanswered questions was this: How could Jókai refer to his growing reputation after the competition if his name had not been publicated as his work received praise. The author of the paper draws attention to the fact – with the help of a so far unobserved detail – that Jókai, less than a year after the announcement of the results, revealed his authorship via publishing a poem. The two-stanza song that can be heard in the fourth scene of Act III, sung by the heroine of the play, Judith, appeared titled *Románcz* (Romance) in *Pesti Divatlap* in 1844. This unveiled the author's identity without a doubt. The first part of the paper evaluates the sofar known viewpoints in the light of the additions, whereas the second part examines the role of the song within the play.

SZILÁGYI MÁRTON

Arany János *Hamlet*-fordításának egyik korai előképe

Nyilvános költői pályafutása kezdete előtt Arany Jánosnak volt egy nem túl hosszú ideig tartó prózaírói pályakezdése is, amely aztán félbeszakadt, s feledésbe is merült. A költőnek ugyanis már *Az elveszett alkotmány* megírása után, de még a *Toldi* átütő sikere előtt az *Életképek*ben 1846-ban megjelent három elbeszélése is, gyorsan egymás után, ami azt valószínűsíti, hogy megírásukhoz komolyabb ambíció és lendület kellett.¹ Ezeket a szövegeket Arany később soha nem vette föl egyetlen kötetébe sem (igaz, prózai írásainak meg sem próbált kötetet szentelni, tehát nem is igen lett volna hova).² Ahogyan ezt a kritikai kiadás adott kötetét sajtó alá rendező Keresztury Mária megfogalmazta:

Ami kevés ilyen jellegű művet írt, azt sem tartotta túlságosan sokra. Össze soha nem gyűjtötte, újra ki nem adta; miután létrehozta, úgyszólván teljesen magukra hagyta őket.³

Ezért aztán ezeknek az írásoknak az irodalomtörténeti tudomásul vétele is igen későre s meglehetősen csökevényesen történt meg⁴ – bár a kritikai kiadás persze tartalmazza őket, s méltóképpen, igaz, meglehetősen röviden kommentálja is mindhármát.

A harmadikként megjelent novella azonban sajátos helyzetben volt, mert még a másik kettőhöz képest is rejtettebb státuszban létezett. Ezt ugyanis Arany eleve álnéven, Karakány Jónásként adta közre (a vezetőknévnév egyébként *Az elveszett alkotmány* ötödik énekében felbukkant szereplőtől, a „nagyfülü tátos”-tól van kölcsönözve, tehát intertextuális utalás). A folyóiratban semmi nem utalt az eredeti szerzőre. Voinovich

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi tanára. A tanulmány az OTKA támogatásával (K 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János). Köszönöm Ruttkay Veronika segítségét, aki több fontos részletre is felhívta a figyelmemet.

1 „Egy egyszerű beszélyke: Uti tárczából”, *Életképek* 4, 1. félév, 13. sz. (1846): 388–399. A kritikai kiadásban: ARANY János, *Prózai művek 1.: Eredeti szépprózai művek – Szépprózai fordítások – Kisebb cikkek – Tanulmányok – Iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962) 7–20. A továbbiakban: AJÖM X. „Hermina”, *Életképek* 4, 2. félév, 9. sz. (1846): 266–273. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 21–30; KARAKÁNY Jónás [ARANY János], „Szerelem és egyéb: Kisérlet az »ugynevezett« fönfészesben”, *Életképek* 4, 2. félév, 10. sz. (1846): 304–308. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 31–37.

2 Erre nézvést lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: AJÖM X, 575–578.

3 AJÖM X, 570.

4 Az egyik elbeszélésnek újabban született invenciózus elemzése: MILBACHER Róbert, „Arany mint novellista: A nevelődés keresztény modelljének kudarca az *Egy egyszerű beszélykében*”, *Tanulmányok: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Tanszak Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék* 58, 1. sz. (2019): 17–30.

Gézának, Arany monográfiájának is a legfőbb (sőt, egyetlen) érve a szerzőség mellett az volt, hogy maga a költő egy feljegyzésében saját művei között tartotta számon a szöveget – s ez azt sejteti, hogy e nélkül tán ki sem derült volna, ki is a szerző: „Címét Arany maga följegyezte munkáinak egy jegyzékében, a két másik elbeszélés mellett.”⁵ Voinovich ugyan itt semmi támpontot nem adott a hivatkozás visszakereséséhez, ám alighanem arra az autográf feljegyzésre gondolt, amely szerencsére ma is megtalálható. Aranynak a *Régiebb versek tisztázata* alcímet viselő kéziratos kötete, amely az 1856-os *Kisebb költemények*⁶ egyik előkészítő fázisa volt versgyűjtő füzetként,⁷ tartalmazott egy listát, amelyben Arany a tőle számontartott műveit sorolta föl. Ebben mindhárom prózai elbeszélését feltüntette (bizonyosságul annak, hogy ő ezeket ekkor fontosnak tartotta), s ezek között szerepel a következő is: „Egy más beszély, Karakán *Jósiás* név alatt.⁸ 1846 (?)”. Voinovich alighanem ezt a feljegyzést emlegethette 1929-ben megjelent monográfiájában.

Az elbeszélés igen kevés figyelmet kapott, noha már csak parodisztikus mivolta miatt több szempontból is figyelemre méltó. Arany itt a „fenséges” esztétikai minőségét s az ennek megjelenítéséhez alkalmazott írói műfajokat figurázza ki – s mivel ez álnéven történik, a gesztus ráérthetővé válik akár saját korábbi kísérleteire is, s úgy is fel fogható, mintha az író attól akarna elhatárolódni, amely saját addigi prózaírói kísérleteit jellemezte.⁹ Ennek a megoldásnak volt példája a magyar irodalomban, még ha ritkán is: Kisfaludy Károly parodisztikus műve (*Andor és Juci*) így tette gúny tárgyává saját, a szűzsé alapján földézett korábbi műveit.¹⁰ S ha Arany itt az öniróniának ezt a mintáját követte, akkor más fényben tűnik föl *Az elveszett alkotmány* is, amelynek satirikussága előzmény nélkülinek és céltalannak látszik – ám az ironiát hiperbolikusan kiterjesztő és általánossá tevő eposztravesztjának is van az életművön belüli kontextusa, csak ez nem ugyanazon műfaj (az eposz) keretében ragadható meg.¹¹ Ráadásul

5 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019²), 64.

6 ARANY János, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest: Heckenast, 1856). Új kiadása: ARANY János, *Kisebb költeményei*, kiad. SZILÁGYI Márton (Budapest: Helikon Kiadó, 2017).

7 A kötet készülésének filológiai háttéréről lásd: SZILÁGYI Márton, „Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”, *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 450–466.

8 Arany itt használatos álneve Karakány Jónás (s nem Jósiás) volt. Bár Arany erre már rosszul emlékezett, ez alapján azonosítható az elbeszélés, amelynek a címét már nem adta meg (talán arra sem emlékezett): *Szerlem és egyéb: Kísérlet az „ugynevezett” fonségesben*. A címleírását lásd az 1. jegyzetben.

9 A kritikai kiadás így fogalmazott: „Megfigyelhető, hogy A[rany] milyen hamar túljutott a romantika túlzásain. 1846 tavaszán két rémtörténetet írt, ősszel pedig már parodizálja ugyanezt a stílust.” AJÖM X, 577.

10 Kisfaludy ezen paródiáiról lásd: HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Irodalomtörténeti tanulmányok 1 (Budapest: Művelt Nép Kiadó, 1955), 59–60.

11 Nyilasy Balázs fejtette ki a „kettős pályakezdés” koncepcióját, amely arra kívánt magyarázatot adni, hogy *Az elveszett alkotmány* megkezdte epikai irányt a következő nagy mű, a *Toldi* nem folytatta, s így ez a két szöveg két külön irányt jelöl: NYILASY Balázs, *Arany János*, *Klasszikusaink* (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 30–57. Az észlelt probléma valós, ám ez a koncepció több szempontból sem meggyőző: nem számol ugyanis *A déványai juhbehajtással*, hanem *Az elveszett alkotmányt* tekinti az első „igazi” Arany-műnek, de láthatólag megfelelnek Arany korai prózai elbeszéléseiről is, noha a *Szerlem és*

mind az eposz, mind ez az elbeszélés összefügghet a Kisfaludy Társaság jutalomkérdésével, amelyet eredetileg 1845. február 6-án tűzték ki, de Arany – saját bevallása szerint – ekkor még nem vette észre: „Időközben a Kisfaludy társ. jutalom hirdetése víg eposzra, melyly figyelmem először kikerülte volt, nyár folytában ismételtetett – s én e véletlen ösztetalálkozás által meglepetve, siettem satirai eposomat befejezni s felküldeni.”¹² Így pontosan nem tudjuk, hogy melyik újbóli hirdetés során találkozott Arany a pályázati kiírással, de akár a következő sajtóközlemény is szóba jöhet (a híradás több sajtótermékben is megjelent, de Arany ez idő tájt a *Pesti Divatlapot* biztosan olvasta, tehát nagy valószínűséggel itt találkozhatott a felhívással):

Emlékezetbe hozatnak ez úttal a társaságnak f. é. febr. 6-án kitűzött két rendes jutalom-feladatai is 1846ra, melyeknek változatlan határideje szinte a fölebb említett nov. 20-a. Az első *széptani kérdés* imez: »Egy föl a nagynak, fenségesnek fogalma dagálylyal s hamis pathoszsza, más föl a népiesé az aljasnak fogalmával gyakran öszszezavartatván, hozasanak e fogalmak tisztába s honi írókból vett példákkal világittassanak.« – Jutalma 15 arany. – A második *szépművi*: »Készittessék hazai tárgyú víg eposz.« – Jutalma 25 arany [...].¹³

Ez a két, konkrétumot és határozott tematikai vagy egyéb iránymutatást nem tartalmazó pályázat Arany számára korábbi, már formálódó ötleteinek célját látszott meghatározni. Régebben elkezdett eposztravesztiáját ezért igyekezett gyorsan befejezni, hogy benyújthassa a pályázatra, ám az első, elméleti pályatétel is hatással volt rá. Aligha véletlen, hogy három megjelent novellája közül az utolsó, a Karakány Jónás néven kiadott azon fogalmak egyikéhez kívánt kapcsolódni, amelyet itt kifejtendő irodalomtörténeti problémaként állítottak a leendő szerzők elé. A pályatételben említett *fenséges* fogalma egyenesen a novella alcímében tért vissza (*Kisérlet az „ugynevezett” fonségesben*), s az elbeszélés parodisztikus módon éppen azt kívánja megvalósítani, amit a Kisfaludy Társaság a pályázókkal vizsgáltatni kívánt: hogyan keveredhet össze a fenséges a dagályossal. Talán az is a pályázati kiírás létével függ össze, hogy Arany nem a saját neve alatt publikálta ezt a szövegét: az ironikus játéknak, amely ezúttal magát a kiíró Kisfaludy Társaságot is érintette, ez szintén része volt. A novella minden bizonnyal ugyanabból az ösztönzésből ered, mint *Az elveszett alkotmány*, szemléleti közelségük ezzel is magyarázható, mint ahogy a Karakány név ismétlődése (Arany mintha egybeolvasta volna a két külön pályatételt, s a hazai vígeposzt is úgy fogta föl, mint ahol össze lehet keverni az egyébként különálló esztétikai fogalmakat).

---

egyéb stílus értelemben és a modalitás szempontjából szintén *Az elveszett alkotmány* párhuzamának (vagy akár továbbgondolásának) tekinthető. Ennek kapcsán lásd az ellenérveket: SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?»: *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 45–58.

12 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7., in ARANY János, *Levelezése 2.: 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 561. A továbbiakban: AJÖM XVI.

13 *Pesti Divatlap* 13, 5. sz. (1845): 147.

Most azonban inkább a *Szerelem és egyéb* című elbeszélésnek egyetlen mozzanatát szeretném kiemelni. Ebben az elbeszélésben van egy versbetét, amely ironikusságában is sajátos *Hamlet*-parafrázis, amelyet viszont nemigen szoktak hozzászámítani Arany saját Shakespeare-fordításának előtörténetéhez. Pedig odatarozik.

Ez a következőképpen hangzik:

*Enni, vagy nem enni: ez itt a kérdés.
Ha jobb-e, valjon, túrni békesen
Makranczos éhség kínos éjjelét,
Vagy elszántsággal harcra kelni a
Hagymákkal, és küzdvén – megenni őket?
Stb., – stb. – – –¹⁴*

Ez a részlet aligha igényel kommentárt: a dráma egyik legismertebb részének, a címszereplő nagymonológjának paródiáját mindenki könnyen fölismerheti benne. A novella szövegében az utalás megfejtését sehol sem találjuk, de nincs is rá szükség a hatás szempontjából.

A legutóbbi, Arany *Hamlet*-fordításának szentelt, kiváló tanulmánykötet bevezető tanulmányában Ruttkay Veronika hívta fel a figyelmet Aranyra egy másik, későbbi, ironikus gesztusára:

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar kulturális emlékezetben Arany *Hamlet*-fordítása ilyen módon is jelen van, immár több mint egy évszázada. A *Bolond Istók*ban még maga Arany roncsolja tovább a nagymonológ (Vajdától kölcsönzött) híres szavait, amikor ezt írja hősről: „De ő a »lenni vagy nem lenni« célt / Nem így fogá föl: »enni vagy nem enni«, – de ehhez hasonló szétíráásra a későbbi irodalomból is bőven találunk példát.¹⁵

Az idézett példa a *Bolond Istók* második énekében található, s a főhős iskolai pályafutásának leírásához kapcsolódik, tehát fölöttébb funkcionális, hiszen megelőzi Bolond Istók színészkalandját.¹⁶ Ám érdemes számontartanunk azt is, hogy Arany nem itt s nem ezzel kezdte el a nagymonológ ironizálását, hanem ekkor csak egy, az 1840-es évekből származó poénját alkalmazta újra. Ráadásul ez olyan nyelvi ötlet, amelyre sem az angol, sem – az Aranytól szintén ismert – német fordítás nem adhatott ösztönzést: a „lenni vagy nem lenni” sornak az átfordítása az „enni vagy nem enni” sorba csak a magyarban megfigyelhető alaki hasonlóságra épülhet rá. S ehhez pedig a nagymonológ

14 „Szerelem és egyéb”, *Életképek* 4, 2. félév, 10. sz. (1846): 305. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 32. Kiemelés az eredetiben.

15 RUTTKAY Veronika, „Előszó: Hamlet emlékezete”, in „*Eszedbe jussak*”: *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*, szerk. PARAIKSZ Júlia, Hagyományfrissítés 3, 7–34 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 30.

16 Az idézet az új kritikai kiadásban: ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 374. A jegyzetekben a sajtó alá rendező, Török Zsuzsa természetesen azonosította a Shakespeare-utalást: uo. 921.

híres kezdősorának az a fordítása jelenthetett csak kiindulást, amely Kazinczy korábbi, Friedrich Ludwig Schröder német átdolgozása alapján készített, nyomtatásban is megjelent fordításának a leleménye: ebben a prózafordításban szerepel először a mondat így: „Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés.”¹⁷ A Ruttkay Veronika előbb idézett mondatához zárójelben hozzákapcsolt megjegyzésnek tehát nincs teljesen igaza, hogy a formulát Vajda Péter 1839-es fordításához köti. Mert ugyan Vajda Péter (egyébként Egresy Gábor átdolgozásában használatos) fordításában is ez a megoldás szerepel, ám ez nyomtatásban nem is volt hozzáférhető, eleve színházi használatra készült, Arany számára 1846-ban (amikor először deformálta a nagymonológot) biztosan nem állt rendelkezésre. Gondolhatnánk persze arra, hogy Arany korábbi vándorszínész éveit akár lehetővé tehetné volna ennek a fordításnak is a megismerését (ha ez kronológiailag lehetséges lenne, hiszen Vajda fordítása későbbi, mint Arany vándorszínészi kísérlete), ám amennyire feltárható Arany ekkori közreműködése és a színésztársulat repertoárja, a *Hamlet* bizonyosan nem szerepelt a műsorrendben, semmilyen fordításban.¹⁸ Tehát még ha Vajda Péter ezen a ponton ragaszkodott is Kazinczy korábbi nyelvi találatához, ez aligha lehetett Arany számára forrás: Kazinczy volt a kiindulás.

Korompay H. János számos meggyőző példát sorakoztatott föl arra, hogy Arany saját, majdani *Hamlet*-fordításába hogyan olvasztott bele a korábbi átültetésekből szavakat, szintagmákat, sőt sorokat.¹⁹ Ezek alapján azt a kijelentést is megfogalmazta: „Az Arany fordította Hamlet szókincsének, kifejezéseinek, sőt néha egész mondatainak első, legkorábbi rétege tehát Kazinczy közvetítésének köszönhető.”²⁰ Korompay arra is látványos bizonyítékokkal szolgál, hogy Arany jól ismerte a korábbi fordításokat, s megoldásaikat komolyan mérlegelte is. Ez az 1846-os részlet azonban azt valószínűsíti, hogy ez az ismerkedés nem a fordításra való készüléskor történt meg, hanem ennek korábbi rétegei is vannak: a nagymonológ kapcsán már nyilvánvalóan az 1840-es évekből. Korompay ezt már rögzítette, csak éppen erre a novellabetétre nem utalt:

Tudjuk, hogy Arany már az 1840-es évek első felében jól ismerte Hamlet „magánbeszédét”: kezdetének első változatával („A lét, vagy a nem-lét kérdése ez”) való párhuzamok az ő költészetében is megjelentek, így már *A rodostói temetőben*: „Törüljön el onnan / Örökre a nemlét” (1848) és a Széchenyi emlékezetében: „A nemzet él, a nemzet összeretlen, / Átfut szívéen a nemlét iszonya” (1860); *A honvéd özvegyének* (1850) mottója is a *Ham-*

17 A Kazinczy-fordítás kritikai kiadásában: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály. Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 221.

18 Vö. RAJNAI Edit, „»könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni«: Arany János a színházban”, in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!»: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, 37–66 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017).

19 KOROMPAY H. János, „»egy dióhéjban ellaknám Hamletkint«: A *Hamlet*-fordítás Arany János életművében”, in *„Eszedbe jussak”, 40–48.*

20 Uo., 40.

letből való. Voinovich szerint a fordításnak „volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig”: az előzmények idejét tehát nehéz lenne meghatározni.²¹

Feltűnő, hogy Arany miközben 1846-ban a felismerhetőség miatt a korábbi, ismertté és népszerűvé vált kezdettel idézte föl paródiájában a nagymonológot, elkészült fordításában éppen ezen a ponton már nem akarta követni a hagyományt, sőt igyekezett ettől a szállóigévé vált sortól megszabadulni; az ő javaslata a következő volt: „A lét, vagy a nem-lét kérdése ez.” S csak lábjegyzetben, mintegy a szokásos gyakorlat emlékét fölidéző kommentár szerepelt a korábbi megoldás, azaz Kazinczy fordítása: „Lenni, vagy nem lenni: az itt a kérdés.”²² Ebben a félreérthetetlen távolságtartásban (amely éppen ellentétes irányú, mint Vajda Péter és Egressy Gábor ragaszkodása a bevett, Kazinczy-féle megoldáshoz)²³ szerepet játszhatott saját korábbi gesztusának az emléke is, ahogyan 1846-ban a sornak a létezésre vonatkozó kérdését a táplálkozás, a töltekezés képzetkörébe fordította át, jelezve ezzel az egyik banalizáló félreértés lehetőségét is, amelytől ilyenformán lehetett megóvni a *Hamlet* magyar szövegét, s a drámabéli jelenet komolyságát. Ne feledjük, Arany színházi felhasználásban gondolkodott, tehát neki fontos volt a hangzás, a mondhatóság szempontja, s a lehetséges félrehallás éppen az alaki hasonlóságra épül.

Arany 1846-os eljárása, az, ahogyan Shakespeare szövegéhez viszonyul, rendelkezik párhuzammal a későbbi pályaszakaszon is.

Arany ugyanis írt egy *Szózat*-paródiát is, amely így kezdődött: „Hasadnak rendületlenül...”. A *Szózat*-paródiát egyértelműen persze nem lehet datálni (az új kritikai kiadás, követve az Arany László kiadásától eredő hagyományt, 1880-ra teszi), kézírata sincs meg (nyilván megsemmisült az Arany-hagyaték 1945-ös pusztulásakor), s keletkezésének nemcsak a körülményei, hanem a funkciója sem világos.²⁴ Az biztos csupán, hogy egy kéziratban maradó, publikálni nem kívánt szövegről volt szó, amely Vörösmarty *Szózatához* mint előszöveghez blaszfémikus és ironikus módon kapcsoló-

21 Uo., 38–39. Voinovich idézett utalása így szól, sajnos, konkrétumok megadása nélkül: „Aranyt pedig fiatalkori kísérletei *János király*-hoz és a *Szent Iván-éji álom*-hoz vonták; *Hamlet*-ből is volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig, de ezeken kívül – a kézírásból ítélve: még az 1850-es évek elején – belefogott *Macbeth*, *A vész* és *Cymbeline* fordításába, noha az első jeleneteknél tovább nem vitte egyiket sem.” VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 450.

22 ARANY János, *Drámafordítások 1.: Shakespeare: A Szent-Iván éji álom – Hamlet, dán királyfi – János király*, kiad. RUTTKAY Kálmán, Arany János összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 148. A továbbiakban: AJÖM VII.

23 Vö. Paraizs Júlia megjegyzésével a Vajda-Egressy-féle és az Arany-fordítás viszonyáról, miután ő mellette mindkét fordítást a nagymonológról: „Arany ugyanis kételkedett abban, hogy meg tud-e gyökeresedni saját változata egy erős hagyomány ellenében: »Lehet a szokottabb sor: Lenni vagy nem lenni stb.« A költő-fordító tehát bevallottan nehezen szabadult a monológ első sorának emlékétől, és e rövid lábjegyzet betekintést nyújt a reformkori szövegek könyv ambivalens fogadtatásába is: nem lehet a Vajda-Egressy szövegtől teljesen függetlenedni, de teljesen nem is érdemes.” PARAIZS Júlia, „*Hamlet* 1868: Kísértetjárás a Nemzeti Színházban”, in „*Eszedbe jussak*”, 51–87, 84.

24 ARANY János, *Kisebb költemények 3.: 1860–1882*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János összes munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 1057–1058.

dik. A legutóbb ehhez a vershez Tarjányi Eszter monográfiája fűzött igen fontos kommentárokat, a szöveget beillesztve Arany parodisztikus műveinek kontextusába. Elemzésének fontos újdonsága volt, hogy több, egykorúan a sajtóban megjelent *Szózat*- és *Hymnus*-paródiára is felhívta a figyelmet, s ezzel Arany gesztusának tipikus mivoltát tudta kimutatni.²⁵ Tarjányi szerint a korszakban egymás mellett élő, többféle paródiafogalom közül Arany a *Szózat* esetében azt követte, amely „nem az utánzott művet teszi gúny tárgyává”. A tőle alkalmazott „imitációs értelmű” paródiának „fő funkciója nem a kicsúfolás, hanem az *emlékezetbe idézés*”.²⁶ Ez a meghatározás tökéletesen illik erre az 1846-os betétversre is: fölhasználja az alapul vett, klasszikus státuszú szöveg néhány, a fölismerést biztosító elemét, s ennek alapján hoz létre egy ironikus parafrázist. Ez pedig – jellemző módon – hasonló poétikai megoldásra épül, mint a kései *Szózat*-paródia: itt is, ott is a biológiai szükséglet (az éhség csillapítása, az evés) lesz az a vegetatív szint, amelyhez az eredeti magasztos eszmei tartalom hozzámérődik. Ez az eljárás egyébként megfigyelhető Arany egyik publikálására szánt, s ki is adott szatirikus versének a nyitányában is: a *Vojtina ars poeticája* ugyancsak két távoli terület egymás mellé rendelésének és metaforikus azonosításának az ötletével kezdődik, csak itt a költés (azaz az írói alkotás) az ürítkezéssel, pontosabban a hasmenéssel válik azonossá.²⁷

A felismerhetőségre való rájátszás azonban a nyitó mondat nyelvi formulája kapcsán értelmezhető. Hiszen Kazinczy prózafordításától a versformára nézvést Arany nem kaphatott ösztönzést (s viszont: Arany paródiájából az olvasó aligha asszociál Kazinczy fordításának formai jellemzőire). Ennek a pár soros verses parafrázisnak külön jelentőséget kölcsönöz az alkalmazott versforma, mert ez már azt bizonyítja, hogy Arany alaposan ismerte már a *Hamlet* eredeti ritmikáját is (ezt ugyanis nem közvetíthette a tőle ismert német fordítás sem, csak az angol eredeti).

Arany Shakespeare-rel való megismerkedésének kezdetei kapcsán sok mindent nem tudunk.²⁸ Legfőbb forrásunk a Gyulaihoz írott, sokszor idézett önéletrajzi levél lehet, amely azonban egy tudatosan megteremtett önkép kialakításának magasrendű kísérlete, s mint ilyen, kihagyásokkal és elhallgatásokkal foglalja össze azt a pályaképet, amelyet Arany a nyilvánosság előtt vállalni kívánt. Ebben pedig a *Hamlet*tal való korai foglalatosságot a költő nem említette. Az 1836 és 1840 közötti évekre tette a közvetítő nyelvek révén történő megismerkedést Shakespeare-rel: „Shakespeare német fordításait ekkor forgattam először”.²⁹ Ebbe persze akár a *Hamlet* némi fordításával való bíbelődés is beleérthető. Van azonban ebben a levélben is egy olyan nyom, amely arról árulkodik,

25 Megjegyzendő, nem csak a 19. század első feléből, közepéről vannak erre példák. Hasonló paródiák a 19. század második felében is készültek, lásd: TAMÁS Ágnes, „*Himnusz- és Szózat*-paródiák a kiegyezést követő évek élclapjaiban (1867–1872)”, *Irodalomismeret* 21, 4. sz. (2018): 73–91.

26 TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány* (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 90.

27 Vö. VADERNA Gábor, „Dallal vagyok tele: Arany János Vojtina-verseinek utóélete”, in „*Összel*”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 247–283 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 258–264.

28 A rendelkezésre álló adatok összefoglalását lásd: AJÖM VII, 351–362.

29 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7., in AJÖM XVI, 559.

hogy Arany éppen a nagymonológon kezdhette el nyelvtanulását, ugyanebben a periódusban, s ez a dráma német fordításával való egybevetést jelentette: Szilágyi István

angol nyelvtant hagyott nálam, melly nyelvet akkor ő sem értett, curiosum gyanánt. S én addig forгатám ez utóbbit, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem Hamlet magánbeszédét, mellynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányzani, hogy kedvet kaptam a német Shakespearet összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreceni vásár meghozta nekem János király és II. Richard olcsó stereotyp kiadását, – remekebb művei a nagy mesternek nem lévén kaphatók. És nem sokára János király magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson.³⁰

Azaz Arany kezdeti fordítói kísérleteként csak a *János királyt* tartotta számon, noha ez az 1846-os paródia azt mutatja, hogy a *Hamlettel* is alaposan tisztában kellett jönnie – s nemcsak tartalmilag, azaz a szemantikai értelemben, hanem a verselés és ritmika szempontjából is. Ezt nyilván nagyban segítette, hogy Arany 1845-re már rendelkezett egy angol nyelvű Shakespeare-kiadással. Ezt szerencsére nem az önéletrajzi levél utalásaiból kell kikövetkeztetnünk, hanem van erre egy másik, hitelt érdemlő adatunk is, Szilágyi Istvánhoz írta ugyanis 1845. augusztus 1-jén:

Őn eltávozta óta könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, melly nyelvet most már szinte olly szabadon olvasok, mint a németet. Shakspeare-t és Byront egészen birom, Bulwertől 7. W. Irvingtől 1, Boz Dickenstől 2 kötetet. Shakspeare 7, Byron 5 kötet.³¹

Ez az 1846-os paródia azért különösen figyelemre méltó, mert noha nem Shakespeare szövegének fordítása, hanem csupán egy arra írott variáció, de szinte teljesen formahűnek tekinthető: Arany itt hatodfeles jambusi sorokat alkotott, bizonyos, Shakespeare-nél sem ismeretlen licentiákkal, s a sorok ritmizálása megfelel majdani fordítása verstani megoldásainak.³² Azaz a paródia voltaképpen belesimulna a dráma magyar szövegébe. Persze Arany 1866-ban a végső változatot az eredetitől néhol és némileg elrugaszkodva, ám nyelvi erő szempontjából egészen kivételesen oldotta meg.³³ Ám a for-

30 Uo., 560.

31 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. augusztus 1., in ARANY János, *Levelezése 1.: 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 15. A továbbiakban: AJÖM XV.

32 Ezt jól mutatja, ha a paródia verstani képleteit, amely két esetben jambusi, két esetben spondeusi, egy esetben pedig trochaikus indításúak, hozzámérjük Nádasdy Ádám összegző tanulmányának rendszeréhez: NÁDASDY Ádám, *Arany Hamletjének metrikája: Antikizálás és modernizálás*, in „*Eszedbe juszak*”, 219–250.

33 A nagymonológ Arany János-i fordításának az elemzését Eörsi István és Nádasdy Ádám átültetéseiivel összevetve lásd: KÁLLAY Géza, „Nem mintha már teljesen elégült volnék dolgommal»: 1866: Arany János *Hamlet* fordításai, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, a szerkesztők munkatársai JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, 491–510 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), különösen: 501–503.

ma megtalálásának az útját érdemes legalább 1846-tól, ettől a betétversként megalkotott, parodisztikus variációtól eredeztetni.

S ha a novellát ennek a *Hamlet*-paródiának a fényében olvassuk újra, akkor több ponton szintén találhatunk olyan nyomokat, amelyek akár ismét Shakespeare-drámájához vezetnek el – bár ezeknek a részleteknek a humoros hatáseffektusa persze másféle, sokkal szórtaabb referenciák alapján is működhetett.³⁴

A novella egy pontján a narrátor közléseként a következő mondatot olvashatjuk: „Meglépni őt, mint sirból jött kísértet, mint alvilági rém; mint francia-magyar színművek szörnyei!”³⁵ A szöveg ugyan bizonyos populáris színművek kísérteteffektusaira utal,³⁶ ám ezen sorok mögé nem nehéz beleképzelni a *Hamlet* kísértetjelenetét sem. Ráadásul *A honvéd özvegye*, amely a mottóját jelzetten a *Hamlet*ből veszi, éppen ilyen szcenírozást használ majd.³⁷

Érdemes a következő mondat mellé is odatenni Arany végleges fordításának egy részletét:

Ördög és pokol! – kiált vala fel, ha e szép káromkodást valamely színpadai hőstül szerencséje volt volna eltanulni.³⁸

Mert persze a káromkodás önmagában tipikus, s nem egyedi, de feltűnő, hogy Arany szavai szerint Hamlet a kísértettel való találkozás után, első indulatában éppen ezt – az 1846-ban színpadinak mondott – szólást variálja:

Oh, ég minden lakói! Föld! S mi még?
A poklot is mondjam?³⁹

És még egy elég távoli, de szintén elgondolkodtató szövegpárhuzam; a novella egyik szereplője így fogalmaz a szerelemvallás jelenetében: „a szegény iskolamestert hitvány zérusként fogod szived sikamlós táblájáról a feledés nyullárával letörölni!”⁴⁰ A szellem szavai után, ugyanabban a reflexióban, amelyből az előbb idézett példa származik.

34 Az alant következő három példára Ruttkay Veronika figyelmeztetett.

35 AJÖM X, 36.

36 A francia színművekre való utalás egyébként az 1840-es évek egyik nagy kritikátörténeti vitájának, a Bajza József és Henszlmann Imre között lezajlott, a színhatásról folytatott diszkurzusnak az egyik vitapozíciójára látszik utalni, tehát nem esetleges, hanem jelentésszerű célzásnak látszik; erről bővebben lásd: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása, Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 112–142.

37 Aranyak erről a verséről (a Szendrey Júliával való kapcsolat összefüggésében) bővebben lásd: SZILÁGYI Márton, „Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról”, *Tanulmányok: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológia Tanszak Magyar nyelv és irodalom tanszék* 58, 1. sz. (2019): 3–16.

38 AJÖM X, 35.

39 AJÖM VII, 112.

40 AJÖM X, 34.

zik, Hamlet így szól: „Igen, letörlök emlékezetem / Lapjáról minden léha jegyzetet...”.⁴¹ Angolul: „from the table of my memory...”. Aranynál a tábla emlegetése persze a vallo-mást tevő iskolamester állásából is következik, de ez is olyan szövegkapcsolatnak látszik, amely a *Hamlet*tal összefüggésben is olvasható.

Ez a három szövegpélda ráadásul mind Hamletnek és a szellemnek a jelenetéhez kapcsolódik valamilyen formában, azaz van némi érintkezése a nagymonológgal is – s ezek a párhuzamos helyek szintén azt erősítik (bár nem teszik kétségtelenné), hogy Aranynak 1846-ban már nemcsak a nagymonológrol volt fogalma, hanem a dráma angol szövegének mélyebb rétegeiről is, s ezek a megoldások vissza is tértek nála a fordítás végső változatának a megalkotásakor. Vagy legalábbis felidézhetik azt.

Tudjuk, hogy Arany számára a fordítás során az igazi kihívást a forma megtalálása jelentette. Ezt ugyan Shakespeare-fordításai kapcsán alig tudjuk alátámasztani tőle származó, műhelygondjairól szóló idézettel, de az 1840-es évekből ismerünk olyan esetet, amikor egy angol szöveg fordításakor saját nehézségeiről beszélt. A Byron *Don Juan*jából fordított *Az új görög dalnok* első változata ugyanis 1845-ben készült (majdnem akkor, amikor ez a paródia), s egy Szilágyi Istvánhoz írott levelében Arany szokatlannul nyíltan beszélt arról, számára mi jelentette az igazi nehézséget az átültetés során:

Próbálja kipréselni belőle azon érzéseket, s ha nem megy, ne lökje el, hanem tartsa meg akkorra midőn angolul értend. Mert ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép. Byronnál csak egyet olvastam még (NB: még sokat nem olvastam:) ilyen szépet: a híres ódát Napoleonra. Meglehet, még azt is elküldendem, legalább prosa fordításban. Az eredeti itt váltogatólág rimel: nekem ennyit tenni is veszett munka volt rím dolgában – innen a rímek átkozottak. Az angol nyelv jobbadán egy tagú szókbul áll, mellyek flexio által sem válnak több taguakká, hanem »a la Samu nadrág« maradnak. Mi pedig egy tagú szavainkat is addig ragozzuk, míg 4–5 tagú nem válik belőlük; s innen a nehézség angolból szót szóval, sort sorral – mértéket mértékkel és rímet rímmel visszaadva fordítani.⁴²

Persze Byron nyilván más fordítói nehézségeket jelent,⁴³ mint Shakespeare: de az Aranyra az 1840-es évek közepén jellemző fordítástechnikai dilemmák jól mutatják, mennyire mélyen és a formai kérdések felől közelített ekkor a verses angol szövegekhez, akár drámák, akár verses regények voltak.

Az pedig, hogy a *Hamlet*tal már ekkor ennyire mélyen tisztában volt, azt mutatja: egyáltalán nem hirtelen elhatározás volt, amikor 1866-ban mégiscsak vállalkozott a teljes dráma átültetésére.

S ezt egy furcsa tükrön, egy korai paródián keresztül láthatjuk igazán.

41 AJÖM VII, 113.

42 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. december 4., in AJÖM XV, 23–24.

43 Arany Byron-fordításairól általában, említve ezt a fordítást is: Török Zsuzsa, „Arany János Byron-olvasatának textuális reprezentációi: Levelek, mottók és a *Bolond Istók*”, in *Óhajtom a classicus írók tanulmányát*: Arany János és az európai irodalom, szerk. KOROMPAY H. János, 275–288 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017).

Summary

MÁRTON SZILÁGYI

An early forerunner of the Hamlet translation by János Arany

One of the most prominent nineteenth century Hungarian poets, János Arany, did his translation of Shakespeare's *Hamlet* in 1866. The paper analyses how it is possible to show even starting from 1840 that Arany knew *Hamlet* really well and not only through the earlier Hungarian and German translations but presumably through the English original as well. Arany published three prose pieces before the public beginning of his poetic career. The third one of these pieces, which appeared in 1846 under a pseudo name, contains a short parody-like Shakespeare paraphrase that is reminiscent of the great monologue in the third act of the play *Hamlet*. What is more, the extract is faithful to the form and other parts of the short story can be regarded as an inter-textual game that refers to *Hamlet*. The paper analyses several examples that reveal that these methods of text treatment and the parody-like sound were quite typical of Arany in general as well, although he did not usually publish these experiments apart from some works that were published in the way this short story was also made public: under a pseudo name. Thus, this early short story serves as a proof for Arany's Shakespeare experience even from the 1840s although to these years in his life neither the letters nor other sources link Arany's becoming acquainted with the English text of *Hamlet*.

NYERGES GÁBOR ÁDÁM

„A makacs hullámmozgás” – öregedés–betegség–halál

Hármas motívumelemzés az Orbán Ottó-életműben

Orbán Ottó verseinek betegségét (s attól korántsem elválasztható módon: öregedést-öregséget, halált) tematizáló szöveghelyei, noha sokféle módon írják körül a test romlásának tapasztalatát, az életműre jellemző módon a szemléleti és identitásbeli egységesség észlelhető szándékával szönek összetett motívumrendszerrel. A betegség és halál (melyek számos esetben többé-kevésbé szinonim kapcsolatban is vannak, amennyiben a legyőzhetetlen betegség mint a megelőlegezett halál tűnik föl) rendre a versek énjétől idegen, az ellen támadást indító, hadat viselő („fölgyújtva és porig rontva a vár”;¹ „Környül kerített a halál engemet, / mint Firenzét Boccaccio pestise”)² fenyegető vagy szenvedélyes, hallgatag, rejtélyes entitásként, egyszer detektívként („a detektív halál”)³ máshol hitelezőként-végrehajtóként⁴ jelenik meg. A betegség rendre legyőzhetetlen, a vele szemben élő, kitartó én pedig így az Orbán más tematikájú verseire is jellemző csakazértis-dacos magatartással⁵ viselt esélytelensége biztos tudatában is felveszi vele a harcot:

A makacs hullámmozgás most újból lefele visz.

A bennem lappangó, arctalan szörny hűvösen mosolyog⁶

a betegség pórázán ugatom verssel a végtelent⁷

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolája 1945 utáni magyar irodalom programjának fokozatszerzés előtt álló hallgatója.

1 ORBÁN Ottó, *Kocsmában méléz a vén kalóz: Új versek 1993–94* (Budapest: Helikon Kiadó, 1995), 32.

2 ORBÁN Ottó, *Ostromgyűrűben* (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 49.

3 ORBÁN Ottó, *Szép nyári nap, a párkák szótlanul figyelnek* (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 31.

4 Lásd például a *Walther mester és az Ördög* című versben a(z ördögi alku keretében) „hitelező” időről szólva is: „Mindegy. Mindegy, hol éltem, ha föléltem / a fukar idő szűkös hitelét.” ORBÁN, *Kocsmában méléz a vén kalóz*, 102.

5 „Hallottad-e már a szónoklatainkat? / Az örült közép-európai mégis-t?” ORBÁN O., *Hallod-e te sötét árnyék: Új versek 1995–96* (Budapest: Magvető Kiadó, 1996), 5.

6 ORBÁN Ottó, *A fényes cáfolat* (Budapest: Magvető Kiadó, 1987), 70.

7 Uo., 56.

Könnyű Szent Györgynek ledöfni a sárkányt,
a szárnyas féreg⁸ egy hörgéssel kiadja a lelkét;
a betegség, a sári kis kígyó csak aprókat sziszeg...⁹

A jégcsapdába zuhant mamut nem adja föl, dobálja magát, kapaszkodik,
liheg, forró nyarakra gondol, verset ír, hiába persze,
a tél csak tél marad s a halál halál!¹⁰

az add fel, a vége, a minden veszve,
a kelj föl, a rendíthetetlen rögeszme!¹¹

Szkanderezzünk mondom lássuk ki az erősebb
Megátkozotalak mondja a betegség!¹²

Lassan vonul hadaival a zsidbadás
félálomban derengő testem terepén!¹³

Illetve: „Tűzfelhőt fújó totemállatom nem békül a halállal”,¹⁴ mellyel szemben az érett férfikor „vesztő állásban és lépéslehetőség nélkül sakkozik”,¹⁵ illetőleg: „A várvédő hadtest a várhegy kazamatáiban szorongva, / [...] / tervet készít”¹⁶

A fenti szempontot kiegészítve emlékeztetnék arra, hogy szintén más típusú Orbán-versek kapcsán Tarján Tamás – és vele részben összhangban épp a betegség- és halál-versek kapcsán, Dérczy Péter¹⁷ – is megfigyelte a sajátos, orbáni mégismorált, például:

8 Külön figyelemre érdemes, hogy az elmúlás, illetve végzet milyen gyakran tűnik föl mitikus, emberfeletti erővel bíró lény (szörny, sárkány) képében, mint például itt is: „a káprázó totálképet föl váltó, éles közelin / mind gyakrabban merül föl a szökőkutat fújó, kórházfehér szörny”; „a betegség a lomha szörny / rálép és eltapossa” vagy: „A denevérember öregedés / Vállamra akasztja szárnyát”. ORBÁN Ottó, *A kozmikus gavallér* (Budapest: Orpheusz Könyvek, 1990), 62; ORBÁN Ottó, *Lakik a házunkban egy költő: Új versek, 1999* (Budapest: Magvető Kiadó, 1999), 50; ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 6.

9 ORBÁN, *A kozmikus gavallér*, 44.

10 ORBÁN Ottó, *Egyik oldaláról a másikra fordul; él* (Budapest: Magvető Kiadó, 1992), 71.

11 ORBÁN, *Kocsmában méléz a vén kalóz*, 90.

12 ORBÁN Ottó, *Az éjnek rémjáró szaka* (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 49.

13 ORBÁN, *Szép nyári nap, a párkák szótlantul figyelnek*, 50.

14 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 50.

15 ORBÁN, *A fényes cáfolat*, 19.

16 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 49.

17 „E »Világnagy éjszaka«-ban [...] ugyanakkor »rögeszmésen« (Orbán egyik igen gyakran használt szava) föltűnik egy másik fajta magatartásmód is, mely az előzőnek éppen ellentéte. Az ebből eredő költői beszédet leginkább úgy jellemezhetnénk, hogy a versek beszélője mindenek ellenére megpróbálja megtalálni és felmutatni azt a pontot, ahonnan nézve a pusztulás mégsem teljességgel értelmetlen, s főleg nem a beszélő fölött lévő kiszámíthatatlan és befolyásolhatatlan sorsszerűség. Az időben nem túl messzire visszalépve, a klasszikus modern magyar költészet olyan magatartás-mintájával szembesülünk így, mely Ady lírájában körvonalazódott a leglátványosabban. A »muzsáj herkulesi« toposzról van szó; arról a »csakazértis« költői szemléletről, melyben bár föltárul

mi dolgunk egy legújabb extrákkal szerelt
és minden eddiginél tökéletesebb világban,
hol hallani már a gének énekét?
Kimondani, amit elődeink, a balgák
és balekok már annyiszor kimondtak,
a hagyományos, közép-európai „mégis”-t?¹⁸

A katonai-stratégiai fogalmi készlettel (tehát: a hadviselés nyelvével) operáló betegség-leírás, melyben a romló állapot mint anektálási szándékkal (többnyire feltartóztathatatlanul vagy csak ideiglenesen lassítható módon) előrenyomul a fenyegetett területen (az ép testben), szintén megfelel a betegségeírások egy típusára jellemző konvencióknak, ahogy arra Susan Sontag is felhívja a figyelmet, bár elemzésében elsősorban a rák nyelvi-metaforikus megjelenítésére koncentrált.¹⁹ Orbánnál is gyakori és jellemző a betegséggel folytatott küzdelem megragadása militáns szó- és asszociációs készlettel (ennek egyik leginkább szembeötlő példája lehet utolsó még általa összeállított kötetének címe is: *Ostromgyűrűben*):

minden sejt egy-egy akna, a lankás dombvidéken,
hol mámoros pókként sétált öt ujjunk,
egyszerre csak fölrobbanunk: a fölvevőgép csillogó tekintete
közönyösen söpör végig a húscafatokon...²⁰

Operált koponyámhoz mind közelebb robban a gránát²¹

az idő fundamentalista szelleme
pokolgépet rejt életfontosságú szerveinkbe²²

bombát robbantanak testünkben a terrorista sejtek²³

Az előbbi két lehetséges viszonyulásmód, tehát a betegség mint legyőzhetetlen, rideg és félelmetes ellenfél, valamint a háborús metaforizáció találkozik abban a sorban, ahogy a betegség képileg és átvitt értelemben is ketyegő bomba gyanánt, fegyverként jelenik meg:

---

a reménytelenség lehetősége is, hangsúlyosan jelenítődik meg a túlélés reményének metaforája.”
DÉRCZY Péter, „»Között«: Orbán Ottó: *Ostromgyűrűben*”, *Alföld* 54, 4. sz. (2003): 89–97, 91.

18 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 60.

19 SUSAN SONTAG, *A betegség mint metafora*, ford. LUGOSI László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983), 77–85.

20 ORBÁN, *A kozmikus gavallér*, 40.

21 ORBÁN, *Az éjnek rémjáró szaka*, 7.

22 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 41.

23 ORBÁN, *Az éjnek rémjáró szaka*, 50.

A bennem ketyegő pokolgép
szédüléssel és bénasággal jelzi, hogy újból megjött az ősz²⁴

hol aknát robbant a vérben,
az összeszűkülő érben
a zuhanás a porba²⁵

lappangó öregség,
bujkáló betegség
orgyilkos törként jár át.²⁶

A gyakran megszemélyesített fenyegetés tárgyként való megjelenése gyilkos precíziójára, kíméletlen kegyetlenségére utal, mint például amikor „számítógép-agyú végzet”²⁷ gyanánt tematizálódik. Ennek az ábrázolási lehetőségnek talán legradikálisabb megoldása az, mikor a romlás nem is gépként viszi véghez gyilkos küldetését, hanem elvont tárgyként, személytelen, élettelen, a természet törvényei szerint működő létezőként, tehát, mondhatni, *sorsszerűen*²⁸ eljárva:

Megszédülve a sötét mágnes közelétől
hiába kezdem sejteni a csapda működési elvét²⁹

A makacs hullámmozgás most újból lefele visz.³⁰

A betegség így részben az énről leválasztva tematizálódik; noha befolyásolja, átalakítja, s végül felemészti a versekben megnyilatkozó individuumot, mégsem válik sosem az én szerves, teljesen intakt részévé a test romlásának tünetegyüttese. A szerző szinte minden, ilyen témájú szöveghelyét tanulmányozva megfigyelhető ez. Orbán Ottó költészetében a betegség megjelenése nem szakadási vagy töréspontként realizálódott a versek önazonosságra törekvő én-elbeszélője számára, az életmű-egész folyamatában nem jelent radikális változást a betegség és elmúlás témájának immáron hangsúlyos referenciális vonatkozásokkal is bíró megjelenése. Ezt igazolja az az eljárás is, ahogy a *Kocsmában méláz a vén kalóz* kötet *A krónikás barát* című versében Orbán önmitizálási eljárásainak két meghatározó vonulataként összekapcsolja a betegség–megnyomoró-

24 ORBÁN, *Egyik oldaláról a másikra fordul; él*, 38.

25 ORBÁN, *Kocsmában méláz a vén kalóz*, 90.

26 ORBÁN Ottó, *A keljőljancsi jegyese* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), 59.

27 ORBÁN, *Szép nyári nap, a párkák szótlanul figyelnek*, 73.

28 A sorssal szorosabb (egyben: konvencionálisabb) fogalmi kapcsolódással válhat a betegség átokcsapásá is: „Meglépetésként ért, hogy az átok ilyen ravaszul megy teljesezésbe. / Minden, mint azelőtt, csak bottal kopogok, csak a testemen belül / egy nyomorék öregget kerülgetek.” ORBÁN, *Lakik a házukban egy költő*, 20.

29 ORBÁN, *A fényes cáfolat*, 10.

30 Uo., 70.

dás toposzát a „távlatos szemlélő” szerepkörében újra és újra kijelölt,³¹ saját pozícióval. Ez által is megerősíti szándékát, hogy beemlje a betegség tapasztalatát az önmitológia narratívájába, s szervesen be is építse:

Izzó szenével Isten nem csak azért nyomorít meg engem,
hogy írógépemhez láncolt krónikása legyek,
de hogy egy magaslatról lássak rá a történetre.³²

Úgy vélem, ez a megváltozott tapasztalat a versekben arra a korábbi felfogásra épülve találja meg a maga szemléleti és értelmezési helyét, amellyel Orbán Ottó 1970-es években írt verseiben a fiatalság problémájához nyúl, melynek legartikuláltabb és hangsúlyosabb megnyilvánulása *Az alvó vulkán* kötetben figyelhető meg. Az ifjúság szemlélete ugyanis Orbán verseiben (kiváltképp a már a betegség tapasztalatának meglétekor írt verseiben) test és lélek legalábbis részbeni különválasztásának vonatkozásában figyelhető meg. Ez a régi és gazdag hagyománnyal bíró, dualista elgondolás (melynek előzményei az európai filozófiában egészen Platónig visszavezethetők) nem test és lélek harmóniáját helyezi figyelmé középpontjába, hanem a kettő közötti valaminő feszültséget. Orbán versei esetében a test jellemzően valamiféle kimondatlan egyezség, alku felrúgójaként, árulóként jelenik meg az által, hogy – szemben az ugyan mind bölcsesbé, tapasztaltabbá, s ebből fakadóan a cinizmusra is hajlamosabbá váló lélekkel, mely azonban magában őrzi nem pusztán emlékként, de önazonos módon a múlhatatlan ifjonti létállapotot – megöregszik, elromlik, elhasználdik:³³

Ajaj, megcsal a testünk, megcsal az ordas kurva,
azt hazudja, minden megmarad, épp csak átlényegülve
egy üstökös csóvájaként suhanó fátyol fényredőiben³⁴

Nem vagyunk fölkészülve arra, hogy fölmond a testünk.³⁵

Míg a lélek az idő előre haladtával gyarapszik, őrizve fiatalos, naiv vitalitását, s minduntalan új tapasztalatokat gyűjtve egyre több bölcsességre is szert tesz, addig a test kizárólag romlani képes az öregedés folytán („Mindennapos vereségünk a test”),³⁶ ez által felborítva test és lélek fiatalkori harmóniáját. Erre az egykori, idilli állapotra utalnak vissza rendre még azok a versek is, melyek nem élnek a megnevezés olyan fokú közvetlenségével, mint például *A fényes cáfolat Önnön testéhez* című darabja: „Búcsúznak egy-

31 Lásd egyebek mellett: a *Távlat a történethez* kötet címében is megjelölt én-pozicionálást.

32 ORBÁN, *Kocsmában méltáz a vén kalóz*, 37.

33 Ha pedig a test romlását árulásként fogjuk fel; vö.: „Úgy hisszük, a test hűtlenségének sajátos logikája van.” Ismét párhuzamot vonhatunk azzal, ahogy szintén Sontag elemzése elején a rák jelentkezését „könyörtelen orvtámadásként” elgondolt csapásként írja le. SONTAG, *A betegség mint metafora*, 7; 49.

34 ORBÁN, *Szép nyári nap, a párkák szótlanul figyelnek*, 49.

35 ORBÁN, *A kozmikus gavallér*, 68.

36 ORBÁN, *Az éjnek rémjáró szaka*, 11.

mástól, édenkert és lakója³⁷ vagy az *Ostromgyűrűben* ciklus záró darabja [*Élet*]: „Élni – bármi is a vége – látogatás az édenkertben...”³⁸

Azonban nemcsak halál és öregedés függ így össze Orbánnál egyazon folyamat más-más *időbeli* állomásaiként („Az idő, a titkos ügynök már rég beépült szervezetünkbe”).³⁹ Gyakran maga a betegség is úgy jelenik meg, mint ennek a romlási folyamatnak lényegében elkerülhetetlen egyik tünete, semmint azzal párhuzamosan zajló, negatív hatású, testi folyamat. Mi több, Orbán betegségtudata *elsősorban* az öregség/öregedés afféle felfokozott, felerősödő megtapasztalásaként, a végesség érzetének, a végső elromlás közeledtének eszkalálódó érzeteként tűnik fel. Ebből a belátásból ered az az Orbán betegségverseiben gyakran visszatérő (meglehetősen konvencionális) képzet, melynek értelmében a szabadságra vágyó (gyakran madár képében vagy arra emlékeztető attribútumokkal⁴⁰ ábrázolt) lélek az azt törbe csalva fogságba ejtő, vagy azt visszatartó test kalickájában–börtönében–fogságában raboskodik, senyved, például:

Búcsúznak egymástól, édenkert és lakója.
Most, hogy a szellem már repülni tud,
te folyton visszahúzod, magyarázkodol,
fejfájásra és időjárásváltozásra fogva⁴¹

Megnyomorodunk testünkben, mire szellemünk megtanul repülni.⁴²

Vagy ahogy *A kút* felütésében maga Orbán is reflektál rá: „Az öregségre még találunk jó metaforát, a cellát”.⁴³ Ez a betegség előre haladtával mind élesebbé váló, belső összeegyeztethetetlenség, test és lélek össze nem hangolhatósága az egyik olyan effektus, mely ellenpontozza az e tematikába illő verseknél a beletörődő rezignáltság modalitását. Ez a legtöbb esetben folyvást feszültségteli, belső ellentétekkel teli, aktív viszonyt kölcsönöz a vonatkozó versek alaphangulatának a magyar lírai betegségábrázolásokban inkább jellemző, melankolikus panaszosság alaphangulatával szemben:

37 ORBÁN, *A fényes cáfolat*, 6.

38 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 54.

39 ORBÁN, *Szép nyári nap, a párkák szótlanul figyelnek*, 72.

40 Ugyancsak megfigyelhető, hogy Orbán Ottónál egészség–fiatalság és betegség–öregség képzetkörei milyen alapvetően összefonódtak a repülés–szabadság, illetve földhöz kötöttség–fogság ellentétpárjainak képzetköreivel; ahogy a *Homlokán babérral a költő* című versben is megfigyelhető, hogy még az olyan szöveghelyek esetében is, ahol Orbán elkerüli ugyan a madár-metamorfoza használatát, a repülés–fogság ellentétpár továbbra is megjelenik: „A föld jegyében született lényt / vonzza a föld. Röpöködhettem az égben légi utasként, / bámulhattam a mennydörgő elefánt hátáról Indiát, / végül mégis a székemhez szögezett a sors.” ORBÁN, *Kocsmában mész a vén kalóz*, 78.

41 ORBÁN, *A fényes cáfolat*, 6.

42 ORBÁN, *A kozmikus gavallér*, 66.

43 ORBÁN, *Kocsmában mész a vén kalóz*, 54.

Késő, késő, kuncog Professor Orban of Hungary,
már megcsapta a sötét léghuzat, s ha nyomorék is,
örjögő kamasz-lényéhez képest már-már szabad...⁴⁴

Orbán e verseiben test és lélek viszonya egymáshoz nagyjából olyan, egymást feltételező – azonban a betegség idejére már megromlott, diszfunkcionális viszonyt – tükröz, melyben a lélek nem tudja teljesen függetleníteni magát a test szabta korlátoktól, de az Orbán egész költészetének egyik legfontosabb, központi szimbólumaként használt „költészet hatalma” csodatétele által, időről időre mégis képes szárnyalni.⁴⁵ A lélek tehát részlegesen, ideiglenesen képes szabaddá válni, nemcsak emlékezni a fiatalkori harmóniára, de a képzelet és a fantázia „csodája” által újra és újra át is élni azt, szabadsága viszont a beteg test béklyója miatt sosem lehet teljes körű. Ez a viszony az európai filozófiában leginkább azzal rokonítható, ahogy Aquinói Szent Tamásnál „a lélek tehát a testtel együtt alkotja az egy és ugyanazon embert, de szellemi lényege felülemelkedik az élő testben betöltött funkcióján”.⁴⁶

A már említett, platóni alapú kétosztatúság tehát nem pusztán test és lélek dualitásában figyelhető meg Orbán vonatkozó verseiben, elvégre a lélek testben szenvedő rab mivoltának és a lélek testünkkel ellentétben halhatatlanként való felfogásának is Platónnál találjuk a filozófiai alapjait.⁴⁷ Hasonló oppozícióval Orbán is előszeretettel él: „Örökké élhetnénk, ha nem volna testünk”.⁴⁸

S miközben a fogyatkozó, romló test nemcsak fizikai korlátai folyamatos szűkülését, de növekvő tempóban fogyó idejét is jelenti a betegség–öregség–romlás („Nekem minden sürgős.”),⁴⁹ a halállal lezárható tortúra közben időről időre valamelyes csábítást, megkísértést is jelent. A szenvedéstől, lassú múltástól való megszabadulás lehetősége néhol direkten erotikus konnotációjú csábításként is megjelenik:

44 ORBÁN, *A kozmikus gavallér*, 47.

45 Lásd például a korábban már idézett *Homlokán babérral a költő* című vers záró szakaszában, ahol a repülés szimbolikája már épp ennek, a költészet–csoda–repülés–csillagok fogalom- és szimbólum-összekapcsolódások Orbán ezt tematizáló vershelyei mindegyike közül talán legdirektebb kifejtésével tér vissza: „A lélek persze szabad; / képzeletem kedvére csaponghat a csillagok közt, / s költőként rátalálhatok új szövegszövegekre” ORBÁN, *Kocsmában méliáz a vén kalóz*, 78. – Vagy a *Körtánc* című versben, ez alkalommal direkt, referenciális betegségutalás nélkül: „azt mondja a lélek a testnek / megjártam minden járatod folyosó üreged / a hajadtól a lábaddal körmég betöltelek magammal / most repülj / és a test szárnyak nélkül utánam fölemelkedik / lába pózna karja karó de nem azok tartják meg szemmagasan nem azok / a híg levegő”. ORBÁN, *Lakik a házunkban egy költő*, 49. – Illetve a *Tudósítás a kés alól* ciklus *Koktél* című darabját, melyben a költészet őrangyal gyanánt „rigóul” szólva idézi (meg) Berzsenyit: „emlitsük meg itt a versek szellemét is, az őrangyalomat – / fekete frakkjában egy kémény pódiumán feszített, / és azt skandalta rigóul: »Lollim barna szemöldöke«”. ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 28.

46 VINCZE Krisztián, „Test-Lélek koncepciók és a mögöttük álló szemléletváltás az európai filozófiában”, *Acta Medicinæ et Sociologica* 3, 4–5. sz. (2012): 65, hozzáférés: 2019.08.04. http://ams.foh.unideb.hu/sites/ams.foh.unideb.hu/files/061_vincze.pdf.

47 Elvégre ne feledjük, hogy „[A] test Platón szerint csak koporsó és börtön a lélek számára, amely éppen a test fizikalitása által okozott akadályok miatt nem juthat teljes ismeretre”. Uo., 65.

48 ORBÁN, *A fényes cáfolat*, 10.

49 Uo., 57.

csak szétszakadó kopoltyúkkal tűröm, ahogy záporoz rám
az a támadva könyörgő, nem evilági hang:
azonnal gyere át, le akarok veled feküdni!
Olyan lesz majd ez is, csak most nem teszem le a kagylót
s nem fordulok a fal felé, de inget, nadrágot veszek;
tudom, ki ő, hiába van most kínai szabású arca;
már vártalak, nyitja a századok vasán forduló ajtót,
és mindent elborít kék lángot vető fekete haja;
vékony füstcsík húz ki a kulcslyukon, az voltam én...⁵⁰

Belép az ajtón, egyből a mellemre ül;
érzem sovány combjának bordáimat ropogtató vasfogóját
és pinaszörének enyhe hűgyszagát.
Riszálja a derekát, élvezkedik⁵¹

kulcslyukon ajtórésen fal repedésén át behúz a szobádba
testtelenül körülfog ölelget melléd fekszik az ágyba⁵²

Jeges lepedőjén szeretkezni hív a két fekete nővér,
Szívhalál és Agyhalál⁵³

Könnyen kapta ölébe a Fekete Völegény
a csonttá soványodott, szakállas arát.⁵⁴

Illetve az Orbán *Cantio optimájában*:

*Ki háltam valaha sikogató lánnyal,
most hálok csak a meddő orvostudománnyal.
Vajon s mikor leszen én szabadulásom?*⁵⁵

Öregedés, betegség és halál hármassága logikusan az idő fogalmiságában, az idő múlásának észlelésében és megítélésben találkozik össze Orbán Ottó elmúlást tematizáló verseiben. Úgy is fogalmazhatnánk, e gyakran megszemélyesített fogalmak, a hajdan összhangban lévő testet és lelket egyaránt támadó (előbbit megnyomorító, utóbbit rabságra kárhuzható, korlátozó), veszélyeztető és végül elpusztító („nincs lelemény, mely a

50 Uo., 54.

51 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 40.

52 ORBÁN, *Lakik a házunkban egy költő*, 8.

53 ORBÁN, *Az éjnek rémjáró szaka*, 7.

54 Az idézet a betegség- és halálverseit Orbán Ottóval részben egy időben író-közreadó Petri György halálára íródott versből származik. ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 55.

55 ORBÁN, *Hallod-e te sötét árnyék*, 35.

múló időn kifogna”),⁵⁶ fenyegető entitások mind-mind a sorsszerűen szeszélyes, az emberinél nagyobb léptékű erővel bíró „idő” „megbízottjaiként” tevékenykednek. Legyen szó „Csont úr, a végrehajtó”-ról, „a fukar uzsorás”-ról, „sorskígyó”-ról, „a szalonnázó balsors”-ról, az iparát békeidőben „gondos kismester módjára” űző vagy „detektív” halálról, olybá tűnik, ezek mindvégig egy náluk is nagyobb, kegyetlenebb és szenvtelenebb hatalom ügynökeiként szerepelnek a versekben, amennyiben rombolásával mind ugyanazon célt szolgálta:

Az idő bankár; mosolyog, miközben öl,
s ha nem járhat el nyíltan, rejteketőn tart célja felé.⁵⁷

Summary

GÁBOR ÁDÁM NYERGES

‘The stubborn wave-motion’ – ageing–illness–death

In this study I am attempting to take a closer look at the conceptual and symbolic connotations of a motif group (consisting of: ageing, illness and death), being present as a dominant element in the last two decades of Ottó Orbán’s poetry. Orbán’s continuous effort to keep the identity of his poems’ narrator consistent and intact was the reason why his incurable illness did not appear in his texts as a traumatic experience (being able to ‘break’ or damage the integrity of the narrator’s identity), but as a natural, logical, inevitable (if tragic) turning point in his life story. And even though some of the concept kit, wording and symbolism used to describe the experience of unstoppable decay proved to be quite conventional (like using militant vocabulary to describe the ‘attacks’ of his illness in a similar way to what Susan Sontag had described as part of the rhetorical conventions surrounding our tactics of speaking about cancer), in Orbán’s view, ageing and illness are basically just earlier ‘stages’ of inevitable death. In his method of writing about the subject, his view of the body–soul dichotomy was also conventional, where the latter usually appeared as a (once) free bird (or other entity capable of flying) now incarcerated in the ‘prison’ of a damaged, ageing body (‘the traitor’ of the everyyoung but maturing soul). (This idea has its conceptional roots in philosophy of Plato and Thomas Aquinas.) However, studying Orbán’s poems, it seems to be apparent, that in his conception, both ageing and illness merely appear to be just ‘agents’ (while death appears as its unpleasant consequence) of a force much more powerful than human scale: the cruel and invincible ‘mass murderer’: the dispassionately passing ‘time’.

56 ORBÁN, *Ostromgyűrűben*, 23.

57 ORBÁN, *Egyik oldaláról a másikra fordul; él*, 44.

UJVÁRI HEDVIG

„Csak bátorság, kitartás és akarat!”

Adalékok Kiss József vándoréveihez a Max Nordauval folytatott levelezés alapján

Bevezetés: Kiss József vándorévei

A Mikszáth Kálmán biográfusai kétségbe vannak esve, mert rájöttek, hogy van életének három olyan esztendeje, amelyről számot adni nem tudnak, olyan három esztendeje, amikor nem életrajzíróinak élt, hanem magamagának, amikor úgyszólván füttyült a biográfusaira és távoli sejtelve sem volt arról, valamikor, a késő jövőben a boncasztalra fog kerülni és számon kéri életének minden óráját, minden érütését [...].

Igenis, voltak nekem is olyan éveim és kinek nincsenek azok közül, akiket egy magasabb hivatás láza kerget és földönfutóvá tesz, akik predesztinálva vannak, hogy tolmácsai, kifejezői legyenek a közérzésnek, annak, ami a lelkek mélyén szunnyadoz, akár szóval, akár kőben, akár ecsettel. Ismeri Ön az úszólápot? Azt a magányos külön világot, mely nem tartozik sehova, de mindennel, ami rajta van, madárfészekkel, kagylóval, nyíló nympheákkal és hervadásra született egynapi moszatokkal csak megy, csak megy, bujkál, eltűnik, azután nagy távolokban újra felmerül, hogy ismét nyoma vesszen valahol.

Ilyen magányos úszóláp voltam én is sok-sok esztendeig. Felmerültem, lemerültem, engedtem a parancsoló szeleknek, a tépázó viharoknak, hányódtam, türtem és szomjúhoztam. E vándorévek küzdelmeiről csak én tudok és az irodalmi mindentudók kutatása, ha ugyan valaha kutatni fognak, talán kárbavész, mert nem találnak nyomokat sehohol.¹

Ezekkel az irodalomtörténész számára nem túl biztató szavakkal emlékezik vissza a hetvenéves író, lapszerkesztő Kiss József kora ifjúságára. Az elmondottakban nincs semmi túlzás, hiszen életrajzírói valóban nem tudták a vándoréveit kellő alapossággal feltárni. „Életének nagy, bár jórészt elfeledett emlékeit e kobór évek adták. Sokat szenvedhetett e nehéz időszakban” – írja Rubinyi Mózes.² Komlós Aladár is úgy jellemzi ezt az időszakot, hogy „[h]omályos korszak, nem szeretett beszélni róla, bár sosem bánta meg a szegénység és könnyelmű csavargás e korszakát”.³ Kiss *Önéletírásában* utal gyermek- és ifjúkorá-

* A szerző a PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének habilitált egyetemi docense.

1 KISS JÓZSEF, „Levelek”, in KISS JÓZSEF, *És kerek asztala: A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései*, 41–49 (Budapest: Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934), 46–47. „Kiss József felolvasása a Népopera matinéján 1914. január 25-én” – a „Levelek” cím szerepel.

2 RUBINYI MÓZES, *Kiss József élete és munkássága* (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R. T. Kiadása, 1926), 19.

3 KOMLÓS ALADÁR, *Magyar–zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*, 2 köt. Múlt és jövő könyvek (Budapest: Múlt és Jövő, 1997), 2:188–202, 2:190.

nak kalandos időszakára, többek között arra, hogy vándorévei alatt állandóan verseket írt, noha ezek közül csak kevés jelent meg kötetes kiadásban.⁴ A Kiss Józseffel kapcsolatos kutatások érthető módon irodalmi pályafutására és lapszerkesztői tevékenységére fókuszálnak, így a *Zsidó dalok* 1868. évi megjelenését követően vetül rá figyelem. Az ezt megelőző évekről leginkább Ács Gábor publikációja alapján tájékozódhatunk.⁵

Kiss vándorévei előtt Miskolcon, majd Rimaszombaton jár iskolába, ezt követően 1861-ben kerül Debrecenbe, a gimnázium 4. osztályába, ahol azonban több tantárgyból is megbukik, mivel tanulás helyett szívesebben ír és olvas verseket. Diáktársai nem kedvelik, gyakran gúnyolják zsidó származása miatt. Visszavágyik a szülői házba, betegeskedő édesanyja mellé, de maradnia kell. Édesanyja halálát követően⁶ apja elszegényedik, tanulmányait nem tudja tovább finanszírozni. 1862 tavaszán, 19 évesen vándortanítónak áll, és az alföldi falvakban keresi kenyerét, főleg hébert oktat: „rovogattam az alföldi megyéket, Bihart, Békést, Hevest és tanitgattam kis zsidógyerekeket jóformán kosztért, kapadohányért és egy talpalás csizmáért”.⁷ Ezeknek az éveknél az állomásai: Mátészalka, Okány, Németkeresztúr, Pásztó, Borosjenő, Nagyvárad, Eger, Mátészalka, Dévaványa.⁸

A vándorévek nyomai néhol azért csak fel-felbukkannak. A pásztói időszakkal kapcsolatban fennmaradt Kissnek egy tanítói bizonyítványa 1865-ből, amely a zsidó hitközség nagy elégedettségről tanúskodik. Kiss tanítói működése, jelleme, szorgalma, tisztessége, tudása révén kivívta a település vezetőinek elismerését, így szívesen állítják ki számára ezt az okiratot a tanév végén, illetve a legmelegebb ajánlásban részesül.⁹

4 „Zog mit den Zigeunern auf der Puszta umher und dichtete [...] eine Menge von den Liedern, von denen aber in seine [...] spätere [...] Sammlung nur weniges Aufnahme fand.” GRACZA Lajos, „Kiss József német nyelvű autográf önéletírása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 803–808, 807. A transzkripciót érdemes lenne helyes németességgel újra megjelentetni.

5 Ács Gábor, „Adalékok Kiss József pályakezdésének vitatott kérdéseire”, *Studia Litteraria* 38 (2000): 143–156.

6 Kiss *Önéletírásában* ezt 1860-ra teszi, életrajzírói szerint e dátum: 1862.

7 Kiss József, *És kerek asztala...*, 39. Lásd még GLATZ Károly, *Kiss József: Irodalmi tanulmány* (Budapest: Politzer és Fia, 1904), 33–34.

8 Lásd: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, hozzáférés: 2020.11.09, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>. Kronológiailag nem feltétlenül ez a sorrend. Rubinyi szerint Kiss hét évig vándorolt, és sehol nem maradt huzamosabb ideig, van ahol csak napokat töltött, csupán Mátészalkán maradt egy fél évig. „Borosjenőn »nevelőintézetet is alapított«, amely azonban nem érte meg egyéves jubileumát.” RUBINYI, *Kiss József...*, 18–19.

9 Ennek alapján valószínűsíthető, hogy Pásztón egy teljes tanévet töltött. Lásd: [n. n.], „Az Országos Magyar Zsidó Múzeum levéltárából Kiss József bizonyítványa tanítói működéséről”, *Libanon* 8, 1. sz. (1943): 26. „Herr Josef Kiss aus Mező-Csát ist seit einem Jahre an unserer öff. Volksschule als ord. Lehrer angestellt, und hat sich durch seinen untadelhaften Charakter, so wie durch seinen unermüden Fleiss und durch seine erprobte Tüchtigkeit im Lehrfache unsere Anerkennung, wie auch die aller Gemeindeglieder erworben.

In Anbetracht dessen und seiner vielseitigen Fähigkeit, sind wir gerne bereit, ihm dieses ehrende Zeugnis auszustellen, um ihn hiermit bestens zu empfehlen.

Pásztó, den 20. August 1865.

Isak Braun
Gemeinde Vorsteher

Dr. Simom Deutsch
Schuldirektor daselbst.”

Az egri évekkel kapcsolatban is fellelhető egy utalás. Kiss már a *Képes Világ* szerkesztőjeként 1870 decemberében felkérte Fincziczky Mihályt,¹⁰ hogy legyen a lap munkatársa, és lehetőség szerint oroszból fordított anyagot küldjön az orgánus számára. A levélben Kiss hivatkozik az élményekben gazdag egri napokra, amelyekben nyolc évvel azelőtt volt részük. Kiss Egerben egy önképzőkörben tevékenykedett, és Fincziczky volt a kritikuskuk:

Az egri napok emlékére szeretnék hivatkozni, hogy mint ismerős kopogtatva ajtaján, barátságos fogadtatást eszközöljek ki soraimnak. Önnek emlékeznie kell reám. Ugy hiszem 62-ben volt. Önképző kört alakítottunk s Ön volt par force kritikuskunk. Ha eszembe jut, mily lelkesedéssel gyűjtöttem össze verseimet s mily beható tárgyilagossággal bírálta Ön – mily komoly színt viselt az egész komédia: még most is örülök neki. Önt a komoly törekvés jellemezte már akkor is, mintha 17 éves korában már Kisfaludy-társasági tagságra aspirálnia én – indokolatlan keserűséget táplálva, már akkor is 'Zsidó dalokat' próbálgattam írni. A költőknek jó emlékező tehetségüknek szokott lenni, önnek minderre emlékeznie kell.¹¹

A Kiss-életrajzok érdekessége, hogy egyikük sem nevezi meg a vándorévek kapcsán Pankotát, ezt az Aradhoz közel eső települést, ahová a bolyongások vége felé vetődött Kiss; 1866-ban biztos, hogy hónapokat töltött itt, majd innen került Borosjenőre. A település neve Max Nordau¹² Kiss Józsefhez írt leveleiben tűnik fel,¹³ amelyek a legtöbb információval szolgálhatnak a vándorévek feltérképezése kapcsán.

Nordau levelei nem ismeretlenek, hiszen Révész Béla¹⁴ már a második világháború előtt foglalkozott velük,¹⁵ illetve Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő is ismerték ezek tartalmát.¹⁶ Max Nordau és a hat évvel idősebb Kiss József között a levelezés az 1860-as

10 Fincziczky (1842–1916): ungvári műfordító és folklorista. (Nevének gyakori írásmódja a Fincicky, például a *Nefejejsben* közölt fordításai így jelentek meg.)

11 SÁNDOR László, „Kiss József Fincziczky Mihályhoz intézett levelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 64 (1960): 488–493, 489.

12 Az pesti születésű, de 1880-ban Párizsban letelepedett orvos, író és újságíró Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs) termékeny irodalmi munkássága és kiterjedt cionista tevékenysége ellenére mára a feledés homályába merült. Számos európai újság jegyezte tárcaíróként – többek között 35 évig dolgozott a *Vossische Zeitung*nak, rendszeresen írt a *Neue Freie Presse*nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*tal, majd egy évtizeddel később (1892–1893) az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a *fin de siècle* szellem- és fogalomtörténetébe. Művei – kultúrkritikai monográfiák, prózai művek, drámák, cionista írások, elenyésző mennyiségben versek és orvostudományi közlemények – rövid időn belül több kiadást értek meg, és 17 nyelven hozzáférhetők. Nordau pesti éveire lásd: Hedvig ÚJVÁRI, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

13 Lelőhely: OSZK Kézirattár, Levelestár, Nordau, Max – Kiss Józsefhez. (Minden további jelzet nélkül.)

14 Révész Béla, született Róth Benjámin (1876–1944): zsidó származású magyar író, újságíró, többek között a *Népszava*, *Nyugat*, *Új Idők* munkatársa, illetve Ady Endre barátja.

15 RÉVÉSZ Béla, *Max Nordau élete* (Budapest: Révész Béla, [1941]).

16 SCHEIBER Sándor és ZSOLDOS Jenő, *Ő mért oly későn: Levelek Kiss József életrajzához* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1972), 108–109.

évek közepén, megismerkedésüket követően kezdődött, és életük végéig tarthatott.¹⁷ Az 1866 és 1869 közötti évekből tizenegy, Kissnek címzett, mindeddig kiadatlan dokumentum maradt fent.¹⁸ Ezek rendszeres kapcsolattartásra utalnak, mivel tíz levél 1866. július 18. és 1867. január 25. között, egy pedig 1869-ben kelt.¹⁹

A levelekből kiderül, hogy a 17 éves Nordau tudatosan tervezi, építi a jövőjét, és ugyanezt tanácsolja a 23 éves Kiss Józsefnek is.²⁰ Noha a levelek nagyon mély baráti érzésről és ragaszkodásról tesznek bizonyosságot, a felek mintha nem lennének egyenrangúak: Nordau a domináns, az aktív, a határozott, az iránymutató, a másikat ösztönző, tanácsokkal ellátó fél, legyen az életvezetéssel, megélhetéssel vagy éppen költészettel kapcsolatos megnyilatkozás. Utóbbi a levelek egyik állandó témája, Nordau rendszeresen bírálja Kiss verseit, szöszzeneteit, de maga is küld neki saját költeményeiből mutatóványokat.²¹ Nordau későbbi írói munkásságának, illetve kritikai látásmódjának a gyökerei már ezekben az írásokban is jól megmutatkoznak. Kiss előtt nem véletlenül van tekintélye, hiszen tizenévesen már „befutott” szerző, aki színházi bírálatokat jegyez, dramaturgiai kérdésekről értekezik, neve pesti lapokban megjelent nyomtatásban is.

Már gimnazistaként írt verseket, illetve egy öt számot megért kézíratos havilap, a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* szerkesztője volt.²² Neve 14 évesen jelent meg először

17 Zsoldos Jenő szerint Kiss „örökös helyváltoztatásai közben bepillant Pestre”, ahol „Kóbor Tamás szerint ekkoriban a zsidó tanítóknak börcéje is volt. De 1865 nyarán minden bizonnyal a fővárosban tartózkodik. Pásztórról érkezett”. Fiatal írókkal barátkozik, irodalmi kapcsolatokat igyekszik kiépíteni, ismeretséget köt Nordau mellett tk. Rákosi Jenővel, Goldziher Ignáccal, illetve unokatestvérével, Goldziher Vilmossal. Lásd: Dr. ZSOLDOS Jenő, „Korai fejezetek Kiss József életéből”, *MIOK Évkönyv 1971/72* (1972): 81–85.

18 Ezek kiadása folyamatban van: „*Meine Gefühle für Sie ändern sich nie*”: *Die Jugendbriefe von Max Nordau an József Kiss* (1866-1869), Hg., Hedvig UJVÁRI munkacimmal, várhatóan 2021-ben jelenik meg. Nordau és Kiss között 1875-ben is volt levélváltás, vö. SCHEIBER és ZSOLDOS, *Ó mért oly későn...*, 49–58, illetve 1914-ből van egy súlyosan sérült levél a PIM-ben (jelzete: V5239/271). Elképzelhetőnek tartom, hogy Kiss József Nordaunak címzett levelei fellelhetők a jeruzsálemi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives Jerusalem). Mivel ezekbe még nem volt módomban betekinteni, ezért csak Nordau Kisshez írt levelei képezik a vizsgáldás alapját.

19 1867 és 1869 között nincs tudomásunk további fennmaradt dokumentumokról.

20 Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével a pesti állami gimnázium (Staatsgymnasium) tanulója lett, majd a nagyobb tanügyi autonómia miatt a kálvinistáknál folytatta tanulmányait, és ott is érettségizett. Kisebbségi írásaival már diákként kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon. Organ für Belletristik, Kunst und Mode* című lapban, valamint színikritikákat írt az *Entre Acte* számára. 1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron töltött házi tanítóként – mivel apja a magyarosítási tendenciák miatt elveszítette állását, így Nordau családfenntartóvá lépett elő –, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett. Lásd ehhez: UJVÁRI, *Dekadenzkritik...*, illetve Nordau leveleit lejjebb. Kiss József esetében az ön- és saját körü edukáció és motivációs erő kérdése kapcsán lásd: Ács Gábor, „Adalékok Kiss József pályakezdésének...”.

21 Nordau a leveleit és verseit németül írta, de Kiss magyarul válaszolt, illetve magyar nyelvű költeményeket küldött bírálatra.

22 MAX NORDAU, *Erinnerungen: Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens* (Leipzig, Wien: Renaissance-Verlag, [1928]), 21. Noha Simon Maximilian Südfeldként született, már ekkor a Max Nordau nevet használta. A névváltoztatással kapcsolatos belügyminiszteri engedélyt hivatalosan 1873-ban kapta meg.

nyomtatásban egy pesti hetilapban, ám öröme nem volt maradéktalan, mivel írását csak neve kezdőbetűivel szignálta.²³ 1863 augusztusában kezdett el dolgozni a *Der Salon: Organ für Belletristik, Kunst und Mode* számára.²⁴ Nordau teljes nevével először e lapban publikált, 1864. augusztus 20-án jelent meg a *Heimweh* (Honvágy) című verse.²⁵ A következő évben számtalan költeménnyel,²⁶ néhány novellával és elbeszéléssel,²⁷ valamint vegyes közleménnyel²⁸ jelentkezett. 1865 októberéig a *Salon* és az *Entre-Acte* mintegy 50 írását közölte.²⁹ Heinrich Heine művei, elsősorban a *Wintermärchen* és az *Atta Troll* hatására nagyobb terjedelmű satirikus költeményekkel is kísérletezett: 1866-ban írta a tíz énekből álló *Deutschland* című eposzt, amely próbálkozásai ellenére kiadatlan maradt.³⁰ Nordau ekkor már a Deutsch Testvérek alkalmazásában állt, és valószínűleg már a *Pester Lloyd*nak is dolgozott.

Kiss József ekkor még teljesen ismeretlen, de rendületlenül írja a verseit, s kéziratait küldi ítéssz barátai elé. Az írói-kritikusi baráti kör ugyanis nemcsak Nordaura korlátozódik, a levelekben rendszeresen felbukkan „Náci”³¹ és „Józsi”³² neve is. Az elismeréshez, a hírnévhez vezető utat Nordau pontosan meghatározta: ehhez a fővárosi lapokban való megjelenés mellett az érettségi vizsga megszerzését tartotta elengedhetetlennek. Éppen ezért a levelekben állandóan visszaköszön a tanulás, az előrejutás vágya, illetve ezzel összefüggésben a maturához vezető legoptimálisabb út kijelölése. Ez mindkettejük esetében azt jelentette, hogy vidéki családokhoz szegődnek házitanítóknak, mivel a szükséges anyagiakat így gondolták előteremteni.

23 Dr. Adolf KOHUT, „Max Nordau als Erzieher: Zu seinem sechzigsten Geburtstag”, *Pester Lloyd*, 1909. július 29., 1–4, 1.

24 NORDAU, *Erinnerungen...*, 23. A lap havonta kétszer jelent meg. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyamba (1865) tudtam betekinteni (a lap decemberben meg is szűnt), jelzet: FM3/5090. A kiadó magyar nyelvű divatlapot is megjelentetett *Pesti Hölgy-Divatlap* címmel.

25 Uo.

26 Versközlések a *Salonban*: *Mein Lied*, 17, *Sternschnuppen*, 52, *Das Meer der Liebe*, 100, *Das Meer*, 217, *Wunsch*, 241, *Rosenmärchen*, 268.

27 *Das schöne Raizenmädchen: Novelle nach dem Ungarischen des Obernyik von Max Nordau*, 25, *Ein Melodrama: Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau*, 126–127, 135–137, *Sechs Geschenke: Mythe von Max Nordau*, 152–153.

28 M. N-AU [Max NORDAU], *Die Eröffnung des deutschen Theaters in Pest*, 213.

29 Az *Entre Acte* valójában az 1863 és 1869 között kiadott *Zwischenakt*nak felel meg (OSZK FM3/2940), melynek az adminisztrációja 1866-tól a Deutsch Testvérekhez tartozott, ezt a kiadó levélpapírján is feltüntették. Lásd Deutsch Testvérek 1866. június 7-én Falk Miksához címzett levele, OSZK Fond IV/202. Ugyancsak ebben a gyűjteményben található az az 1865. november 20-án kelt írás, amelyben Falk tudtára adják, hogy a Magyar Akadémiai Album németre fordításával Nordaut bízták meg.

30 NORDAU, *Erinnerungen...*, 26.

31 Weiß Ignác, levelekben: Nazi, Nati (?–Pest, 1874. június 9.), Nordau legjobb iskolai barátja volt 1864 óta. Nordau felkarolta a szegény, fedél nélküli diáktársát, a családjához költöztette, felismerte a tehetségét, támogatta a tanulmányaiiban Weiß 1874-ben bekövetkezett haláláig. Lásd NORDAU, *Erinnerungen...*, 27–28, Christoph SCHULTE, *Psychopathologie des Fin de siècle: Der Kulturkritiker: Arzt und Zionist Max Nordau* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1997), 45, 386–387.

32 A későbbi író, újságíró, színikritikus Keszler József (1846–1927).

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábor, aki eddig német nyelven oktató házi tanítóként kereste kenyerét, és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.³³

Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételnek, semmint korának általános tendenciájaként értékelhető. A báró Eötvös József által támogatott 1867. december 17-ei emancipációs törvény a magyar zsidóság asszimilációs törekvéseinek katalizátora volt.³⁴ Az 1914-ig terjedő időszakot politikai és gazdasági integráció jellemezte, a zsidóság a gazdasági életben folyamatosan jutott előbbre, lélekszáma 1869 (542 000) és 1910 (911 000) között számottevően nőtt.³⁵ Ez a növekedés még jobban érzékelhető a fővárosi zsidó lakosság számarányaiban, amely az említett évtizedekben több mint négyeszeresére nőtt: 44 890 zsidó lakost jegyeztek a statisztikák 1869-ben, 70 879-et 1880-ban, majd 203 687-et 1910-ben. Ez százalékos eloszlásban 16,6%-ot (1869) illetve 23,1%-ot jelent (1910).³⁶ 1881-ben a fővárosi zsidóság 59%-a vallotta a magyart az anyanyelvének, tíz évvel később ez az arány elérte a 75%-ot.³⁷ Karády Viktor az asszimilációt a magyar társadalom és az asszimilálódók érdekközösségének nevezi, amely a zsidóság kollektív biztonságát szolgálja. A liberális gondolkodású nemesség a folyamat támogatását nemzeti érdekeknek tekinti, ugyanis az asszimiláció egy olyan társadalmi réteg létrejöttét eredményezheti, amely a nemzeti polgárság feladatait látja el, s a nemzetiségek egyensúlyát a magyarság javára billenti. A nyelvi és kulturális asszimiláció, az elma-

33 Vö. SCHULTE, *Psychopathologie...*, 37–39.

34 Az asszimiláció folyamatához: KOVÁCS András, „Az asszimilációs dilemma”, *Világosság* 29, 8. sz. (1988): 605–612; Nathaniel KATZBURG, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, ford. Ács Gábor, Osiris Könyvtár: Hungaria Judaica 14 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999); GYÁNI Gábor, „Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben”, *Valóság* 36, 4. sz. (1993): 18–27; PREPUK Anikó, *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997); KARÁDY Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, KONTEXTUS könyvek (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1997).

35 KATZBURG, *Fejezetek az újkori...*, 57. Ugyanakkor utal arra is, hogy a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság ezt a folyamatot inkább szkeptikusan szemlélte, és az emancipációs törekvések okozta megosztottság végül a totális szakadáshoz vezetett.

36 Vö. ZEKE Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1914)”, in *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, szerk. HORVÁTH Pál, 2 kötet. Vallástudományi Kiskönyvtár 4–5, 2:162–183 (Budapest: MTA, 1990), 2:163. A zsidóság országos eloszlása (1869: 8,3%; 1880: 11,3%; 1910: 22,4%), valamint a városi zsidóság országos aránya (1869: 29,9%; 1880: 35,1%; 1910: 50,8%) is értelemszerűen növekedést mutat.

37 Vö. KOVÁCS, „Az asszimilációs dilemma”, 605.

gyarosítás, az erős nemzeti tudat megszerzése, a magyar nemzeti államiság iránti lojalitás kialakulása két emberöltőn keresztül zajlott le.³⁸ Az asszimiláció és a polgárosodás sikeres folyamata egymással összefüggnek, ami jól érzékelhető a nyelv, a kultúra és a vallás terén mutatkozó összefüggésekben.³⁹ Karády egyben rámutat az asszimilációs folyamatban rejlő ellentmondásokra is. Bár a beolvadás az első fázisban nagyon gyorsan és alaposan zajlott, a magyar társadalomba való beilleszkedés csak alig történt meg. Így a zsidóság a másságát jóval erősebben őrizhette. A jogi emancipáció ugyan lehetővé tette a társadalmi érvényesülést (értelmiségi pályák, nemesi cím, hivatalvállalás), de a keresztény orientáltságú középrétegek pozícióik megtartásán munkálkodtak. Ezek ellensúlyozása végett a zsidóság ún. „kompenzációs stratégiákat” dolgozott ki. Ezek közé tartozott az asszimilációs igények „túlteljesítése”,⁴⁰ azaz Nordau esetében a német kultúra iránti feltétel nélküli vonzódás.

Max Nordau Kiss Józsefhez írt levelei

A Max Nordau és Kiss József korai levelei közül fennmaradt első darab 1866. július 18-án kelt. Már az első mondatokból kiderül, hogy volt ennek előzménye, Nordau egy két hónapja várt küldeményre válaszol. Feldúlt, mivel az eltelt időt nagyon hosszúnak találja, s büszke ember lévén úgy gondolta, ha egyszer jön is válasz, arra nem fog reagálni. Ami mégis jobb belátásra bírta és képes volt feledtetni Kiss lustaságát, az a levél mellékleteként csatolt episztola. A *Barátaimhoz* című írás⁴¹ annyira tetszik neki, hogy egy nap leforgása alatt válaszol, noha közvetlenül megszólítottnak érzi magát. Nordau bizonyára már Kiss több verses próbálkozását ismerhette, mivel ezt nevezi az eddigi legjobb költeményének, csupán néhány rossz képet („sastej”, „hópehelyként szálló”) kifogásol. A vers teljes bírálatára most nem vállalkozik, de egyéb próbálkozásait szigorúan véleményezi: a *Nyári éjjel* című írást „szörnyen prózainak” találja, a *Mikor a világnak* a kezdete „gyönyörűséges, szinte keleti érzékiséget mutat, de átkozottul közönségesen végződik”, a *Végzet* egy „sötétség”, a *p ... i kastélyban* formailag nem sikerült, de legalább szépek a képei és jók a leíró részei. Kifejezetten jónak találja viszont a *Boldogta-*

38 Az asszimiláció több fázisban megy végbe. Az első a letelepedési fázis, amelyben a nyelv és az identitás lényegében változatlan marad. A másodikban a kulturális és a nyelvi integráció zajlik, de még jelen van a kettős kötődés, és csak a harmadik szakaszban történik meg a tényleges asszimiláció. Vö. BIRÓ István, „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, in *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus: Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, szerk. HANÁK Péter, 135–294 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984), főként a 3. fejezet.

39 KARÁDY, *Zsidóság, modernizáció...*, 35–36. Szeffü Gyula éppen a vallási, kulturális különbségekben, valamint a zsidó életmód sajátágaiban látja az elidegenedés, a különválás okát a keresztény társadalomtól. Vö. GYÁNI, „Az asszimiláció fogalma...”, 19–20.

40 KARÁDY, *Zsidóság, modernizáció...*, 38–40.

41 Eredeti magyar nyelvű cím. A levelekben tárgyalt verseket, zsengéket a Kiss-szövegkiadás nem ismeri, még töredékként vagy kiadatlan kezdeményként sem, lásd: KISS József, *Összegyűjtött versei*, kiad. HEGEDŐS Mária (Budapest: Argumentum Kiadó, 2001). Nordau erre a levél végén vers formájában csatolja a válaszát: *An Josef Kiss: Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”*. Nyomatásban nem jelent meg.

lan dalai című költeményt, főleg az elsőt és a harmadikat, ahol az „Ó anyám, anyám» gyönyörű hatást vált ki”, a másodiknak viszont az a hibája, „hogy a király körüli monda csak kevésbé plasztikusan jelenik meg, viszont az alkalmazása kifogástalan”. Ez utóbbi művet tartja a leginkább publikálásra alkalmasnak.⁴² Mivel Nordau ekkor már kapcsolatban áll több orgánnummal, Kisst türelemre inti, szerkesztőként majd akkor hozza le az írást, amikor barátja arra a legkevésbé számít.⁴³ Nordau összgezése:

Általánosságban azt mondhatom Önnek, hogy Ön csak a művészi megfontolásnak van híján; a nyersanyag adott, de ennek a műalkotássá formálásához komoly és érett gondolkodás szükséges, nem lehet csak úgy beleírni a napba, ha az ember magasabb célok felé tör.

Nordau dicséri Kisst, mivel Shakespeare-t olvas, egyben meg is feddi, mivel mindezt előtanumányok nélkül teszi. Azt javasolja, hogy minden szereplőt élénken képzeljen maga elé, és közben vizsgálja meg azok megnyilvánulásait, cselekedeteit, ezáltal is el-leshet a drámaírótól jellemzési technikákat. Egy dráma egyéb tartozékait, főleg az ötlet drámaiságát, az exozíciót, a cselekményszöveget, a hatást és az egyéb részfeltéteket mind elméletben kell elsajátítani. Nordau saját épülésére Arisztotelész, Lessing, Schlegel, Hettner⁴⁴ és Röttscher⁴⁵ műveit tanulmányozta, ezt javasolja barátjának is.

Ahogy már jeleztük, a levélváltás visszatérő témája az érettségi vizsga megszerzése. Nordau biztatja barátját, dicséri a szándékát, hiszen még semmit nem veszített, csak nyerhet, s ehhez csupán bátorság és száz forint kell.⁴⁶ Tanuljon történelmet, egy kevés fizikát, magyar irodalmat, matematikát és filozófiát, és olvasson minél több antik szerzőt – hangzik a tanács. A szervezést illetően azt javasolja, hogy Kiss lépjen kapcsolatba a nagykőrösi gimnázium igazgatójával.⁴⁷ Az első feltétel (pénz) és némi szorgalom megléte esetén 1867 februárjában, rosszabb esetben júliusában meglehet a matura,

42 *Egy boldogtalan dalaiból 4* az egyetlen, amely felvételt nyert a *Zsengék* részeként. Lásd: Kiss, *Összegyűjtött versei*, 669–670. Az első három részre nincs utalás.

43 A konkrét orgánnumot nem nevezi meg. Nordau szoros munkakapcsolatban állt a Deutsch Testvérekkel, akik egy 1865. november 20-án kelt levélben tudatják Falk Miksával, hogy az általa jegyzett *Magyar Akadémiai Album* németre fordításával Max Nordaut bízták meg. Falk bizonyára nem ismerte még a 16 éves diákot, ezért Deutschék méltatják „a nagyon fiatal, rendkívüli tehetséggel megáldott” Nordaut, akitől a pesti lapok már több ízben közöltek verset, mesét. Ugyancsak Deutschék Falk Miksához címzett leveléből derül ki, hogy Nordau a *Fata Morgana* főmunkatársa volt. Lásd OSZK Fond IV/202.

44 Hermann Julius Theodor Hettner (1821–1882): német irodalom- és művészettörténész, múzeumigazgató.

45 Heinrich Theodor Röttscher (1802–1871): német dramaturg és esztéta.

46 A megszakitott középiskolai tanulmányokra utal. Kiss 1861-ben, 18 évesen kezdte a gimnázium 4. osztályát.

47 Nordau azért javasolja ezt az intézményt, mivel a kálvinistáknál jóval egyszerűbbnek tűnt az érettségi vizsga megszerzése, főleg magántanulóként. Maga is ezt az utat választotta, hiszen a protestáns iskolák jóval nagyobb szabadságot élveztek, az 1790–1791-ben tartott országgyűlésen kivívott tanügyi autonómiájuk birtokában belső életüket maguk intézhették. Az iskolaváltás Nordau visszaemlékezései szerint a kálvinista gimnázium német tanítási nyelvvel magyarázható, ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a református gimnázium ebben az időben a magyar kultúra fellelegvára volt. Lásd: UJVÁRI Hedvig, „Asszsimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál”, in UJVÁRI Hedvig, *Identitások és kommunikációs csatornák: Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dua-*

majd jöhetnek az egyetemi tanulmányok, és el lehet gondolkodni a hazai irodalmi életben betöltött szerepéről is, amihez csak kitarás és akarat szükséges. Amennyiben Kiss híján lenne az akaratnak, Nordau javasolja, hogy saját érdekében maradjon velük⁴⁸ kapcsolatban, hogy elhatározásában bátoríthassák. Ugyancsak Kiss érdekeit szolgálná, ha minél gyakrabban írna.

Nordau elégedett Kiss szorgalmával, ez leginkább újabb verses próbálkozásainak számában mutatkozik meg, viszont kifejezetten kéri barátját, hogy próbálja ki magát egyéb, főleg epikus műfajokban (novella, elbeszélés, monda, karcolat), mivel a magyar prózában még nem jeleskedett. Vidéki tudósítókat minden szépirodalmi lap szívesen lát tiszteletpéldányért cserében. Nordau publikációs lehetőségként a *Fővárosi Lapok*, a *Nefelejts*,⁴⁹ a *Hazánk s a Külföld*,⁵⁰ valamint a *Divat*⁵¹ című orgánumokat javasolja.

A levél végén megemlíti a *Deutschland*⁵² című versét, amely noha készen van, a háborús viszonyok⁵³ miatt nem adható postára. Részletesen ezt követően akar erről írni.

Nordau a következő levelét Pankotára⁵⁴ küldi, dátum nélkül; hozzávetőlegesen 1866. augusztus elején íródhatott. Csalódottan vette tudomásul, hogy az előző levelében küldött versével,⁵⁵ amely Kissben a tetterőt lett volna hivatva táplálni, nem érte el a szándékolt hatást. Kiss „reggeli és esti imát” látott benne, és költői álmodozás lett a vége. Álmodozás helyett viszont Nordau választ vár az érettségivel kapcsolatos gyakorlati tanácsaira. Még egyszer nyomatékosítja, hogy a reformátusoknál magántanulóként ez nem ütközik nehézségekbe. Hosszasan kérleli Kisst, hogy hagyjon fel „az idegölő álmodozással”, ne adja át magát a „magányában állandóan rátörő sötét érzéseknek”. Náci barátjuknak is ezeket tanácsolta, és neki is segített, amikor világosan végiggondolta a dolgait.

Nordau Kiss munkái közül két újabb verséről mond ítéletet. A címük nem derül ki, viszont mindegyikről kedvezőtlenül nyilatkozik, azokat értéktelennek tartja.

---

lizmuskori Magyarországon, Médiatudományi könyvek, 27–45 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017), 32–33.

48 A baráti-írói körrel, azaz Nordaival, Weiß Ignáccal (Nácival) és Józsisal.

49 Illusztrált szépirodalmi divatlap, 1859 és 1875 között jelent meg. 1865-ben K. J. szignóval közölt a lap *Emlékkönyvbe* címmel egy verset, de a költemény semmilyen hasonlóságot nem mutat a Hegedős-kötetben közölt sorokkal. Lásd: *Nefelejts* 7, 42. sz. (1865): 398; Kiss, *Összegyűjtött versei*, 711. Ugyancsak K. J. szignóval jelent meg *Urnapi képünkhöz* című vers a *Magyarország és a Nagyvilágban*: 2, 22. sz. (1866): 346. E szöveget azonban a Hegedős-kötet nem ismeri.

50 Az *Illustrated London News*, valamint a lipcsei *Illustrirte Zeitung* mintájára 1864-ben alapított és 1872-ig fennállott lap. Kiss *Egy ref. lelkész emlékezete: A „Zsidó dalok”-ból* című műve itt jelent meg. Lásd: *Hazánk s a Külföld* 4, 52. sz. (1868): 818–819.

51 A lipcsei *Bazar* és a *Modes Parisiennes* mintájára 1866-ban alapított divatlap, 1876-ig jelent meg. Noha Kiss a levelezés nyomán vizsgált években nem publikált az orgánumban, 1869-ben és 1870-ben több verse is megjelent *A Divat* (OSZK jelzete: FM3/2541) hasábjain.

52 Nordau a szatirikus költeményt 1865–1866 telén írta. A tíz ének mindegyike kb. 750 sorból áll. Lásd: NORDAU, *Erinnerungen...*, 26.

53 Az 1866-ban kezdődött porosz-osztrák háború ekkor már hetek óta zajlott.

54 Pankota (románul *Pâncota*) Aradhoz közeli település. A levél dátum nélküli, bizonyos, hogy 1866. július 24. után íródott. A településre a fennmaradt boríték címzése utal.

55 A már említett *An Josef Kiss: Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”* című, nyomtatásban meg nem jelent műve.

A *Deutschland*dal teljesen elkészült, most a másolás munkálatai foglalkoztatják, és ha a háborús viszonyok lehetővé teszik, elküldi a művet Otto Wigandnak Lipcsébe.

Megosztja még Kiss-sel azt a tragikus hírt, hogy „a »Brankovich György«⁵⁶ előadásán meghalt Gábor”.⁵⁷ Utal továbbá arra, hogy ezt a levelet a szerkesztőségből írja,⁵⁸ mivel máskor nem lenne erre ideje. S noha ez csak egy gyors és rövid írás, Kisstől hosszú levelet vár.

A következő hetek leveleit áthatja Nordau aggodalma saját megromlott egészségi állapota miatt, ami férfiúi kicsapongásainak a következménye. Részletesen beszámol a panaszaikról, a gyógykezeléséről, a különböző kúrákról. Leginkább azt fájlalja, hogy nemcsak fizikai, hanem szellemi állapota is vészesen leromlott. Ilyen körülmények között különösen nagy örömet jelentenek számára Kiss sorai. Az idősebb barát nagyon aggódhatott miatta, így Nordau minden sorával igyekszik őt megnyugtatni. Kiss vélhetően szóvá tette, hogy Nácit hamarabb informálta, amit Nordau azzal magyaráz, hogy Kisshez még friss barátság fűzi, Nácit viszont már régóta ismeri, ezért írt neki előbb a bajairól. Az is kiderül, hogy Kiss is levelezett a közös baráttal, így Nordau arra kéri, hogy írja meg neki Kiss, milyen hangvételő levélben számolt be neki Náci az állapotát illetően. Kisst még arra kéri, hogy ne írjon neki semmi komoly dologról, csupán a pankotai életről, illetve a jövőbeni terveiről. Szokásos intelmei nem maradnak el: „Spóroljon, spóroljon az Isten szerelmére, hogy egyszer érettségizhessen, és ne kelljen örök életében tanítóként keresni a kenyerét.”

Magáról még annyit ír, hogy a *Deutschland*ot elküldte Lipcsébe. Nyugalma nem sok van, mivel egyik mostohanővére férjhez megy, nagy a zaj és a készülődés a lakásban, ami a jelenlegi állapotában nagyon meggyötri.

A következő levelében⁵⁹ Nordau utal arra, hogy Kiss több versét elküldhette neki bírálólat végett, állapota azonban egy hónap után is még annyira rossz, hogy nem válikozik érdemi ítéletre. Előzetesen csak annyit ír a *Szökőkút* című verséről, hogy „noha a képei merészek és eredetiek, sőt gyakran erőteljesek, de majdnem mindig nehézkesek. Formailag még tisztulnia kell. Ez azonban nem intés.” Kiss levelének azért is örül, „mert az az irányomba mutatott gyengédségének és barátságának a jele”.

Barátja erőfeszítései Nordaut örömmel töltik el, tk. az, hogy elkezdett latinul tanulni. Reméli, hogy jövő augusztusban már meglesz az érettségi bizonyítványa. A *Fővárosi Lapok*ban Kiss publikálhatott vagy kéziratot küldhetett, de nem kapott tiszteletpéldányt, ezért Nordau arra bízta, hogy írjon ismét a szerkesztőségnek, de határozottan. Ugyancsak kéri, hogy részletesen írja le neki az esetet, mivel nagyon szíven viseli barátja dolgait.

56 Obernyik Károly (1824–1855) drámája, akit az utolsó felvonás írása közben ért a halál.

57 Az utolsó felvonást később, a darab színre kerültével Egressy Gábor (1806–1866) dolgozta át, majd az 1866. július 30-i bemutatón rosszul lett, és néhány óra múlva meghalt.

58 A *Deutsch Testvéreknél*.

59 A levél dátuma csupán: Pest, den 1. August. Az OSZK szerint ez az utolsó levél, viszont a tartalma szerint biztos, hogy 1866. szeptember 11-én íródott, tk. Czuczor Gergely halálának és temetésének említése ezt támasztja alá. Lásd lejjebb.

Publikációk terén van ok az öröme, mivel Józsitól megjelent egy írás, a *Sors a Nefe-lejtsben*,⁶⁰ amiről még nem is tud a szerző, aki Kissnek ír, de Nordaunak nem.

A *Deutschland* című költeményét postára adta 22-én, 26-án meg is érkezett Lipcsébe, de Wigand még aznap visszaküldte, mivel a háborús viszonyok miatt nem akart új kötelezettségeket vállalni. Nordau nem késlekedik, másnap Brockhausnak küldi az anyagot.

Nordau felrója Kissnek, hogy Náci is panaszkodik, mivel lustasága odáig fajult, hogy csak háromhetente ír neki. Figyelmezteti, hogy barátok közt a lustaság tiszteletlenségre vall.

Kiss nagyon aggódhatott barátja állapota miatt, így Nordau igyekszik őt megnyugtatni. Dolgozni jár, az 1866. szeptember 16-án kelt levelét a szerkesztőségben írja. Bajait ismét részletesen papírra veti, de úgy érzi, hogy már egyre jobban van, ugyanakkor még gyenge, mindene fáj. Kiss írhatott neki valamiről, ami bántja, de nem akarja ezzel terhelni a barátját. Nordau ezt zokon veszi:

Ezt nem a barát írta, hanem csak „az ismerős”. A barát tudná, hogy a mágnes annál erősebb, minél több rajta a súly! Öntse ki a szívé! És ha nem megy vallomásként, akkor – ne nevéssen – mondja el dalban, abban a lélek hamarabb kitárulkozik.

A gimnáziumi taulmányok végett Kiss fizika tankönyvet kérhetett Nordautól, aki gondoskodott arról, hogy megkapja, „csak tanuljon”. A lapokkal, a megjelenési lehetőségekkel kapcsolatosan is ontja Nordau az instrukcióit. Kisst még bánthatja a *Nefe-lejts*-ügy,⁶¹ de Nordau vigasztalja, hogy hamarosan az ő írásai is meg fognak jelenni. „Befutott” szerzőként pontos leltárt készít, miszerint már 29 publikációja jelent meg nyomtatásban, fordítások, mesék, de alapvetően nem érzi magát többnek, mint volt.⁶² Bátorítja Kisst, hogy a *Szökőkút* című versét elküldheti Zilahynak.⁶³ Nordaunak novellát ígérhetett, de arra kéri, ne siessen, mivel az semmire nem vezet. A *Fővárosi Lapok*nak írjon ismét, kéri Nordau, vidéki levelet küldjön. Szinte Kiss szájába rágja, mit írjon:

A *Fővárosi Lapok*nak írjon ismét egy vidéki tudósítást, mellékeljen néhány verset, azon belül is fordítást, és kb. ezt fűzze hozzá: „Az első tudósításom megjelenése felbátorít arra, hogy egy másodikat és néhány verset is küldjek Önöknek stb. Tisztelettel kérem legalább azoknak a példányoknak a megküldését részemre, amelyekben valami megjelent tőlem stb.” Végül írjon egyéb divatlapoknak is. Csak kapcsolatokat építeni, ez megfizethetetlen.

Nordau intelmei nyitott fülekre találtak. A *Fővárosi Lapok* hasábjain 1866 augusztusában, majd októberben három, Pankotáról beküldött írás található (K-s.) szignóval,

60 Pásztly József aláírással, lásd: *Nefe-lejts* 8, 34. sz. (1866): 402.

61 Valószínű, hogy küldött kéziratot, ami nem jelent meg. Nordau és Kiss fennmaradt levelezésének időtartama alatt a *Nefe-lejts* sem eredeti írást, sem fordítást nem közölt Kisstől.

62 Lásd tk. a 24–26. jegyzeteket.

63 A *Nefe-lejts* szerkesztőségébe Zilahy Kiss Imre (1845–1867) számára. (A lapban csak Zilahy Imreként szerepel.)

majd ezt követi egy újabb vidéki levél novemberben, immár Borosjenőről. Az írárok mindegyike helyi történésekről, személyekről szól, az oláh cigány alakja szinte mindig egyikben megelevenedik. Kiss először a pankotai baromvásárról számol be, hiszen a mezőváros mindenekelőtt erről nevezetes. Az írás középpontjában egy aktualitás esemény, a vásárban kitört, több száz résztvevős verekedés áll.⁶⁴ Néhány héttel később ennek ellenkezőjéről, Pankota nyugalmáról, a kedvező bortertermésről tudósít a már több helyen befejezett, míg másutt még javában zajló szüret nyomán. A szinte megelevenedő csendéletbe azonban drámát is belesző: egy kikoszorózott mérnök önkézével véget vetett életének.⁶⁵

Kiss harmadik vidéki levele öleli fel a legtöbb témát. Egy pusztító vihar okozta károk bemutatásával indít, majd egy átvezetéssel az oláh koldusok jelenségéről, azok intelligenciájáról ír, ezt követően ismét visszaul a viharra. Lezárás helyett azonban még megemlíti, hogy Pankota mennyire szerencsés településnek mondhatja magát, mivel a kolerajárvány eddig elkerülte. Utolsó hírként a fiatal, derék iskolamesterüket ért csapást említi, akinek távollétében kirabolták a lakását.⁶⁶ Ezt követően alig telik el egy hét, és Kiss újabb vidéki levéllel jelentkezik, immár Borosjenőről. Írásának apropóját egy ünnepség adja, ugyanis a település lakói kitörő örömmel és zajos ünnepléssel, ágyúlövésekkel fogadják, hogy Atzél Péter, a dúsgazdag földesúr, a település birtokosa, állandó lakhelyét Borosjenőre tette át.⁶⁷

Nordau levelének végén felrója Kissnek, hogy kihagyta az újévi jókívánságokat. Ő nem így tesz, három dolgot kíván „az ismerősnek”: érettségit, Heckenastot kiadónak és egészséget. Barátként viszont ezen felül még legalább 300 ihletett órát a költőnek. Az egészséggel kapcsolatos kívánság nemcsak frázis volt. Nordau beszámol arról, hogy „meghalt Czuczor kolerában, tegnap el is temették”.⁶⁸ Nordau is elkapta, három napig élet-halál között lebegett,⁶⁹ fizikálisan és szellemileg teljesen lemerítette.

Befejezésként a szokásos baráti „árulkodások” következnek: Kiss panaszt tehetett Nácira, mire Nordau megígéri, a következő levelében jól megdorgálja őt. Kiss vélhetőleg azt sérelmezte, hogy csak háromhetente ír neki.

1866 ősze a változások ideje. Kiss ekkor már tervezhette, hogy maga mögött hagyja Pankotát, és Kisjenő⁷⁰ felé veszi az irányt, Nordau pedig családjának pénzügyi helyzete miatt ugyancsak házitanítoskodni kényszerül. Leveléből⁷¹ kiderül, hogy Kiss ajánlotta neki a helyét, ami ellen nem kevés kifogást emel. Egyrészt csak akkor fogadná el, ha Kiss már elfoglalta új állomáshelyét, másfelől Nordaunak ez csak egy szükségmegoldás lenne, ha addig nem találna jobbat. Csak nagyon feltételesen bólinta-

64 *Fővárosi Lapok*, 1866. augusztus 11., 740.

65 *Fővárosi Lapok*, 1866. október 5., 936.

66 *Fővárosi Lapok*, 1866. október 27., 1011–1012.

67 *Fővárosi Lapok*, 1866. november 4., 1035.

68 Czuczor Gergely 1866. szeptember 9-én, vasárnap halt meg, másnap, 10-én, hétfőn temették. Lásd: *Fővárosi Lapok*, 1866. szeptember 10., 850.

69 1866-ban, valamint 1868 és 1870 között Európa-szerte szedte áldozatait a járvány.

70 Kisjenő (románul *Chişineu-Criş*) település Arad közelében, nem messze Pankotától.

71 1866. szeptember 28.

na rá, mivel Kisst magához hasonlítva sokkal alkalmazkodóbb, jobb természetnek tartja, mégis nehezen bírta ki a Lilienfeld családnál. Józsi is felajánlotta Nordaunak, hogy vegye át a helyét Zombán,⁷² de kevesli a bért, mivel csak 180 forintot fizetnek, ő viszont évi 220 forinttal számol, „különbön eltékozolta az évet”.⁷³ Közben Nordau maga is keresi a lehetőségeket. Kissnek azt írja, jelezze a családfőnek, hogy évi 220 forint plusz úti-költség lenne számára a megfelelő ajánlat. Nordaut nagy örömmel töltené el, ha Kiss szomszédja lehetne, éppen ezért Pankota számára csak akkor bír jelentőséggel, ha barátja megkapja Kisjenőn az állást. Kisst meghatalmazza, hogy amennyiben rábólintanak a kérésére, megkérdezése nélkül fogadja el neki a megüresedett helyet. Nordau elnézést kér Kisstől, hogy csak ilyen „üzleti” dolgokról ír, de ez majd meg fog változni, ha szomszédok lesznek.

Nem telik el két hét,⁷⁴ és Nordau már Rákoskeresztúrról küldi a sorait. Megvan az állása, megfelelő összeget tudott kialkudni, még emelésre is van remény, és nagyon elégedett a háziakkal is. Rákoskeresztúr két órányi kocsútra van Pesttől, vidéki viszonylatban jobbat nem is kívánhatott volna. Az egész levélben az új helyről ír. A Fuchs családnál kapott állást, a családfő iskolázott, a gyermekei révén négy tanítványa van, és elégedett a családnál fellelhető könyvekkel is (Thiers francia forradalomról írt művét, Boz több könyvét, Ollendorfort említi).⁷⁵ Nordau úgy érzi, hogy testileg-lelkileg jól fog tenni neki ez a közeg, egy év alatt jelentős fejlődést vár magától. A 200 portát számláló, nagyon tiszta települést szlovákok, kevés magyar és Württembergből bevándoroltak lakják. A legközelebbi posta Kőbányán található, heti három nap van postai összeköttetés. Pest és a település között omnibuszok járnak, amelyek levélküldeményeket is szállítanak. A Kiss-sel való levelezést ez nagyban megkönnyíti, hiszen a kora reggeli órákban a kocsisnak odaadott levélköteg délelőtt tízkor már Pesten lehet, amelyre ha időben válaszol a címzett, úgy a válaszlevél a Pestről délután háromkor induló kocsival már este hatkor megérkezhet a feladóhoz.

Noha Nordau jól érzi magát az új helyén, aggódik Kiss jövője miatt, mivel az új állása még nincs meg, illetve a Pesten tomboló kolera is aggodalommal tölti el. Kéri Kisst, hogy minél hamarabb írjon neki, ne hagyja őt bizonytalanságban a sorsát illetően. Biztosítja barátját, hogy szükség esetén mindenben számíthat rá, az anyagi segítséget is beleértve.

Nordau írt egy *Winterliedet* (Téli dalt),⁷⁶ ami ismét válasz akart lenni egy Kiss-versre, illetve barátja egy költeményét felolvasta a ház úrnőjének, aki azt vég nélkül dicsér-

72 Tolna vármegyei település, Szekszárdtól 17 kilométerre.

73 Az évi 200 forint nagyon csekély összeg volt; Nordau amikor 1866-ban arról álmodozott, hogy érettségi után a *Pester Lloyd* majd fixen alkalmazza, heti 30 forint fizetésben bízott. Lásd SCHULTE, *Psychopathologie...*, 50.

74 1866. október 7.

75 Louis Adolphe Thiers (1797–1877) francia politikus és történész *Histoire de la Révolution française* (németül: *Geschichte der französischen Staatsumwälzung*) című műve 1823 és 1827 között keletkezett. Charles Dickens (1812–1870) főleg fiatalkori műveit jelentette meg Boz álnéven; Heinrich Gottfried Ollendorff (1803–1865) német nyelvpedagógus volt.

76 Csatolja a levél végén.

te.⁷⁷ A szerző nevében megköszönte az elismerő szavakat és örült Kiss sikerének, miközben a közös cél lebegett a szeme előtt: „Csak írjon! Az nagyon jót tesz a szellemnek. És tanuljon! Én a magam részéről komolyan veszem, remélem, ez így történik az Ön részéről is!”

1866 novemberében már bizonyos, hogy Kiss megérkezett Borosjenőre⁷⁸ és jól van; a hírt Nordau a Fuchs család korábbi nevelőjétől tudta meg. Nordau ekkor már egy hónapja él vidéken, lelkileg megviseli az elszakadás a szeretteitől, még nincs túl rajta. Neheze érett a családtól és a barátoktól való elválás, midenekelőtt hűgától, Lottitól, „ami miatt azt éreztem, amit valószínűleg Kolombusz is érzett volna, ha az amerikai partok láttán egy hajótörés meghiúsította volna a partraszállást”.⁷⁹ Náci is nehezen viseli Nordau távollétét, „halálosan szomorú”, elkeseredettségében szörnyű levelet írt Nordaunak. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy Nordau négy órára felutazott Pestre, hogy személyesen beszéljenek és helyreálljon a viszonyuk. Nem így Józsisal, akivel nem sok kapcsolata van.

A múzsa még nem csókolta homlokon Nordaut Keresztúron, csupán egy négy versszakos „hangulatos, de nem különösebben jól sikerült” verset írt, a már említett *Téli dalt*, viszont szorgalmasan tanul, főleg történelmet és irodalmat. Inti Kisst, hogy kezdje már el ő is a tanulást, és lépjen végre kapcsolatba egy evangélikus vagy református gimnáziummal az érettségi miatt. „Éhezzen, nélkülözzön, csak hozzon össze 200 forintot!”

Nordau örül, hogy Kisst élteti Rákosi⁸⁰ sikere. „Jól gondolja, ha ebből azt a következtetést vonja le, hogy az érdemeket csak elismerik, még ha egy egész világ állja is az útját” – írja Nordau. További tanácsa:

Ne hagyja magát a kudarcoktól eltántorítani, nagyon csekély azon szerencsegyermek száma, akik a sikerhez vezető utat puha szőnyegen teszik meg. Nekem sem jobb! De ezért letörni? Akkor szégyenkezni kellene amiatt, hogy tollat ragadtam!

Nordau számára fontos a Kiss-sel való barátsága, éppen ezért aggodalmaskodik, mivel úgy látja, hogy a levelezésük egyre jobban ritkul. „Mindketten egy tövissel kikövezett úton járunk, amelyen nem engedhetjük el egymás kezét, különben elbotlunk.” Ehhez az is szükséges, hogy a postát nagyon tudatosan használják. Kőbányáról minden hétfő, szerda és péntek délben viszik el a küldeményeket. „Alakítsa úgy a jövőben, hogy a levele ezen napok valamelyikén érkezzon Kőbányára, akkor még aznap megkapom.”

Végezetül némi magánéleti vonatkozás:

77 A verseket nem nevezi meg.

78 Borosjenő (románul *Ineu*, szerbül *Janopol*) ugyancsak Arad közelében található település.

79 Charlotte (Lotti) volt Nordau életének igazi társa, haláláig – Nordau családalapítását követően is – egy háztartásban éltek.

80 Rákosi Jenő *Aesopus* című drámáját 1866. október 14-én mutatta be a Nemzeti Színház. A bécsi *Neue Freie Presse* a zajos pesti siker nyomán egy hónap múlva ír a műről: a cikk szerzője a kezdő drámaíró és a darab minden hibája ellenére a magyar drámairodalom megújítóját látja Rákosiban. Lásd: [n. n.], „Ungarisches Theater”, *Neue Freie Presse*, 1866. november 17., 4.

Hódításaihoz, maga kis ember és nagy hódító, maga II. Napóleon, sok szerencsét kívánok. Esetemben ettől év vége előtt nem kell tartani. Zilált egészségi állapotom megköveteli az önmegtartóztatást, addig mindenképp kímélnem kell magam.

Nordau kéri Kisst, hogy fényképeztesse le magát Borosjenőn, nagyon szeretne egy portrét a magáénak tudni. A *Téli dalt* kisebb változtatásokkal ismét elküldi. A *Deutschland* sorsáról nem tud semmit, csak annyit, hogy Brüsszelben van, ezzel kapcsolatos hírekkel kb. két hét múlva lehet számolni.

Kiss gyorsan válaszolhatott, mivel Nordau a következő levelét nyolc nap múlva írja.⁸¹ Alapvetően a boldogtalanság sorait veti papírra. Barátja levelére reflektálva kiderül, hogy annak az új helyen nem fordult a sorsa jobbra, a várt pozitív változások nem következtek be. Nordau az anyagiak tekintetében ugyan rendben van, de ennek ellenére ő is boldogtalannak érzi magát, mivel csak a „zabálás és vedelés nem teszi boldoggá az embert”, a barátai hiányától nagyon szenved. Ráadásul úgy érzi, hogy Józsi – aki múlt héten Pesten volt – közte és Náci között éket vert, ami miatt Náci és Lotti között heves veszekedés tört ki, majd Józsi meg is lopta őt egy értékes könyvvel, és még más is művelt, amire nem akar kitérni. Józsi már ismét Zombán van, Kiss írhat neki, ha akar. Náci is boldogtalan. Nordau négy embert tart el, és ennek a súlya nem csekély.⁸² Tanácsa Kissnek: „a földi javak mulandók”.

A leveléhez csatolt egy verset is,⁸³ amely kellemes meglepetés volt Nordau számára. Mivel hosszú idő után ez az első alkotása, ezért Nordau részletes bírálatra vállalkozik. Kiss szerint a vers egységes, míg Nordau szerint épp ez hiányzik belőle. A költemény első két, kifejezetten prózai versszaka nem is tekinthető a vers részének. A harmadik versszaktól teljesen más hangulat érződik, a szobához sorskérdéseket intéz. „Hallgasson rám, és dobja ki az első két strófát, és költson hozzá egy új, bevezető versszakot” – tanácsolja Nordau. A szoba megszólítását is javasolja. Az 5. versszak kapcsán sorra veszi a részlethibákat, az utolsó strófában pedig feleslegesnek találja a 3. és a 4. sort. Összességében úgy látja, hogy az egész vers hátrányára válik a nehézkes, kedvezőtlen, alig olvasható külső forma. A vers előnyeire is rámutat: „Mindenekelőtt átszövi a verset egy jótékony meleg fuvallat.” Szép résznek találja a harmadik versszak első és utolsó két sorát, kifejezetten előnyös a negyedik versszak ötödik és hatodik sora, az egész hatodik versszak a remek poénjával és az utolsó strófa második fele. Kívánatos lenne a negyedik versszak 5. és 6. sorát logikailag átgondolni. Egészében véve a vers „jótékony benyomást kelt, a záró gondolat egészen meglepő, és csak néha zavarják meg kellemelenül triviális átmenetek a költői illúziót”.

81 1866. november 14.

82 Nordau lényegében családfenntartó volt, mivel apjának nem volt jövedelme, anyja betegeskedett, és húga is a családdal élt.

83 A vers címe (*A szobához*) majd a következő levélből derül ki.

Nordau biztatja Kisst, hogy fejezze be végre a novelláját, amiről egyszer beszélt,⁸⁴ a *Fővárosi Lapoktól* pedig négy közlemény után kérjen tiszteletpéldány vagy honoráriumot, valamint írjon más lapoknak is vidéki tudósításokat tiszteletpéldány fejében.

Nordau részletesen leírja a rákoskeresztúri környezetét, az őt körülvevő személyeket, bemutatja a szobáját. Nagyjából ez az a kör, akikkel érintkezik, látogatóba nem jár senkihez, hozzá se járnak, ismeretségeket nem köt. A lapok közül a *Lloydot* olvasa, könyve van elég. Nagy kedve van dolgozni, de még nincs elég ideje; reméli, hogy a következő levelében már tud küldeni valamilyen írást. Pesttel élénk összeköttetésben áll, hetente kétszer ír és kap levelet Nácitól és Lottitól.

Kiss tempójával azonban elégedetlen, mivel erre a levelére csak két hónap múlva, 1867 januárjában kap választ. Nordau ezt hosszasan felrója Kissnek, mivel semmi nem indokolja a hosszú hallgatást. Nem hiszi, hogy tavaly novemberben írt levelét nem kapta meg, mivel abból idéz egy Nácinak írt levelében is. Nordau sértve érzi magát, szerrinte ezt nem érdemelte meg, mivel Kiss irányába tiszta baráti érzelmeket táplál. Nem akarja, hogy ő legyen az oka ha a levelezésük és ezzel egyben a barátságuk is véget ér, „amely már fennállása óta sok igaz lelki örömet okozott”. Szinte aggodalmaskodva kérdezi: „Elkallódott esetleg a levél? Netán beteg volt? Lehetetlen, hogy más ok miatt hallgasson, mivel az felettébb gyerekes és férfiatlan lenne. Netán elfelejtett?”

Nordaut élénken foglalkoztatja, hogy él Kiss Borosjenőn, hogy alakul az éve a tanulás szempontjából, a kellemetlen előjelek után jobbra fordult-e a sora. Ugyancsak kíváncsian várja, hogy tetszett Kissnek *A szobámhoz* című vers bírálata, illetve alkotott-e már azóta valami újat.

A saját irodalmi működését illetően beszámol négy költeményéről, amelyek mind „sikerültek”,⁸⁵ egyéb írásait viszont jelentéktelennek látja. A prózát illetően egy nagyobb feuilletont írt a *Pester Lloydnak* *Slawische Weihnachtsgebräuche* (Szláv karácsonyi hagyományok) címmel,⁸⁶ továbbá fordított a *Deutsch Testvéreknek*, és most *Bilder aus der ungarischen Geschichte* (Képek a magyar történelemből) címmel dolgozik egy terjedelmesebb anyagon, amely májusban fog megjelenni.⁸⁷ Kisst azzal biztatja, hogy számára is adódhatna fordítás németről magyarra meglehetősen jó fizetség mellett.

Mivel 1867-ben járnak, ez Nordau olvasatában az érettségi éve. Emiatt felvette a kapcsolatot Török Pál református püspökkel, gimnáziumigazgatóval,⁸⁸ aki a hatályos törvényekkel szemben megadta neki az engedélyt, hogy a gimnázium utolsó három

84 Nincs további utalás.

85 *Völkerleichen, Natur und Mensch, Auf der Wanderschaft, Winterbild*. Utóbbi 1871-ben megjelent az *Ungarische Illustrierte Zeitungban* (melynek Nordau volt a szerkesztője). Lásd: Hedvig UJVÁRI, „Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die »Ungarische Illustrierte Zeitung«”, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 58, no. 1 (2006): 67–72.

86 *Slovakische Weihnachtsgebräuche* címmel jelent meg a *Pester Lloydban* 1868. december 17-én. Nordau ekkor már a lap belső munkatársa volt.

87 Ha nem is ekkor, de később megjelent a *Pester Lloydban: Ein Frauenbild aus der siebenbürgischen Geschichte* (1868. szeptember 25., 2–3.), valamint *Ein Frauenbild aus der ungarischen Geschichte* (1869. február 16., 2–3.).

88 Török Pál (1808–1883): református püspök, iskolaigazgató.

évének anyagából vizsgát tegyen, illetve érettségizhessen a pesti református gimnáziumban. (A törvény csak maximum két év anyagát engedélyezte.) Örömmel írja, hogy 1866. december elsején nagyszerű eredménnyel számot adott a 6. osztály tananyagából, majd 1867. július 29-én következnek a vizsgák a 7. és 8. osztály tantárgyaiból, illetve az érettségi is. Az egész procedúra könyvekkel együtt 70 forintba kerül.⁸⁹ Reméli, hogy Kissnek is módjában áll takarékoskodni.

Nordau megosztja Kiss-sel a jövőbeni terveit: mivel Keresztúr két mérföldnyire van Pesttől, és naponta kétszer van kocsis a fővárosba, így hetente egyszer, a szabadnapjukon találkozhatnak. Nordau ugyanis úgy gondolja, hogy amikor ő visszatérne Pestre, Rákoskeresztúron Kiss lehetne az utóda. Anyagilag sem lenne megterhelő a kapcsolattartás, csak Kiss fogadja el a javaslatát, azaz legyen az utóda Keresztúron. A háziakat már most előkészíti: úgy beszél nekik barátjáról, hogy az tiszteletet és szeretetet váltson ki, felolvassa nekik Kiss költeményeit anélkül, hogy megemlítené nekik a cserét. „Ha én október elsején elmegyek, és Önt az utódomnak nevezem, ezt micsoda szerencsének fogják tekinteni. Mit szól az ötletemhez?”

Nordau érdeklődik, hogy megjelent-e már valami Kisstől. Ő maga elkezdte lefordítani Kiss *Szökőkút* című versét, „a jobb érthetőség kedvéért nagyszerű jambusokban, de csak az első felét, mivel utána felgyülemlett a munka és fel kellett hagynom vele”.

Epilógus

Nordau és Kiss József fiatalkori levelezése ezzel tulajdonképpen véget ér; a tíz dokumentum tartalmilag, gondolatiságában, problémafelvetésében egy kerek egységet alkot. Noha fennmaradt ebből az időszakból még egy, két évvel később, 1869. január 16-án keletkezett levél, az már egy más élethelyzetben született. Kiss, ha nem is futott még be, de ismertté vált a *Zsidó dalok* révén, Nordau megvalósította céljait: megszerezte az érettségét, a *Pester Lloyd* felvette állandó munkatársnak, és beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára. A Kissnek írt sorok valójában már előrevetítik a tárcáirót, annak minden erényével: precízen ismeri a csevegés, a Plauderfeuilleton műfaji sajátosságait, így Kissnek ezúton inkább egy remekbe szabott tárcát, egy önreflexiókban gazdag megnyilatkozást címzett.

Nordau egyedül ül a szobájában, van ideje gondolkodni és érezni. Záporoznak az emlékek, s mivel érzélgős kedvében van, szívesen „cseveg”, ami jól megkülönböztethető a „beszéléstől”: „Ha Ön most itt lenne, körbeülnénk a finom kályhánkat, közelebb töl-nánk az asztalt és teát innánk, amely legalább olyan jó lenne, mint az, amit éppen most iszik.” Nordau múltidéző kedvében van, Kiss-sel közös emlékeit, barátságuk kezdetét eleveníti fel: miközben Nordau ágyán ültek, egymás szemébe néztek, s csak úgy ömlött belőle a szó. „Lelkes voltam és lelkesítő. Ön mesélt a múltjáról, én felvázoltam a jövő-jét.” Nordau filozófusként viselkedett, barátját nem tanácsokkal, hanem szabályokkal látta el, hogy „hogyan éljen, miként gondolkodjon, hogy alkosson”. Kiss bocsánatát kéri,

89 Nordau 1867 őszén tette le az érettségi vizsgát.

hiszen még nem volt élettapasztalata, alig ismerte önmagát, „a mélység gyöngyei” helyett beírta „a felszín habjával”, s nem tudta, hogy tévúton jár:

Azt gondoltam, mi emberek csak *egy* világot alkotunk, és annak magam is része vagyok. Az én agyam azonban önmagában egy világ, és a szívem sok, nagyon sok világot rejt, s ezek mindegyike szebb az ő világuknál.

Ma már azonban tudja – írja 19 évesen –, hogy az ember élete gyönyörű, és azt észre se vesszük, inkább elégedetlenkedünk. Vívódásának is teret enged, hiszen egy alapvető kérdésre még keresi a választ: melyik a helyes út? Ha tisztában vagyunk azzal, hogy a világot, amelyben élünk, nem fogjuk tudni soha teljes mértékben megismerni, és így legyőzzük a nevetséges gögünket, vagy ha tudjuk, hogy minden semmis, mégis az ön-feladást választjuk, és a szokott mederben éljük az életünket?

De ne higgye, hogy megvetem a világot és kételkedem; hiszek a jövőmben, hiszem, hogy boldog leszek, és még sok embert fogok a boldogságában megerősíteni. Ön is része a jövőmnek, természetesen! Nem tudom Önt sajnálni, mert Ön most boldog [...].

Függelék

[5. levél]

Kiss úrnak, Pankota
Pest, 1866. szept. 28.

Kedves Barátom!

Azonnali választ vár, de talán nem okoz gondot, ha egy napot kések, és csak ma válaszolok. Ön felajánlja nekem az állását, amivel szemben több kifogásom is van. Először is *becsületszavamat* adom, hogy nem fogadom el addig, ameddig Ön nincs Kis Jenőn; másodszor csak végső szükségnek tekintem ezt az állást, amellyel csak akkor kívánok élni, ha semmi más nem adódik, ugyanis elgondolkodtat, hogy Ön, akivel igazán jól ki lehet jönni, nem bírta ki ott sokáig. Azon legyen tehát, nagyon kérem, hogy Lilienfeldet még egy hétig ígéretekkel hitegesse, hogy addig ne vegyen fel más udvarmestert. Egy hét elteltével már biztosan tudni fogom, hogy elfogadom-e vagy sem, *Ön* pedig, hogy megkapja-e az állást Kis Jenőn. – Könnyen érthető türelmetlenségben élek, Józsi azt akarta, hogy vegyem át a helyét Zombán, de ott csak 180 forintot fizetnek; és akkor Józsi még meg sem jött, vasárnap óta (ma péntek van) mindennap várjuk a hajóállomáson, de aki nem érkezik meg, az az igazságszerető Pásztly barátunk. Schafferhez folyamodtam, és a gazfickó hosszas rágódás után egy állást ajánlott 140-160, és egyet 15 forinttal havonta, neki csak 10 forintot kell adnom!! Szép kilátás egy olyan ember számára, akinek *legalább* 220 forintra van szüksége, ha nem akarja az évet eredménytelenül elfecsérelni. Fischer tanító, akit vélhetően ismer, szintén beajánlott valahova, ahol 180-200 forintot kapnék. Minden-

be beleegyezem, mindenhova ajánlkozom, hogy azután választhassak. De mit ér a választás, ha minden úgy hasonlít egymásra, mint két tojás? Ez az állapot érthető módon nyomasztóan hat a szellemre, és folyamatosan nagyon nyugtalan vagyok. Testileg azonban, úgy hiszem, immár teljesen felépültem.

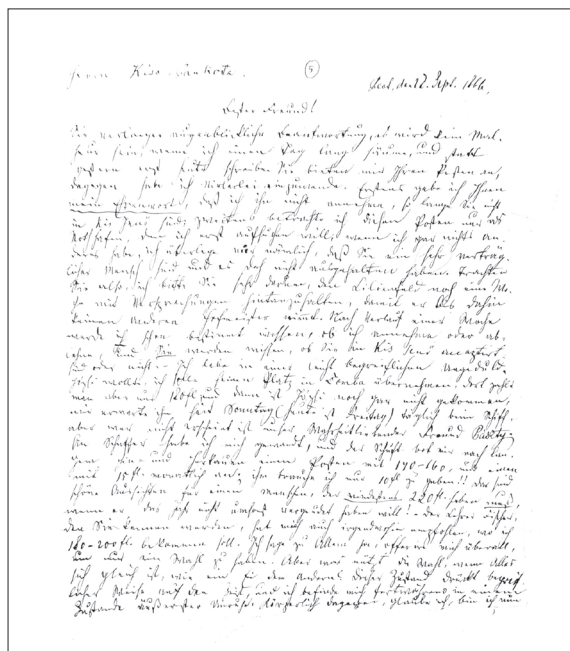
Ha lehetséges, próbálja meg a főnökét arra rávenni, hogy 220 forintot és útiköltséget fizessen; akkor a szomszédságunknak semmi nem állna az útjába, feltéve persze, ha megkapja az állást Kis Jenőn. Egyéb esetben Pankota nem létezik számomra!

Natzi néhány napja kicsit rosszul volt, azonban már rendbe jött. Nincs türelmem hosszabban írni, azonban kérem Önt, *okvetlenül* válaszoljon e levél átvétele után, és minden, a közeli jövőmet illető kilátásról részletesen számoljon be. Egy nap késedelem talán egy olyan választásra késztetne, amelyet később megbánnék, ezért az irántam való barátsága miatt! postafordultával válaszoljon.

Egyébként még valami. Ha lesz állása, és Lilienfeld megadja a 220 forintot az útiköltséggel, akkor nem is kell megkérdeznie, hanem fogadja el a nevemben. Ez a levél az Ön meghatalmazása. Ily módon meg lehetne takarítani néhány napot, amibe az oda-visszaírás kerül. Ezzel a kilátással másutt addig fogok tétovázni és sehol sem határozott igent mondani vagy pénzt elfogadni, ameddig nem kapok Öntől választ.

Ez az első alkalom, hogy a hivatalos ügyeken túl nincs az Ön számára egyéb mondanivalóm; ennek meg kell változnia, ha a szomszédja leszek, ezt ígéri

Max Nordau

Summary

HEDVIG UJVÁRI

„Only courage, stamina and strong will!”

Additions to the traveling years of József Kiss based on his correspondence with Max Nordau

The writer and newspaper editor József Kiss' name (1843–1921) is strongly connected to his emblematic newspaper *A Hét* (The week). Thus it is no surprise that literary history researchers primarily concentrate on his newspaper editorial and his literary work after the publication of *Zsidó dalok* (Jewish songs) in 1868. This paper attempts to provide some basis for the mapping of the little known traveling years, including the biographical elements and the first literary wing testings. The investigation work is based on the so far unpublished correspondence from the early years of the life of Kiss and his childhood friend, Max Nordau (1849–1923) who later became successful in Paris.

ŐRI TAMÁS

Egy ismeretlen emlékezés Adyról

Pogány Béla: *Ady Endre árnyékában*

Pogány Béla (1882–1953) visszaemlékezése egy mindössze egyetlen évfolyamot megért 1926-os évkönyvben, a *Dáma-almanach*ban jelent meg, amelyet ő maga szerkesztett.¹ Pogány írását nem ismeri az Ady-bibliográfia, és annak kiegészítő kötetében sem szerepel.² Nem említi Kovalovszky Miklós sem, noha ő közli Pogány Bélának egy hosszabb, 1933-ban megjelent emlékezését.³ Maga a *Dáma-almanach* azonban megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, és ismert a *Magyar könyvészet*ben is.⁴ Az almanachban – címének megfelelően – a női olvasók érdeklődésének megfelelő tartalmak jelentek meg: ismeretterjesztő cikkek a konyha, a háztartás, a divat stb. témaköréből. A szépirodalmat elsősorban novellák (például Bíró Lajos, Krúdy Gyula, Szép Ernő írásai) képviselték, és egy verssel szerepelt Emőd Tamás.

Pogány Bélának két írása is megjelent az évkönyvben, s lehetséges, hogy szerkesztőként a névtelen cikkeket is ő írta. Pogány újságíró volt, a század elejétől kezdve több lapnál dolgozott. Adyval 1907 nyarán került kapcsolatba a *Budapesti Napló* szerkesztőségében.⁵ A költővel való megismerkedését természetesen említi visszaemlékezése elején.

Utaltam rá, hogy Pogány egy másik, nagyobb terjedelmű emlékező cikket is írt a költőről *Ady úr* címmel, amely megjelent az *Emlékezések Ady Endréről* 3. kötetében is. Szövegszerűen kimutatható, hogy az tulajdonképpen kibővített változata a *Dáma-almanach*ban megjelent írásnak. Az első és második változat között azonban nemcsak terjedelemben van különbség. Ha a kettőt összevetjük, látható, hogy vannak olyan részek az első változatban, amelyek nem kerültek be a későbbibe. Ezek is adalékul szolgálhatnak Ady jelleméhez, a *Holnap* történetéhez és egy ismert Ady-vers keletkezésé-

* A szerző magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár (Szombathely)

1 POGÁNY Béla, „Ady Endre árnyékában”, in *Dáma-almanach 1926*, kiad. POGÁNY Béla, 33–41 (Budapest: Wodianer Nyomda, [1925]).

2 VITÁLYOS László és OROSZ László, *Ady-bibliográfia 1896–1977: Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1980); VITÁLYOS László, *Ady-bibliográfia 1896–1987: Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom: Kiegészítő kötet* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1990).

3 POGÁNY Béla, „Ady úr”, in *Emlékezések Ady Endréről*, kiad. KOVALOVSKY Miklós, 5 köt., Új magyar múzeum (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 3:425–435.

4 KOMJÁTHY Miklósné, szerk., *Magyar könyvészet 1921–1944: A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1980), 70.

5 KOVALOVSKY, *Emlékezések...*, 3:435.

hez. (Az egyezéseket részletesen felesleges lenne említeni, hiszen Kovalovszky Miklós bőséges magyarázatokkal látta el az 1933-as emlékezést.⁶)

Feltűnő különbség az is, hogy a korábbi változatban az emlékező személye még jobban előtérben áll. Pogány Béla azzal indítja az írást – ez szintén kimaradt később –, hogy barátja, Dr. Nagy Mihály ösztönözte a megszólalásra. (Dr. Nagy Mihály nagyváradi újságíróról van szó, akinek emlékezése 1925-ben jelent meg az *Ady-múzeum* 2. kötetében.⁷) Pogány úgy véli, hogy már sok könyv megjelent Adyról – a szerzők közül név szerint Ady Lajost és Révész Bélát említi –, de még mindig lenne jogosultsága annak, hogy egy könyvben mindenki, „aki egyszer a nagy költő árnyékába férközött”, elmondja az emlékeit. Megjegyzi, hogy divat Adyért lelkesedni, de ő már akkor rajongója és értője volt, amikor még kevesen.

A „Három Holló” vendéglőben történt esti borozgatások kapcsán meséli el azt a személyesen átélt esetet, amely szerinte nagyon jellemző Adyra, a költő hiúságára. Akkoriban Pogány már a *Független Magyarországnál* dolgozott. A lap Adynak egy nyilatkozatát közölte, amelyben élesen nekitámadt Pekár Gyulának. Pogány a nyilatkozat mellett Pekár válaszát is hozni akarta. A már erősen pezsgős hangulatban lévő Ady irtózatos haraggal támadt rá, és perfidiának nevezte, hogy Ady Endre és Pekár Gyula egy újsághasábon szerepeljen. Fél órán át tartott a vita – Ady elkeseredetten védte a maga hiúságát –, végül kibékültek. Pogány Béla nem nevezi meg pontosabban, hogy mindez mikor történt. Alighanem 1911 januárjában, mivel nagy valószínűséggel az *Öregek és fiatalok* cím alatt megjelent nyilatkozatról volt szó.⁸ A lap azonban nem lett hűtlen Adyhoz, mert végül nem hozta le Pekár válaszát, mindössze a szerkesztőség fejezte ki sajnálkozását Pekár Gyula előtt a következő lapszámban.⁹

A *Független Magyarország* egy volt az első világháború előtti Budapest negyven napilapja közül. A lap nevét és emlékét az a szerep őrizte meg, amelyet a nagyváradi *Holnap* és Ady, tehát a modern magyar irodalom népszerűsítésében vállalt. 1908-ban, amikor a *Holnap*-mozgalom megindult, a *Független Magyarország* az országos szócsove, mintegy félhivatalos lapja lett. A vasárnapi számok irodalmi rovatát a holnaposok foglalták el, és Ady novellái és versei is gyakran jelentek meg itt 1908–1910 között.¹⁰

A *Független Magyarország* és a *Holnap* költői közötti kapcsolat megteremtésében döntő szerepe volt a lapnál működő Pogány Bélának. Visszaemlékezése mindkét változatában beszél erről, de a *Holnap* sajtóperét csak az elsőben említi. Az előzményekről nem ír konkrétumokat, de a tárgyalásról és a per végeredményéről igen.

A szövevényes, hírlapi csatározásokkal – mellékszálon verekedéssel – tarkított ügy 1909 elején kezdődött. Oda vezetett, hogy Szirmay Ödön, a nagyváradi *Szabadság* felelős szerkesztője beperelte a *Holnap* elnökségét és Pogány Bélát, aki a *Független Magyarország*-ban sértő cikket írt. 1910 novemberében több tárgyalásra került sor Budapesten. A per

6 Uo., 3:435–441.

7 NAGY Mihály, „Ady-emlékek”, in *Ady-múzeum*, szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula, 2 köt. (Budapest: Athenaeum Kiadó, [1925]), 2:132–146.

8 *Független Magyarország* 11, 2. sz. (1911): 11.

9 *Független Magyarország* 11, 3. sz. (1911): 13.

10 KOVALOVSKY Miklós, „Találtam egy Ady-novellát”, *Új Írás* 17, 12. sz. (1977): 6.

előzményeit és lefolyását részletesen ismerteti Iliá Mihály doktori disszertációjában, de a per pontos végeredményét illetően adatok hiányában bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy a *Holnap* elnöksége 1910. november végén Szirmayt kiengesztelő nyilatkozatot tett közzé.¹¹

A *Holnap* elnökségének tagjaiként Dutka Ákos és Juhász Gyula is vádlottak voltak a perben. Dutka meg is írta a *Holnap városában* a felutazásukat Nagyváradról a budapesti tárgyalásra, és ő a holnaposok számára kedvező ítéletet említ.¹² Juhász érintettsége okán egy hosszabb cikkében Hegedűs Nándor szintén részletesen foglalkozik a perrel, és az utolsó tárgyalás elnapolását vizsgálva Iliához hasonló eredményre jut: „Mi történt ezután, milyen alkudozások indultak meg Szirmay és a holnaposok között, nincs reá adatunk, de az ügy mégis nyilatkozattal fejeződött be”.¹³ A *Szabadság* 1911 januárjában írta meg, hogy nem lesz bírói ítélethozatal.¹⁴

Pogány Béla visszaemlékezésében név szerint említi a sajtópert vezető bírót, aki húzta, halasztotta a tárgyalást, míg a főmagánvádlóval ki nem békültek. Pogány szerint az ellenfél „még csak elégtételt sem kért, sőt a mi fiskálisunkat is ő fizette ki”. Megegyezés jött létre tehát, de az elégtételről való lemondás a fentebb írtakat figyelembe véve csak Pogányra vonatkozhatott.

A sajtóper ismertetése után Pogány egy hosszabb nagyváradai tartózkodását beszél el. A holnaposok körében pihente ki a per fáradalmait, és Nagyváradra érkezett Ady Endre is Kolozsvárról. Az időrendben itt biztosan téved az emlékező, mivel Adynak ez a bizonyos nagyváradai látogatása 1909. július végén történt.¹⁵ A nagyváradai napok hangozatos leírása az 1933-as visszaemlékezésben is szerepel. Ezt a változatot Kovalovszky nyomán Péter I. Zoltán több Ady-könyvében felhasználta.¹⁶

A nagyváradai mulatozásokat és azok helyszíneit felidézve Pogány végül egy Ady-verssel zárja emlékezését, a következő megjegyzéssel: „Borozgatás közben itt írta egyik leghíresebb versét, az *Ond vezér unokáját*”. A költemény utolsó két versszakával végződik a visszaemlékezés.

Valóban ismert Ady-versről van szó, amely először a *Független Magyarországnak* jelent meg 1908 karácsonyán.¹⁷ Az utolsó versszak első sora módosított szövegváltozattal került be a *Szeretném, ha szeretnének* kötetbe.¹⁸ Pogány emlékezésében a lapban megjelent változat szerepel. (Egyébként az 1933-as írásában is idézi a verset, de ott más kontextusban és az Ady-kötet szövegváltozatában.)

11 ILIA Mihály, *A Holnap története*, hozzáférés: 2020.11.17, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2079/1/1958_ilia_mihaly.pdf, 143–149.

12 DUTKA Ákos, *A Holnap városa: regényes korrajz a nagyváradai A Holnap születésének idejéről* (Budapest: Palatinus Kiadó, 2000), 170–171.

13 HEGEDŰS Nándor, „Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradai napjaiból”, *Irodalomtörténet* 50 (1962): 127–129, 129.

14 Idézi: BÍRÓ-BALOGH Tamás, „A Holnap társaság »botrányos« kültagja: Rozsnyay Kálmán Nagyváradon”, *Tiszatáj* 62, 11. sz. (2008): 115–135, 131.

15 KOVALOVSKY, *Emlékezések...*, 440.

16 PÉTER I. Zoltán, *Ady Erdélyben* (Budapest: Noran Libro Kiadó, 2003), 130; PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre regényes életrajza Nagyváradon* (Budapest: Noran Libro Kiadó, 2007), 367–368.

17 ADY Endre, *Összes versei IV: 1908–1909*, kiad. N. PÁL József, JANZER Frigyes és NÉNYEI Sz. Noémi, Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006), 397.

18 Uo., 398.

Pogány Béla fentebb idézett megjegyzése azért érdekes, mert ha igaz, hogy a vers Nagyváradon íródott, akkor az átírja az *Ond vezér unokája* eddig elfogadott keletkezés-történetét, és ebből adódóan módosíthatja az értelmezését. A kritikai kiadás jegyzete átveszi Király István feltevését, mely szerint a vers születését közvetlenül inspirálhatta Rákosi Jenőnek a Budapesti Hírlap 1908. december 20-ai számában megjelent, a holnaposokat támadó, a moderneket örülteknek nevező cikke.¹⁹ Király szerint 1908 decemberében, érminszenti magányában írta Ady a költeményt, „mintegy a duk-duk afférnak egyik írói utóregzéseként”.²⁰ Ha azonban a vers Nagyváradon keletkezett, akkor nagy valószínűséggel nem decemberben írta Ady, és feltehetően a novemberi duk-duk afférhoz sincs köze.²¹ A legtöbb forrás és a kritikai kiadás is azt mondja ugyanis, hogy Ady 1908-ban októberben volt utoljára Nagyváradon, a Holnap Társaság alakuló ülésén.²²

Természetesen nem állítható bizonyosan, hogy Pogány Béla állítása igaz a vers nagyváradai keletkezését illetően, de van néhány megfontolásra érdemes érv mellette. Ady egyik leghíresebb versének nevezi, tehát jobban megmaradhatott emlékezetében, mint más, esetleg kevésbé jelentős versek. A visszaemlékezés szövegéből nemcsak az derül ki, hogy a verset Nagyváradon írta Ady, hanem az is, hogy egyik kedvenc vendéglőjében, a Kargerben. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy a költemény először a *Független Magyarország*ban jelent meg, A lap kulturális rovatának szerkesztője Pogány Béla volt.²³ Ady feltehetően Pogánynak küldte vagy adta át közlésre a verset. Ebben az időben rendszeres kapcsolatban lehettek, a költő személyesen is beszélhetett a vers keletkezéséről.

Megemlíthető még, hogy Emőd Tamás szerint *A Holnap* második kötete számára átadott verseket Ady jórészt Nagyváradon írta, és megírásuknál maga Emőd is jelen volt, bár az emlékezést közlő Kovalovszky magyarász jegyzetében ez „legendásítás”.²⁴ Annyi tény, hogy az *Ond vezér unokája* kötetben először a második holnapos antológiában jelent meg.²⁵

Summary

TAMÁS ÓRI

Unknown memoir about Endre Ady. Béla Pogány: *Ady Endre árnyékában*
(In the shadow of Endre Ady)

The paper reveals a remembrance about Endre Ady, which was so far unknown by bibliographies and which was published in a 1926 almanac. It provides additional details to Ady's character, to the press lawsuit of Holnap anthology and to the birth of a well-known Ady poem (*Ond vezér unokája* / Ond chief's grandchild).

19 Uo., 399.

20 KIRÁLY István, *Ady Endre*, 2 köt. Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1970), 2:126.

21 Ady cikke, „A duk-duk affér” 1908. november 15-én jelent meg az *Új Idők*ben.

22 Lásd *A könnyek haszna* című vers jegyzetét: ADY, *Összes versei IV...*, 406. A november 14. elírás, a megalkulás helyes dátuma október 14.

23 ILIA, *A Holnap...*, 18.

24 EMÖD Tamás, „Ady és a Holnap”, in KOVALOVSZKY, *Emlékezések...*, 4:167–204, 183, 200.

25 ADY Endre, „Ond vezér unokája”, in *A Holnap új versei: Második könyv* (Budapest: Deutsch Zsigmond és Társa, 1909), 43.

Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon: Harmadik rész: Baumgarten. Pótlások és kiegészítések a második részhez

Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, Zebegény: Borda Antikvárium, 2019, 187 l.

Knapp Éva újabb Martin von Cochem-könyve – az előző két kötethez hasonlóan – a Borda Antikvárium kiadványaként jelent meg, s nagy műgonddal készült: jó minőségű papírra, kiváló képanyaggal, klasszicizáló betűtípusokkal és figyelemre méltó tudományos jegyzetapparátussal. A főszöveg mellé és alá került terjedelmes jegyzetek elősegítik a szöveg jobb átláthatóságát, adatgazdagságuk számos interpretációs lehetőséget kínál fel az olvasó számára. A kötet három jól elkülönülő részből áll. Az első rész a második kötet anyagát, Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú Rózsáskertje* bibliográfiáját bővíti és árnyalja további adatokkal (összesen hat tétellel). A következő két nagy egység tanulmányokra és bibliográfiára tagolódik: a második rész a *Baumgarten* imádságoskönyv-család kapcsolatrendszerét és szövegváltozatait mutatja be, a harmadik rész pedig VI. Pius pápa imádságoskönyvének kiadásait tekinti át, nagy hangsúlyt helyezve az eszmetörténeti háttérre.

A *Baumgarten* a sorozat Martin von Cochem magyarországi hatását feltáró, 2016-ban kiadott második és 2014-ben kiadott első részével alkot egy egészet, amit a szerző bevezetője is kifejez, hiszen kijelöli az imádságoskönyv helyét az életműben, amely „bővelkedik eltérő műfajú áhítat-irodalmi munkákban” (15), különösen az imádságoskönyvekben. E kiterjedt életművet a német irodalomtörténet nem vizsgálta kellő alapos-sággal, és a magyarországi befogadás-történet kutatásában is hiányok mutatkoznak, csak néhány tanulmány született e témakörben. Knapp Éva példamutató módon feldolgozta Martin von Cochem első nagy sikerű imádságoskönyvét, a *Preces Gertrudiana*-t, majd megvizsgálta a német nyelven kiadott *Gertrudench* recepcióját

Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú Rózsáskertjének* forrásait keresve, mindkettő magyarországi kiadástörténetének hihetetlenül alapos bibliográfiáját is közölve. Első eredményeit tanulmány formában már 2013-ban közreadta: „»Ex mellifluis verbis«: Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) imádságoskönyve magyarul (1681)”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 341–362.

A sorozat harmadik kötete a *Baumgarten*-nek nevezett imádságoskönyvek kiadástörténetét dolgozza fel, amelyek kiadása – a nagy sikerű *Gertrudench*-hoz hasonlóan – a 20. század elejéig folyamatos volt. A 17. századi kapucinus szerzetes, Martin Linus, ismertebb néven Martin von Cochem a *Gertrudench*-kiadások népszerűségét használta ki, amikor a *Baumgarten* imádságoskönyvet beemelte ezen kiadások körébe. Maga a *Baumgarten* kifejezés egy középkor végi, nagyrészt világi használatra szánt imádságoskönyv-típusra utalt. Hasonló címmel több kiadvány is megjelent a 17. század folyamán, például Johann Gassner *Gaistlicher Gartenje* (Augsburg, 1620) és Günther Heiler *Geistlicher Gartenje* (Frankfurt, 1668). Ahogy a szerző megállapítja, Pater Martin legnépszerűbb műveinek nem volt kiválasztott célközönsége, azonban nagy figyelmet fordított kora szükségleteire, ennek megfelelően készített rövidebb terjedelmű műveket, s egy-egy kiválasztott társadalmi csoport számára imakönyveket is. Művei műfaji újításokat tartalmaztak, hiszen nemcsak az imádságok egynemű szövegei találhatóak meg könyveiben, hanem az *Andacht*, *Gebet*, *Litaneien*, *Psalmen* mellett a *Grüsslin*, *Verehrung*, *Anrufung*, *Aufopferung*, *Begier* és más műfajok is.

A *Baumgarten* Pater Martin második sok kiadást megért imádságoskönyve volt, amelyet

először 1675-ben adtak ki Mainzban. Konradin Roth 1980-ban és 1984-ben elkészítette a *Baumgarten*-kiadások bibliográfiáját az eltérő tartalmú kötetek figyelembevételével. Roth bibliográfiájának 1675–1712 között megjelent negyven tételéből kitűnik, hogy az imádságoskönyv kiadásában a frankfurti Bencard kiadó volt a legaktívabb, harmincnegyzet kiadásból (nem véve számításba a két cseh nyelvű brnói kiadást) húszat nyomtatva ki. E kiadások felhívják a figyelmet arra, hogy „a címek, valamint a mögöttes tartalmak tudatos alakítása és átalakulása a kiadási engedélyek gazdaságos »továbbhasznosításával« együtt” (28) már ezekben elkezdődött, vagyis már Martin von Cochem életében folyt imádságoskönyvének „megtöbbszörözése”. Pater Martin kötetváltozatait a címekben szereplő *Baumgarten* kifejezésen és az azonos ikonográfiájú címlapokon kívül nem kapcsolja össze semmi, minden egyes imádságoskönyv-változatnak megvan a maga jellegzetessége mind tartalmára, mind szerkezetére nézve. Őt, egymástól jól elkülöníthető, autorizált *Baumgarten*-változatot lehet megkülönböztetni, amelyek tartalmilag két alaptípusra szűkíthetők, mégpedig a *Gertrudenburg*hoz való kapcsolatuk alapján. Az első csoportba a *Gertrudenburg*-változatok tartoznak, a másodikba a *Geistliches Baumgärtlein*, a *Der Große Baumgarten* és változatai, a *Mittlerer Baumgarten*.

A *Magyarországi kiadástörténet* című részben Knapp Éva bepillantást enged a kutatás nehézségeibe, hiszen kifejezésre juttatja, hogy csak „korlátozott érvénnyel beszélhetünk” (36) magyarországi kiadástörténetről. Ennek a legfőbb oka, hogy a Pater Martin által tudatosan kialakított szövegvariánsokból hiányzik a stabilitás, és tőle függetlenül is nagyszámú imádságoskönyv jelent meg hasonló címmel. Knapp Éva összegyűjtötte a Magyarország területén működő nyomdáknál kiadott *Baumgartene*-ket, és összevetette őket Pater Martin autorizált imádságoskönyveivel. A százhusz tételes ma-

gyarországi bibliográfiát három nagy csoportba osztotta: a Pater Martin-féle *Baumgarten* kiadásaira, az attól idegen tartalommal rendelkező kiadásokra, illetve olyan ismeretlen szövegű edíciókra, amelyek csak a szakirodalomból és bibliográfiákból ismertek, autopszián alapuló vizsgálatuk lehetetlen volt. Ennek a csoportosításnak köszönhetően negyvennyolcra szűkült a csakugyan Pater Martin szövegére visszamenő kiadások száma, amelyek 1714–1914 között jelentek meg német és cseh nyelven, valamint a csehhez közeli szlovák nyelvjárásban. A tartalmukat tekintve az első magyarországi kiadvány a „Nagy”-*Baumgarten* rövidített példánya, ami megelőzi a „Nagy”-, a „Közép”- és a „Kis”-*Baumgarten*-variánsokat. A magyarországi kiadványokra jellemző, hogy az imádságoskönyvek keretszövegei közül a szerzői előszavak és a nyomtatási engedélyek hiányoznak. A kiadások nyelvi aránya rendkívül érdekes képet tár elénk: hét kiadvány német nyelvű, negyvenegy pedig cseh vagy szlovák nyelvű. A szerző arra figyelmeztet, hogy ezekből az adatokból nem lehet érvényes következtetést levonni, hiszen a szövegükben ismeretlen kiadások változtathatnak az arányokon. A nyelvi megoszlást vizsgálva a magyar nyelvű fordítások hiánya a legszembevetőbb.

Kellő óvatossággal mégis kijelenthető, hogy az 1714-es első kiadást követően 1914-ig számos olyan kiadás látott napvilágot, amely sem szerkezetileg, sem tartalmilag nem változott. Kétszáz éven keresztül komoly igény mutatkozott a befogadók részéről, annak ellenére, hogy az olvasóközönség nagy változáson ment keresztül. Két évszázadnyi használat számos nemzedéket feltételez, sőt sok esetben apáról fiúra való átöröklődést és kulturális beágyazottságot is. Nem szabad elfeledkeznünk a nyelvi eloszlásról sem. A jelenleg hozzáférhető kiadványok arányaiból a szláv közösségek nagy érdeklődését és a lelki élet iránti igényét feltételezhetjük, amit több tényező is erősíthetett. A szlávajkú

hívek lelki gondozására képes katolikus papság ugyanazon intézmények növendéke volt, mint a Habsburg Birodalom németajkú katolikus papsága, így bizonyára legkésőbb teológiai képzésük idején találkozniuk kellett a Cochem-féle imádságoskönyv-család valamelyik darabjával. Másrészt a 18. század folyamán a Magyar Királyság szlovák anyanyelvű lakossága egyre inkább nemzeti öntudatra ébredt, ami ebben az időszakban a szlovák közösségen belül megélt lelki életre és a belső kohézió erősítésére összpontosult, s ez az imádságoskönyvek iránti megnövekedett igényt eredményezte. A szlovák közösségekben a *Baumgarten* imádságoskönyv-családon kívül egyetlen olyan, több generáción keresztül hagyományozódó, a szlovák és a cseh kultúrának is részét képező gyűjtemény volt meghatározó, amely a 19. és a 20. században is használatban volt, ez azonban a lutheránusokhoz kötődött: Jirí Tránovský *Cithara sanctorum* című énekeskönyve.

A kötet harmadik egysége VI. Pius pápa imádságoskönyvét tárgyalja. A kiadvány-együttes ezzel a címmel 1782-től ismert. Forrásának egy olasz nyelvű munkát tekintettek, amelynek számos német, francia, magyar, szlovák és latin fordítása van. A kiadványok a katolikus hit alapimádságainak értelmező magyarázatait, a hét litánia szövegét, a szentmise alatt mondott imádságokat és Szent Péter tetteiről írott „verseket”, valamint VI. Pius pápa búcsúengedélyét tartalmazzák, amelyekhez a későbbi kiadásokban áhítati szövegeket kapcsolnak. A könyvtípus nem kötődik konkrét egyházi évhez, szemben a vele egy időben megjelentetett hasonló témájú kiadványokkal. Knapp Éva a kutatás első lépéseként elkülönítette a Magyarország határain kívül és belül megjelentetett kiadásokat, elkészítve bibliográfiájukat. Az adatok értelmezéséből is jelent már meg előzetes közleménye: „VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon”, in *Nunquam autores, semper interpretes:*

A magyarországi fordításirodalom a 18. században, szerk. LENGYEL Réka, 146–189 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

Már a bevezető részben megfogalmazza a szerző az imádságoskönyvvel kapcsolatos nyitott kérdéseket, amelyek megnehezítették e kiadványsorozat feldolgozását, ilyenek például VI. Pius pápa szerzősége, az olasz nyelvű forrás elérhetetlensége vagy a német fordító, Simeon Schmitz munkássága. A *VI. Pius pápa imádságoskönyve* címmel megjelent 1782-es első német nyelvű, augsburgi kiadásnak nem volt jelentősebb fogadtatása. Az egy évvel később már legalább hét edícióban kinyomtatott könyvnek ugyanakkor jelentős visszhangja lett a II. József egyházpolitikájának következtében dinamikusán megváltozott erőterben. Knapp Éva nem talált egykorú magyar nyelvű ismertetéseket, amit azzal magyaráz, hogy Magyarországon intenzíven működött a cenzúra, és az imádságoskönyv tartalmával azonos véleményt fogalmazott meg a pápához és jozefinizmus-ellenes püspöki kar.

Valószínűleg nem VI. Pius pápa volt a munka szerzője, annak ellenére, hogy nem tiltakozott a neve alatt megjelentetett imádságoskönyv ellen. A német kiadványokban fordítóként megjelölt Simeon Schmitz minorita szerzetes sem ellenkezett e megjelölés ellen, azonban a *Die allerbesten Gebether...* állítólagos fordításán kívül írói munkásságáról nincsenek adatok. Knapp Éva egy jelenleg elérhetetlen, 1783. évi, Köln–Aachen impresszumú kiadás 1793. évi címléírása végén zárójelben a „W. Hausen” szerzői megjelölést találta, s ennek nyomán sikerült rálelnie az imádságoskönyv valódi szerzőjére, aki nem más, mint Wilhelm Hausen, bajor jezsuita szerzetes. A kutatások kimutatták, hogy a könyv anyaga, eltérő címmel, de azonos tartalommal, már jóval azelőtt kiadásra került, mint hogy a pápának tulajdonították volna. A szerző halálát követően „aktualizálták” VI. Pius pápa neve

alatt, és ekkor újabb részekkel bővült a kiadvány-együttes. Ezen eredmények alapján elmondható, hogy a kiadvány nem olasz eredetű, hanem a délnémet kegyességi irodalom reprezentatív darabja.

A szerző összegyűjtötte a Magyarországon kívül 1782–1856 között, Magyarország területén, illetve magyar nyelven pedig 1784–1831 között megjelentetett kiadványokat. A megjelent időszakban tizenhét magyar vonatkozású kiadványt regisztrált. A magyarországi használatbavétel gyorsnak mondható a kiadvány németországi kialakításának időpontjához képest, amit Knapp Éva a felvilágosult eszmék gyors térnyerésére adott konzervatív katolikus válaszként tart értelmezhetőnek. A Magyarország területén, illetve magyar nyelven kiadott tizenhét kiadvány nyelvi eloszlása: kilenc német, négy magyar, két szlovák és két latin. A magyar és a szlovák nyelvű fordítások a német példányokból készültek, közvetlen kapcsolat nincs közöttük. A szerzőnek sikerült megállapítania, hogy rendhagyó módon nem németből fordították a munkát latinra, hanem a latin változatot a piarista Mlinkay Alajos készítette valószínűleg szlovákból.

Egy kiadvány-együttes története rendkívül körülhatárolt, szűk témának tűnik első pillantásra, a könyv lapjait olvasva azonban szerteágazó eszmetörténeti összefüggések kerülnek az olvasó elé. Általánosan ismert II. József uralkodásának élesen megosztó volta birodalomszerte. Az uralkodó eszméire és reformjaira a konzervatív katolikus klérus passzív ellenállással felelt. *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* magyarországi kiadástörténete sok mindent elárul a császár időszakáról és a Helytartótanács intézkedéseiről, amely megtűrt munkaként tartotta számon az imádságoskönyvet. A kiadvány-együttes pusztá megjelentetése is ellenállásnak számított a fennálló rendszerrel szemben, ezért II. József uralkodása során volt a legintenzívebb a kiadása. A sok-

nemzetiségű országban németek, magyarok és szlovákok számára egyaránt kiadták a könyvet, ami általánosan jelenlévő elégedetlenségre és érdeklődésre utal. Azonban a II. József uralkodásáról kialakított képet árnyalni szükséges. A szlovák kiadások kivétel nélkül Nagyszombatban jelentek meg, amely a szlovák katolikusok legfőbb központja volt a 18. században. Az evangélikus szlovákok viszont II. József vallási és nemzetiségi politikájától remélték helyzetük jobbra fordulását. Körükben tisztelet övezte az uralkodót. Ezt mutatja Ladislaus Bartholomaeides lutheránus lelkész II. József halálának évében, 1790-ben Besztercebányán kiadott, *Rozmlauvánj Jozeffa II. s Mategem I. Korvinus* című műve, amely az úgynevezett „túlvilági beszélgetések” műfaját használta fel, hogy II. József népszerűtlen intézkedéseire magyarázatot adjon.

Knapp Éva könyve hiánypótló munka, mivel vizsgálata unikális módon tekinti át a Cochem-féle imádságoskönyv-család és *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* magyarországi kiadásait, és hihetetlenül alapos bibliográfiájukat teszi elérhetővé az olvasóközönség számára. A magyar irodalomtörténet eddig nem kutatott területén messzire vezető eszmetörténeti összefüggésekre hívja fel a figyelmet a többnyelvű Magyar Királyságban, ahol több generáción keresztül használták az imádságoskönyveket, és ezáltal azok a nemzeti közösségek kultúrájának fontos útjelzőjévé váltak. Mindkét imádságoskönyvet nagy számban használta a szlovák-tudatú lakosság, akik a 18. században egyre inkább nemzeti öntudatra ébredtek, ami ebben az időszakban még elsődlegesen a közösségen belüli kohézió megerősítésére szolgált, és a lelki élet iránti megnövekedett igényt serkentette. Mindkettőt többek között a Pater Martin-féle imádságoskönyv-család és *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* használata tette lehetővé.

Papp Ingrid

V. László Zsófia: Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)

Budapest: Ráció Kiadó, 2020, 392 l.

V. László Zsófia könyve 2020-ban jelent meg a Ráció Kiadó Ligatura sorozatában. A kötet alapját a szerző nyolc évvel korábban megjelent doktori értekezése jelenti, amelyhez képest csak apró változások történtek. A könyv-változat szerkezetileg, tartalmilag és stilisztikailag is követi a disszertációt, a módosítások leginkább kiegészítések, bővítések, valamint a könyvformátumhoz igazodó alakítások formájában érhetőek tetten. Ilyen például a figyelemfelkeltő, piaci szempontokat érvényesítő cím, amelyet alcímként követ a doktori dolgozat eredeti címe. Ez a változtatás jelzi, hogy a szerző a szűkebb szakmai közegen kívüli közönség figyelmét is igyekszik felkelteni, miközben a megalapozott kutatás és a precíz elemzések tudományosan jelentős, jól használható munkává teszik a kiadványt.

A kötet kifejezetten olvasmányos, struktúrája logikus és átlátható, így egy laikus olvasó számára is jól követhető. A nők 18. századi és kora 19. századi helyzetének, szereplehetőségeinek és ezek változásainak megismerése a mai ember számára is izgalmas és tanulságos lehet, ettől nem függetlenül pedig egyre népszerűbb kutatási irányt jelent. A bevezetőben a szerző a nő történetet jelöli ki munkája egyik kontextusaként, ám ennek az iránynak a bemutatására, eredményeinek ismertetésére csak röviden kerül sor. A női feladatok, szerepkörök és műveltség feltárásához az 1711 és 1825 között nyomtatásban megjelent halotti beszédek jelentik a vizsgált forráscsoportot, így a könyv eredményei e szövegtípus történetéhez is nagyban hozzájárulnak. A kötet ezzel részben a magyar halotti beszédek 1980-as években megkezdett szisztematikus kutatásának, szűkebben pedig a Kecskeméti Gábor ve-

zette munka folytatásának tekinthető, ez jelöli ki a korszakhatárt is. Kecskeméti Gábor, Szekler Enikő és Papp Ingrid tanulmányai – amelyek egyértelműen jelen kötet viszonyítási pontjai – 1711-ig vizsgálják a korpuszt, V. László Zsófia tehát ezt tekinti kezdőpontnak. Szempontrendszere szűkebb, hiszen csak a magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent, nők fölött mondott halotti beszédeket vette számba és rendszerezte. Az említett két nagy kontextus határozza meg a kötet felépítését. Az első rész a halotti beszédeket tekintti át kutatás- és műfaj történeti, strukturális, teológiai, használati stb. szempontból, a második pedig a nőkérdéssel kapcsolatos korabeli álláspontokat és ezek más szövegtípusokban (életvezetési tanácsadók) való megjelenését veszi sorra. A szerző kutatásai tehát a halotti beszédekre irányuló, valamint a nő történeti vizsgálatok felől is igen jelentősek és előremutatók. E két szempont igazán a kötet harmadik egységében, a Daniel Polixénát bemutató esettanulmányban ér össze, itt mutatkozik meg a vizsgálati módszer eredményessége. A munkát a függelékben található, jelentős tudományos értéket képviselő táblázatos összefoglalók, valamint bibliográfia és névmutató zárja.

A könyv szerkezeti felépítését, valamint a kutatás tárgyát, főbb szempontjait, elméleti keretét és célkitűzéseit a bevezetés világosan kijelöli. A parentációkra vonatkozó alapos kutatástörténeti áttekintést követően a választott forráscsoport indoklásaként olvasható, hogy a halotti beszédek a kor általános értékrendjét rögzítik, miközben az egyéni életutak ismeretetésével a rendkívüli, átlagtól eltérő teljesítményeket is megmutatják. A vizsgált korpusz jelentős része az erdélyi református nemesség-

re és értelmiségre vonatkozik, így a szövegek alapján tehető megállapítások elsősorban rájuk érvényesek. Ez egyrészt abból adódik, hogy a műfaj Erdélyben még a 19. század elején is rendkívül népszerű volt, tehát nagyobb számban jelentek meg halotti beszédek ezen a területen, ezzel összefüggésben pedig a vizsgált anyag jelentős része itt található. A budapesti intézmények (Országos Széchényi Könyvtár, Evangélikus Országos Könyvtár) mellett a kolozsvári és marosvásárhelyi gyűjtemények jelentették a kutatás helyszínét. A táblázatos összesítésekben szereplő római katolikus, evangélikus és unitárius parentációk így nem válnak az elemzések szerves részévé, inkább viszonyítási pontként, alkalmi összevetésként jelennek meg. A vizsgált időszak végét a reformkor kezdete jelöli ki, amikor megjelent az első sajtóvita a nők helyzetéről a *Tudományos Gyűjteményben*, jelezve, hogy magyar nyelven a nőkérdés elsődleges fórumát már nem a halotti beszédek jelentik.

A kötet első nagy egysége a halotti beszédekkel foglalkozik. A hazai és nemzetközi kutatás részletes áttekintése során a komolyabb gyűjtések és adatbázisok feltüntetése mellett jelzi például az erkölcsi tükrökhöz vagy az önéletírásokhoz fűződő kapcsolatot. Kiemelt szerepet kap a német szakirodalom – amit a gyakran német mintára készült magyar parentációk indokolnak –, emellett pedig rövid kitekintésként, egyfajta egzotikumként jelennek meg az amerikai puritán halotti beszédekre vonatkozó kutatási eredmények, amelyek a vizsgált korpusznak valóban nem a leginkább releváns kontextusát jelentik, ám a komparatív szemléletű elemzések számára izgalmas távlatokat nyitnak meg. A műfaj szertartásban betöltött helyét és szerepét a zsinati határozatok szabályozták, a beszédek száma és sorrendje pedig az elhunyt rangjától és nemétől is függött, a nők esetében a protestáns temetés összességében visszafogottabb volt, a

parentációk pedig magyar nyelven hangzottak el. A férfiak búcsúztatásához képest tehát még inkább érvényesült a mértékletesség alapelve, igazodva ezzel a társadalmi elvárásokhoz is, amelyek a nőktől visszafogottabb életmódot vártak el, mint a férfiaktól.

A beszédek alapvetően három tartalmi egységből álltak, amelyeknek jól elkülöníthető szerepük volt a szertartásban. A tanítás, az alkalmaztatás és a búcsúztatás közül az utóbbi adott lehetőséget a nőknek is a megnyilvánulásra. Ez a rész önállóan, gyászvers vagy recitálás formájában is megjelenhetett. A könyv egy későbbi fejezetéből kiderül, hogy Wesselényi Polixéna például 15 évesen emlékverset írt apja temetésére, amely a személyesebb búcsú lehetősége mellett a műveltség megmutatására is szolgált. Összességében nem tekinthető általánosnak a nők jelenléte a gyászvers műfajában, a 18. századi, nyomtatásban megjelent búcsúztatók szerzői között csupán három női név (Wesselényi Polixéna, Borosnyai Nagy Ágnes, Halász Borbála) található. A lehetőséget viszont az teremtette meg, hogy e szöveg-típus rokonságot mutat a női siratókkal, valamint a pietizmus személyes imádságaival, így helyet kapott a nők számára elérhető szűk irodalmi nyilvánosságban.

A temetésen búcsúztató egyházi és világi személyek szinte minden esetben közvetlen kapcsolatban álltak az elhunyttal, vagy legalább annak családjával, így megszólalásuk is hitelesebb, személyesebb lehetett. A 18. századtól kezdve ezen némileg módosított az egyre erősebb kollégiumi hatás: a diákok iskolai feladatként írtak gyászverset a professzorok, lelkesek, patrónusok, illetve az ő családtagjaik temetésére. A jól sikerült darabok pedig a halotti beszéddel együtt megjelentek nyomtatásban. A parentációk szerzőinek fontos forrást jelenthettek az elhunyt feljegyzései vagy önéletírása, erre említi a könyv példaként Bethlen Katát. (Bethlen Kata visszatérő példa, ám

alakja több szempontból is inkább a kivételt jelenti, semmint a tipikusát.) A 18. századból azonban nem sok hozzá hasonló (alkotó)nőt ismerünk, és a szintén jelentős – bár kéziratban maradt – életművel rendelkező Wesselényi Kától nyomtatásban megjelent halotti beszédet V. László Zsófia táblázata nem rögzít. A könyvnek egyértelműen nem ez a célja, ám talán érdeemes lett volna kitérnie e hiányra, illetve számba venni a lehetséges magyarázatokat.

A második rész a nőkérdést járja körül, ennek elméleti és gyakorlati megjelenését. A bevezetőben kijelölt mentalitástörténeti szempont itt érvényesül leginkább, kiegészülve a pedagógiatörténet eredményeivel. Áttekintést kapunk a kora újkor nőnevelési munkáiról, a női tanítórendekről, valamint a lányneveléssel kapcsolatos elképzelésekről is. V. László bemutatja a főbb európai és magyar tendenciákat – amelyek között jelentős átfedések figyelhetők meg, hiszen a területi sajátosságoknál jelentősebbek a felekezeti jellemzők –, illetve a különböző szabályozásokat és tananyagokat. A halotti beszédek mellett az életvezetési tanácsadókönyvek jelentik a forrást a nőkérdés vizsgálatához. A magyar nyelvű korpusz a 18. század második felében jelent meg külföldi munkák fordításaként, jelentősebb változtatás nélkül. A könnyű adaptálhatóság rámutat arra, hogy Európát tekintve nagyjából egységes nőképpel számolhatunk – ez a kötet egyik fontos megállapítása. Az életvezetési tanácsadók műfaji áttekintését a belőlük kirajzolódó szerepkörök részletes bemutatása követi, nevezetesen a feleség, az anya, a hívő nő, a háziasszony és a társasági ember alakja. A parentációkkal való összevetésből derül ki, hogy ez utóbbi kategória a halotti beszédekben nem vált meghatározóvá, hiszen az üdvösség szempontjából nem volt kiemelt jelentősége.

A nő történeti kutatások jelentős része egyetlen személyre vagy egy család nőtagjaira koncentrált, esetleg valamely tevékenység-

güket emeli ki pl. (napló)íróknak, fordítók, bábák. E vizsgálatok változatos forrásokat használnak, amelyeket a nők saját szövegei és fordításai mellett jellemzően a levelezések, dedikációk és hivatalos iratok egészítenek ki. Egyetlen műfaj vagy szövegtípus nő történeti szempontú szisztematikus áttekintésére ritkábban került sor, ám S. Sárdi Margit vagy Pesti Brigitta munkái remek példát jelentenek erre. V. László kutatásai tehát ez utóbbi irányba illeszkednek. A vizsgált időszakból összesen 100, nőkről szóló halotti beszédet gyűjtött össze, ezeket a mellékletekben található táblázat összesíti. A társadalmi-demográfiai áttekintésből kiderül, hogy a gyerekek, illetve az idősen (65 év felett) elhunyt nők alulreprezentáltak a műfajban, ami szinte szükségszerűen következik az élethelyzetükből. Míg a gyerekekről gyakran nem készült parentáció, vagy nem önálló beszédként jelent meg, addig utóbbi esetben a búcsúztatók csekély számát az magyarázhatja, hogy kevesen éltek meg ezt a kort. A halotti beszédekből kirajzolódik, hogy a református főnemesi lányok esetében a házasság átlagéletkora 16–18 évre tehető, ám ez társadalmi rétegtől, területtől és felekezettől függően eltért. A vizsgált korpusz alapján a 30 éves koruk előtt megözvegyült nők újráházassodtak, utána viszont sokkal jellemzőbb az özvegyi állapot.

Kamarási György 1747-ben megjelent mintapredikációs-könyvének bemutatását V. László a számos újrakiadással indokolja, valamint azzal, hogy nagyjából egy időben keletkezett a vizsgált korpuszsal, így hasonló szemléletet, értékrendet közvetít. A kiadvány ismertetését két páros halotti beszéd elemzése követi, amely egyúttal előkészíti a következő fejezet Daniel Polixénát középpontba helyező esettanulmányát. Daniel Mihály és Ketzeli Borbála 1783-ban, valamint Wesselényi István és Bánffy Kata 1734-ben kiadott parentációi azért különösen tanulságosak, mert időben egymás-

hoz nagyon közel keletkeztek. Azonos a felek társadalmi státusza és vallása is, így látványosabbá válnak a nemi szerepek közti különbségek. A szövegek összevetése alapján elmondható, hogy a nők búcsúztatása egyszerűbb, olykor inkább a férfiak életútjából rajzolódik ki az életük. E hierarchikus viszonyt jelzi a szövegek tipográfiája is, hiszen a férj nevét több esetben nagyobb betűvel szedték. Jellemző továbbá, hogy ugyanazok az életesemények eltérő súllyal jelennek meg, például a házasság és a családalapítás pillanata sokkal inkább kitüntetett a nők esetében, míg a férfiaknál kiemelt jelentősége van a tanulmányoknak és a közéletben betöltött szerepnek.

A nőkérdés egyik központi témája a lányok nevelésének formai és tartalmi követelménye. Ezzel kapcsolatban a parentációk inkább elméleti álláspontot rögzítenek, míg a gyászverssek gyakrabban érintik a gyakorlati megvalósulást. A halotti beszédekben megjelenő társadalmi réteg esetében az otthoni tanítás volt az általános, és e szövegek alapján a lányok tanításának, műveltségének helyzete egészen előnyösnek mutatkozik – ám itt érdemes felhívni a figyelmet, hogy ennek egyik oka az elparentáltak társadalmi rangja, a másik pedig a műfajra jellemző idealizálás. A század végétől több elmozdulás is észlelhető a nőképet illetően, ilyen például a honleányi szerepkör kialakulása, amelynek része az anyanyelv használata és a hazaszeretet hangsúlyozása. Lényeges megállapítása továbbá ennek az alfejezetnek, hogy a nők esetében elsősorban a kegyesség megnyilvánulása tekinthető a műveltség bizonyítékának. A női szerepeket és mintákat a használt exemplumok segítségével mutatja be V. László, végigtekintve a női élet jellemző szakaszait (lányság, házasság, anyaság, özvegyesség), valamint a legfontosabb tulajdonságokat (kegyesség, bölcsesség), amelyekre fel kellett készíteni a lányokat a nevelés során. Az életvezetési tanácsadók és a parentációk összevetéséből kide-

rül, hogy az előbbieket olykor világiasabb szemlélet tükrözik, ám a legfőbb különbség, hogy az életre készítene fel gyakorlati tanácsokkal, míg a halotti beszédek egy lezárt életutat értékelnek, amelynek segítségével igyekeznek tanítani és a kegyes életre buzdítani.

A harmadik egység központi alakja, Daniel Polixéna jó forrásadottságokkal rendelkezik, emiatt személye viszonylag alaposan feltárt. Az eddigi eredményeket egészíti ki V. László a halotti beszédekből feltárható újabb adatokkal, valamint az ezekből kirajzolódó nőképpel. Petróczy Kata Szidóniától, Daniel Polixéna nagyanyjától kezdve négy generáción keresztül követhető nyomon a család nőtagjainak irodalmi és kulturális tevékenysége. Ez azt jelzi, hogy még ha ismerünk is hasonló példákat (Kajali Klára, Ráday Eszter, Teleki Eszter), alapvetően a női műveltség nem tipikus esetéről van szó. A Daniel Polixéna és férje, Wesselényi István, valamint a lányaik felett mondott halotti beszédek mellett a családi levelezés és a patróna saját fordításai jelentik a fejezet forrásbázisát. V. László alaposan feltárja a család nőtagjainak neveltetését, ismereteit, különös tekintettel Daniel Polixénára és lányaira, Wesselényi Polixénára, Wesselényi Máriára, Wesselényi Zsuzsannára és Wesselényi Annára – oktatásuk pontos bemutatása pedagógiatörténeti szempontból is igen jelentős. Különösen Wesselényi Polixéna és Mária képzése jól dokumentált (nevelő, tantárgyak, nyilvános vizsgák), ami egyáltalán nem jellemző a lányok esetében, valamint az otthoni oktatás esetlegessége miatt is értékes információt jelent. A szövegekből kirajzolódó Daniel Polixéna határozottan, keménykezűnek tűnik, aki kiemelt figyelmet fordított gyerekei taníttatására, és erőteljesen ösztönözte irodalmi tevékenységüket kisebb alkotóműhelyt hozva így létre. Ez az elemzés a könyv látványos példája, amely megmutatja a halotti beszédek szerepét a korabeli nőkép és az egyéni életút feltárásában.

A kötet negyedik meghatározó részét a függelékben található táblázatos összefoglalók jelentik, amelyek önmagukban is jelentős tudományos értéket képviselnek. A *Nőkről szóló magyar nyelvű halotti beszédek, 1711–1825* című melléklet a kutatás legátfogóbb eredménye, amely teljes körűen, időrendben, a férj, a prédikátor, a darabszám, a kiadás helye és ideje, a vallás és a társadalmi státusz feltüntetésével, mintegy a meglévő adatbázisok kiegészítéseként adja közre a parentációkat, nagyban segítve így a főszöveg átláthatóságát, követhetőségét. Hasonlóan jól használható *Az elparentált nők életrajzi adatai a halotti beszédek alapján* című táblázat, amely ábécérendben veszi sorra az asszonyokat. Az összesítés szempontjai egyúttal jelzik a legfontosabb női szereplehetőségeket is, így a születés, halál és temetés ideje, valamint a halál megnevezett oka mellett a házasságkötés ideje, a férj neve, a nő halálakor érvényes családi állapota, a szülések és a halálakor életben lévő gyerekek száma jelzi, hogy a nők életében alapvetően meghatározó a feleség és anya szerepköre. Csepregi Turkovics Ferenc Wesselé-

nyi Zsuzsannáról írt 1739-es búcsúztatója az exemplumok használatának bőséges tárházát mutatja meg, amelyeknek számbavétele érzékelteti a halotti beszéd kulturális utalásrendszerét, valamint az ehhez használt forrásokat. A mellékleteket Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfája zárja.

A *Példás asszonyok* című munka különböző kutatási irányok számára egyaránt jelentős eredményekkel szolgál, mindezt pedig közérthető, olvasható módon teszi. A kutatási előzmények jelzik, hogy a téma feldolgozása beágyazott és indokolt, eredményei pedig tovább bővítik és árnyalják a halotti beszédekre, valamint a nőkérdésre vonatkozó ismereteinket. Jelen kiadvány nagyban támaszkodott a korábbi gyűjtésekre, nyomtatott katalógusokra, amelyeknek azonban a hiányosságait, pontatlanságait is ismerjük, így egyelőre kérdéses, hogy a további könyvtári állományok áttekintése mennyiben fogja árnyalni a most kialakított képet. A szerző azonban világosan megfogalmazta célkitűzését, és teljesítette vállaltát, így fontos munkával bővítette a korszakra vonatkozó szakirodalmat.

Gesztelyi Hermina

(B)Irodalom. Gyulai Pál az irodalom élén

Szerkesztette Ajkay Alinka és Császtvay Tünde
Reciti konferenciakötetek 2

Budapest: Reciti, 2018, 208 l.

A kötetet kézben tartva szinte rögtön összehangban látja az olvasó – jelen esetben még csupán néző – a könyv borítóját és címét. Az alak, amely előttünk a borítóképen megjelenik, karakán egyéniségre utal. Még a képen keresztül is érezzük a belőle sugárzó erőt, karakterének hajlíthatatlanságát, apró természetnek ellenére is. Ő Gyulai Pál, aki az Akadémia

Tanácstermében egy vaskos paksamétával a hóna alatt, zsinóros kabátban, nemes tartással néz ránk. Az 1905-ben készült fotót az 1906-os *Vasárnapi Ujság* 53. évfolyamának 3. számában, a nyolcvanéves Gyulai Pált köszöntő cikkhez mellékeltek további képek kíséretében. A találó címmel ellátott, az irodalmi birodalmat felépítő, irányt mutató vezéralak munkásságát és

receptióját járja körbe a *Reciti konferenciaköte-
tek* sorozatának második darabjaként megje-
lent kötet, melyet Ajkay Alinka és Császtvay
Tünde szerkesztett a 2017 januárjában megren-
dezett Gyulai Pál-konferencia tanulmányaiból.

A szerkesztői előszó rövid receptiótörté-
net Gyulai Pál munkásságáról, valamint igen
eltérő vélemények, nézőpontok összefoglalója,
és egyben felvezetője a későbbi tanulmányok-
nak. A kötet egy rendkívül megosztó, de sok-
oldalú személyiség munkásságának feltérké-
pezését, újabb szempontok szerinti vizsgálá-
tának eredményeit tárja az olvasók elé. Gyulai
Pál a mai napig ellentmondásos vezéralakja a
magyar irodalomtörténetnek, így nem megle-
pő, hogy a tanulmányok is igen szélsőséges
véleménykülönbségeket tartalmaznak. A be-
vezetőben kaphatunk pontos útbaigazítást a
könyv szerkezeti felosztásához: tíz tanulmány
készült el az előadások anyagából, így a kon-
ferencia szekcióihoz képest némiképp átren-
deződött a felosztásuk (ott tizennégy előadás
hangzott el, öt szekcióban).

Az első, *Hatások* című szövegegység a na-
gyobb lélegzetű írásokat tartalmazza, Imre László
felvezető szövegét, majd Császtvay Tünde
és Ajkay Alinka tanulmányait. Ezek az írások
a receptiótörténet, illetve a hatástörténet felő-
li vizsgálódások. Ezt követi a *Kapcsolatok* fe-
jezete, melyben főként Gyulai Pál hálózatsze-
rű kapcsolatait, viszonyrendszerét, viszonyu-
lásait ismerhetjük meg Korompay H. János,
Kosztolányi Tibor, Porkoláb Tibor és Török
Zsuzsa írásain keresztül. A harmadik, egy-
ben záró csoport a *Művek* címet kapta, ezek-
ben Gyulai egyes szépirodalmi és tudományos
igénnyel megírt művei kerültek górcső alá
Tarjányi Eszter, Ratzky Rita, valamint Med-
gyessy Zsófia Klára dolgozataiban.

Imre László bevezető írása Gyulai Pál 21.
századi megítélését térképezi fel az egyes kor-
szakok igen eltérő képet mutató receptiójának
vizsgálatával. Egyrészt bemutatja a Gyula-

it meghatározó alapeszméket (nemzeti identi-
tás, autonómia kérdésköre), másrészt összeve-
ti ezeket a különböző időszakok eszmei, men-
talitásbeli különbségeivel, hasonlóságaival.
Gyulai Pál szakmai tevékenységének megíté-
lése jelentősen eltér az egymást követő külön-
böző politikai és kulturális eszmerendszerek
perspektívájából, ezeket veszi végig Imre László.
A tanulmány rövid terjedelmű, így nem
igen kerül(het) sor átfogóbb áttekintésre, in-
kább csak szemelvények emelkednek ki a 20–
21. századi eszmetörténeti áttekintés során.

Császtvay Tünde nagyobb lélegzetű, jól át-
gondolt szerkezetű, elmélyült kutatásról ta-
nuskodó tanulmánya a Gyulai-életművet a sa-
ját korszakában, kortásai szemszögéből viz-
sgálja 1867-ig. A kutatás alaposságát tükrözi a
rengeteg korabeli sajtóhivatkozás (*Pesti Nap-
ló, Fővárosi Lapok, Budapesti Hírlap, Politikai
Ujdonságok, Divatcsarnok, Magyarország* és a
*Nagyvilág, Bolond Istók, Bolond Miska, Borsszem
Jankó, Kakas Márton, Ludas Matyi* stb.), levele-
zésekből vett idézetek, továbbá a szakirodal-
mi hivatkozások nagy mennyisége is. Az írás
első felében Gyulai irodalmi és kritikusi pá-
lyaképét vázolja fel, s mutatja be: miként po-
zicionálta magát a fiatal Gyulai, mígnem korá-
nak egyik legmeghatározóbb személyévé vált.
Mindezt az „önbrandelés”, az „énmárka” kiépi-
tése, az önprezentáció és a médiafigyelem, mé-
diatükör szemszögeiből követhetjük végig a
szövegben, mely olyannyira fontos lesz majd a
befutott Gyulai esetében is.

Hiánypótló írás Ajkay Alinkáé is: Gyula-
lai Pál verseléséről szól, amelyről eddig elég
keveset olvashattunk. Gyulainak 202 versé-
ről tudunk, ez a szövegtörzset hatszor jelent
meg életében, minden alkalommal egyre szí-
nesebb, nagyobb, bővebb kiadásban. A tanul-
mány szerzője verstani szempontból közelített
a témához, feltérképezve az antik (horatiu-
si) és a korabeli hatásokat. Rövid kiadástörté-
netet és kortárs receptiótörténetet követően

Gyulai több versén keresztül ismerhetjük meg verselésének alapvetéseit, verselési mintáit, ezt követően pedig konkrét összehasonlításokat láthatunk kortársai verseivel. Ilyen például Petőfi Sándor *Az alföld* (1844) című költeménye és Gyulai *Erdély* (1847) című versée, melyek nemcsak verselésében (10-es trocheusokban), de témájában is megegyeznek. A tucatsnál is több összehasonlításból kirajzolódik egy olyan Gyulai-kép, amelyből arra következtet Ajkay Alinka, hogy a vizsgált verseiben Gyulai saját magát reprezentálja, és teremt meg a diskurzust példaképeivel, az antikvitas költőivel, ezzel is felidézve a költői versengés több százados hagyományát is.

Gyulai és Horváth János kapcsolatát vizsgálja Korompay H. János rövidebb írása. Egyrészt bemutatja, hogy Gyulai hogyan formálta Horváth nézeteit oktatóként, másrészt azt, hogyan viszonyult Horváth János történelem- és irodalomszemlélete Gyulaiéhoz. Kosztolányi Tibor tanulmányában Gyulai Pál utolsó nyilatkozatával foglalkozik. 1907-ben, a *Pesti Napló* hasábjain megjelent Gyulai-féle nyilatkozatot 1908 decemberében egy újabb követte, s e kettő kompilálásából születik 1909 januárjában a „legutolsó” szövegváltozat. A *Pesti Napló*ban megjelent írás tehát némiképp a szöveget megjelentető szándékát tükrözi, azt a képet, amelyet az idős Gyulairól akart láttatni az olvasói számára. Az írás a szerzőség kérdéskörével, az 1908-as évben lejátszódó (társadalmi-kulturális) folyamatokkal és az újságírói morállal foglalkozik.

Porkoláb Tibor, a kiváló kultuszkutató mentalitás-, kultusz- és intézménytörténeti, emlékezetpolitikai írása az 1899-es nagyszalon-tai Arany-ünnepélyen megjelenő triász: Gyulai, Lévy József és Szász Károly szerepléséről szól. Porkoláb főként a magánlevelezések vizsgálatán alapulva mutatja be az említett hármas visszafogott szereplésének okait az ünnepélyen. A fenti szempontok mind megjelennek az írásban, például – ahogy kimutatja – a

Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság közötti emlékezetpolitikai különbségek markáns eltéréseket mutatnak. Ugyanakkor a már idős triász tagjai belátóan megállapítják, hogy az ő idejük lejárt, s eljött az alkalom, hogy átadják a stafétát a fiataloknak. Porkoláb tanulmánya más aspektusba helyez(het) egy egyszerűnek tűnő eseményt, mely kapcsán érdemesnek tűnik irodalomtudományi mélyfűrást végezni, például a kultuszok perspektívájából.

Török Zsuzsa szintén alapos kutatást végzett *Gyulai Pál, az epés kritikus* című tanulmányához. Az írás azzal foglalkozik, miként íródott bele a Gyulai-életműbe az író betegsége, s ez hogyan jelent meg kritikusi pályáján. A téma felvetés kiindulópontját az adja, hogy Gyulai már az 1850-es évektől kezdve epelázban szenvedett. Török Zsuzsa kijelenti, hogy elméleti keretének alapját képezi az, hogy „a testre nem eleve adott biológiai realitásként tekint, hanem olyan lehetőségek tereként értelmezi, melyet a kultúra formál, és mely társadalmi interakciók révén artikulálódik” (148). Mindezt azzal az érveléssel támogatja meg, hogy a 19. században valóban léteztek ilyen irányzatai az orvoslásnak – ahogy manapság is elfogadott, hogy lelki okokra is visszavezethetők az egyes testi betegségek. Ezután Török a Gyulai-levelezés, a kritikák és az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regény értelmezésével igazolja az „epesség” mint személyiségjegy hatását az írói életműre.

Tarjányi Eszter tanulmánya szintén mélyebb kutatás eredményeit tartalmazza: Gyulai *A vén színész* című elbeszéléssel foglalkozik részletesebben, mely *A hóhér kötelének* átírata. Tarjányi arra a feladatra vállalkozott, hogy megkísérelje elhelyezni Gyulai művét mint szépirodalmi alkotást a maga korában. Sorra veszi többek között az irányregényszerű beszédmód, a tézisregény, az önéletírás és a kulcsregény műfaji jegyeit, s összeveti ezeket *A vén színész* szövegével. Mindehhez hozzájön a Gyulai

lai-levelezés idevágó részeinek vizsgálata, a Bach-korszak és a cenzúra viszonyának aspektusai, illetve a Petőfi-szöveg és a Gyulai-novella közötti kapcsolatok feltárása. Alapos munka tehát, és gazdagítja azokat a szövegeket, amelyeket Tarjányi Eszter fájdalmasan rövidre szabott pályája adott a magyar irodalomtudománynak.

Ratzky Rita írása Gyulai Petőfi Sándor költészetéről készített kismonográfiája körül forog. A tanulmányt néhány rövidebb alpont tagolja, s ezekben a kismonográfia szövegéből szűr le következtetéseket a szerző arra vonatkozóan, miként áll össze jellemrajzzá a kismonográfia, hogyan viszonyul az életút a pályaképhez, a költészethez, illetve milyen észrevételeket tettek Petőfiről kritikusai és utánczói. Mindezt Gyulai szemüvegén keresztül ismerhetjük meg, de sokszor Ratzky Rita gondolataira helyeződik át a hangsúly. Bár a szöveg viszonylag rövid, további értelmezéseknek, elemzéseknek nyithatna ajtót. Például a kötetben a már Császtvay Tünde által felvázolt „önbrandelés” kivetülése akár ilyen munkákra vonatkoztatva is érdekes lehetne, mint Gyulai Petőfi-monográfiája.

A kötet utolsó tanulmánya szép elemzést ad az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című

kisregényről. Medgyessy Zsófia Klára a recepciótörténeti alapot követően a lehetséges kontextuális kapcsolatokat tárja fel Washington Irving *Rip Van Winkle* című novellájával. Alapos munkát végez: hol olvashatta, ismerhette meg Gyulai a novellát (német, esetleg francia fordításban). Mégis elkerüli a figyelmét, hogy már 1829-ben, a Kassán kiadott *Felső-Magyarországi Minerva* 5. évfolyamának májusi számában is megjelent a novella magyar fordításban. Mindezzel együtt Medgyessy Zsófia háttérkutatást nem nélkülöző, jól átgondolt szerkezetű írása újabb szempontot hoz be az értelmezési lehetőségek sorába.

A kötet tanulmányaiból kirajzolódik az a sokszínűség, mely a Gyulai-életművet annyira jellemzi. Az írások körbejárják nemcsak Gyulai Pál szépirói, de a kritikusai és a tudományos pályáját is. A kötet tulajdonképpen közel százéves hiányt pótol, hiszen a centenáriumi értekezések sora után mára jócskán lecsökkent a Gyulaival foglalkozó tanulmányok száma. Mindazonáltal ez a tematikájában és perspektíváiban is szeretőgazó kötet további kutatásokat indukálhat.

Farkas Nikolett

Z. Varga Zoltán: Önéletírás és fikció között. Történelmi történetek: 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi

Budapest: L'Harmattan, 2019, 176 l.

„Ahány ember, annyi válasz” – idézi Z. Varga Zoltán a történelem kihívásaival szemben biztos pontot kereső magánember reakcióit figyelő Karátsón Endrét (157). Az *Otthonok* című műből kiemelt közhelyszerű jelmondat e recenzió tárgyának is alap gondolata lehetne abban a tekintetben, hogy a kötet közel húsz szerzővel foglalkozik, akik bár eltérő irodalmi műfajban, más-más narratológiai módszerekkel, de szintén ugyanazt a témát dolgozták fel, megmutat-

va, hogy „egyen és társadalom, egyén és történelem kapcsolata éppen a 20. század tapasztalatai nyomán formálódott újra” (157).

A tartalomjegyzék láttán elsőként talán a *sokat markol, de keveset fog* hibája juthat eszébe az olvasónak, de Z. Varga megcáfolja ezt az előérzetet azzal, hogy tisztázza az egyes művek és műrészletek jelentőségét, és következetesen tartja magát hipotéziseinek kifejtéséhez. A terjedelmes önéletrajzi és fikciós irodalomból

történet kiválasztási folyamat is tudóst próbáló munka volt – látva, hogy Z. Varga a levéltárak kiadatlan szövegei közül is válogatott. A hangsúly a lejegyzett események hatására kialakult írásmódra esik, amit kétféleképpen vizsgál: egyrészt szociológiai módszerekkel a túlélési stratégiák kidolgozásának individuális és társadalmi okaira irányul a figyelme. A befogadást segítve, az írásmű létrejöttének indító okait feltárva keres magyarázatot az íráshelyzetből származó didaktikusságra. Másrészt szoros olvasással mutat rá az egyes írók ideológiai pozíciójára, a mű megírásának társadalomalakító szándékára. Újraolvasásra ösztönöz, így az emlékezés felszínen tartásával a mindenkori politikai ideológia által tankönyvesített elemzések egyoldalúsága ellen hat. Például Radnóti Miklós, Nagy Lajos, Vas István, Déry Tibor ismert, de ismertségük miatt mégis elhanyagolt, lezártnak vélt, vészkorszakban írt műveiről ad kortárs képet, ráirányítva a figyelmet e művek nem felejthetőségében gyökerező örökös aktualitására. Z. Varga a kötelezőkön túl beemel az önéletírásról szóló diskurzusba olyan élettörténet-írásokat is, amelyek irodalomesztétikai szempontból kevésbé értékesek, inkább tanúságtétel-irodalomként jelentősek, s eddig nem, vagy alig voltak ismertek. Ezek egyrészt a történelmi események másfajta refigurációját rejtik, másrészt ellensúlyozzák a klasszikus művek eltávolodását a mindennapoktól, amelyet okozhatott a megírt esemény óta eltelt hosszú idő, az irodalmi kanonizáció, esetleg az író hősi halála miatti misztifikáció.

Az első fejezet három egységében a Budapest ostroma alatt íródott naplók vizsgálatának szempontjai a következők: a túlélés technikája, a tömegtájékoztató manipulációja és az elbeszélhetőség lehetőségei. A legtöbbet idézett Gyarmati Fannin túl szó esik naplót vezető szerzetesről, sokgyerekes anyáról és fényképezésről is. A hangsúly tehát a nem hivatásos írókon van, mert – Z. Varga véleménye szerint

– e „civil naplók történet- és kultúratudományi felértékelésével párhuzamosan a hétköznapi emberek hétköznapi történeteiben megnyilvánuló egyszeri és egyedi létezés lenyomataként kaptak új jelentőséget az írás amatőr művelőinek élettörténeti krónikái” (22). A traumák kifejezése lehetőséget ad a kollektív nemzeti lelkiismeret-vizsgálatra és a későbbi történelmi oknyomozásra, az események megítélésének objektívítására, a megfelelő ismeretek hiányában tett vélemények elkerülésére, az emlékezetalakító politika szolgálatába állított művek és szerzőik tisztázására. E kontextusban említi Márai Sándor *Naplóit* is – a tárgyalt időkeret miatt azoknak érthetően az első, legismertebb darabjait. A Máraiéhoz hasonló tanúságtételek egyike Zimándi Pius István premontrai kanonok szerzetes médiamanipulációt, propagandaháborút dokumentáló feljegyzései is. Z. Varga egyik fő kutatási szempontja, miként jut el az egyén a felismeréshez, hogy át kell értékelnie a lét értelmét és az identitását – ez pedig az egész 20. századra jellemző léttapasztalat. A választott művek közös jellemvonása a történelmi eseményre való egyéni, tudatos és kritikus ráeszmélés; íróik célja a közelmúlt erkölcsi megítélése által egy nemzeti közösség kollektív erkölcsi tudatának küzdelmes megképzése.

Az első fejezet antihumánus, komor témáját szerencsés kötet szerkesztéssel követi két, stílusát tekintve könnyedebb, a vészkorszakot feldolgozó Tersánszky-regény elemzése. A fejezet szervező elve az ideológia és a nézőpont narratológiai megjelenése a *III. Bandika* és az *Egy kézikocsi története* című regényekben, amelyek „nem közvetlenül kívánnak szólni a borzalmas és véres történekről, hanem csupán bizonyos irodalmi műfajok által kínált lehetőségeken keresztül” (49). Tersánszky írásai Z. Varga által „nem egy elkötelezett ideológiai álláspont”-ot tükrözve, absztrakt és fiktív történettel a „távolságtartás objektívításával, intellektuális pózával” (49) próbálják meggyőzni az olvasót. Z.

Varga jól látja, hogy a regényíró által létrehozott, a „történetben nem szereplő narrátor nyelvi, frazeológiai fölnnyel, ironiával tesz neveltségessé bizonyos világnézeteket, de a nyelvi lelemény és humor nem csupán az elbeszélte események és a komplex beszédcelekvésként értett történetmondás szintjén értelmezhető, hanem nyelvi világtéremtő erejük van” (55). E „többdimenziós” megszerkesztettség alapozza meg a groteszknak mondható „nem-emberi” (uo.), mégis humánus nézőpontot, amely a náciizmus, az antiszemitizmus és a fasizmus elleni nyelvi-irodalmi didaktikusság narratológiai paradoxona. A mű megpróbál választ adni az antiszemitizmus intézményesülésének okaira; ehhez elgondolkodtató képet ad arról, hogy még „a pozitív »keresztény« hősök is, kettős morál szerint viselkednek: szavaikban és cselekedeteikben egyrészt a hétköznapi emberség és erkölcs nyilvánul meg, másrészt viszont – félelemből, gyávaságból, tudatlanságból, kishitűségből vagy éppen taktikából – ritkán szállnak nyíltan szembe a gyászos következményekkel járó politikai eszmékkel és azok képviselőivel” (52). Az író a gyilkos ideológiák hatalomra kerülésének okait keresi, így a kollektív felelősség kérdése Tersánszky regényeiben ugyanúgy központi téma, mint Z. Varga könyvének következő fejezetében elemzett Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című művében.

Míg Tersánszknál a „náci-nyilas eszmékkel való szembeszegülés nem politikai öntudaton és osztályhelyezeten múlik, hanem az egyén szintjén, civil kurázsiként nyilvánul meg”, addig Karinthy kommunista ideológiát támogató, a magyar irodalomban új irányvonalat képviselő termelési regényében politikai formában valósul meg (51). Utóbbi célja, hogy a munkásosztály tömegeinek politikai öntudatot, kulturális identitást és morális tartást adjon, miközben leszámol a két háború közötti Magyarországot vezető társadalmi (polgári) osztályokkal. Z. Varga a *Budapesti tavasz* első négy kiadása során módosuló szövegválto-

zatainak elemzésében szemléletesen mutatott rá a friss szovjet gyarmat politikai átszervezésének húsz évig elhúzódó – időközben egy új generációra támaszkodó –, megszilárduló időszakára. A számos korabeli antifasiszta narratívájú műtől eltérően a Karinthy-regény a holokauszt e korszakban nem jellemző ábrázolása mellett, a programszerű tételek megfogalmazásán és a propagandacélokat maga elé kitűző szocialista realista irányregények tematikáján is változtatott, még ha esztétikai színvonalában nem is emelkedett azok fölé. Z. Varga e műről szövegközeli olvasás módszerével szociológiai és pszichológiai szempontú elemzést írt, mert – véleménye szerint – a politikai öntudat alakulása nem töretlen folyamatként szerepel a műben, hanem egyéni sorsokban, időben kibontva mutatkozik meg, főleg a polgári-értelmiségi, illetve az úri-keresztény középosztály tagjainak kényszerű életmódváltásán keresztül.

Ezzel, a kollektív felelősség kérdésére történt utalással együtt is „a *Budapesti tavasz* az akkori politikai rendszer elvárásainak tetsző módon ábrázolta a II. világháború magyarországi végkifejletét és a főváros ostromát, valamint a korszak kívánalmainak megfelelően nagyobb történelmi távlatba és szélesebb jelentés-összefüggésbe ágyazta a világháborús bukást és az ostromot” (58). De még mindig nem ért el szépirodalmi színvonalat, ahogy Déry Tibor *Alvilági játékok* című önéletrajzi visszaemlékezésen alapuló elbeszélésgyűjteménye is esztétikai minőségét tekintve megosztja az olvasókat. Z. Varga a szakirodalom alapján a novellafűzér kalandos keletkezéstörténetének ismertetésével vezeti be a szenteste kezdődő budapesti szovjet ostrom Déry-féle metaforikus értelmezésének elemzését. 1944–1945-ben a pacifista és egyben humanista (a *munkás* szellemi és erkölcsi nivójának emelését célzó) kommunizmusért rajongó Déry áhítattal várta a felszabadító szovjet hadsereget. Az ekkor ötvenéves, világlátottnak, tapasztaltnak gon-

dolható Déry talán az életveszély megszűnésén érzett megkönnyebbülés miatt vagy a polgárság iránt érzett, számtalanszor hangoztatott gyűlölete okán nem érzékelt az orosz impérium évszázados hódító céljának megvalósulását a szovjet magyarországi jelenlétének háttérében. A Z. Varga által említett *A nemzeti büntudat hiányáról* című cikke szerint mégis tisztában volt a magyar társadalomban az emberi romlottság, gyávaság, számító alattomoság, hazug képmutatás romboló hatásával.

A kollektív egyéniségvesztés egyik tragikus következménye a tanulmánykötet következő fejezetében tárgyalt író, Radnóti Miklós halála, akinek „híres utolsó versei [...] tekintélyüknél fogva megkerülhetetlenek, ráadásul jelzik a lírai történelembázis legfontosabb problémáit” (93). A problémák egyike a verses időábrázolás, ami köré a kutató felfűzte a méltán sok elemzéssel rendelkező életmű utolsó darabjainak vizsgálatát, megmutatva, hogy képes újat mondani egy általános iskolai kötelező olvasmányról is. A tanulmány irodalomtörténeti konklúziója, hogy az elmondhatatlannak tartott ez esetben is elmondható: a személy önnön vérével leírható a saját halál, ami világirodalmi szinten is egyedülálló művészi eredmény. A verses háborús naplókról szóló fejezet második részében a kutató Vas István Ottlik Géza lakásán bujkálva írott visszaemlékezéseit veszi vizsgálat alá az írás (kényszerű) műfaji megoszlása kapcsán. A kutatásban Philippe Lejeune Gide naplóiról szóló írása vezette Z. Varga gondolatait. A kutató Vas kortársainak véleményét is idézve alátámasztotta, hogy bár e „háborús versek esztétikai-kritikai megítélése [...] már a maga korában is megosztotta olvasóközönségét [...]. Mégis a történelmi esemény irodalmi és intellektuális kihívás Vas életművében, s a korszakban, a korszakról született válasz-művek sorában eredeti és egyéni szövegegyüttest alkot, melyet érdemesebb alaposabban is megvizsgálni” (102). A didaktikus

célú következtetés Vas véleménye esetében is levonható: az emberi faj történelmének szomorú lényege a „törvénnyé, sőt morális parancsá emelt kegyetlenség, irgalmatlanság” (103).

A tanulmánykötet második részében a szerző összehasonlító irodalomtudományi megközelítésben vizsgálja a történelmi traumáknak a fikcionalizált történelem-elbeszélés hatására a kollektív emlékezetben való továbbélését. E befogadás-történeti kutatás kiinduló gondolata, hogy a haláltáborok világának elbeszélései kapcsolódnak az irodalmi modernségnek az emberi létezés szélsőséges helyzetét rögzítő és felfedező, ismeretszerző jellegzetességéhez. Z. Varga kitűnően látja, hogy „a haláltáborok világa nyomán keletkezett művek vizsgálata aligha lehetséges kizárólag irodalomtudományi szempontok figyelembe vételével” (113). Mivel a „történet- és morálfilozófiai kérdések súlya mellett eltörpülni látszanak az elbeszélések »technikai«, vagyis nyelvi, kompozíciós, kommunikációs, retorikai részleteire irányuló megfigyelések”, a szerző nem először tett az irodalomtudomány szükséges kutatómódszertan-frissítése kapcsán megállapításokat. Ahogy a trauma elmondásához új nyelvi regiszterre volt szükség, úgy a művek értelmező elemzéséhez sem felelnek meg a csupán műközpontú, tudományos nyelvbe zárt, a megértést hátrányosan befolyásoló publikációk, amelyek a művek megvilágítását, így a társadalmi emlékezetbe ágyazásukat teszik a nem irodalomkutató számára feldolgozhatatlanná.

Az elbeszélhetőség új formanyelvét kialakító írások közül elsőként George Perec és Partick Modiano holokausztra reflektáló műveivel kapcsolatban állapítja meg Z. Varga, hogy bár az irodalmi fikciónak jelenléte erős, legalább olyan mértékben építenek a történelmi valóságra is. A komparatív kronológiai elemzés és a könnyebb megértést elősegíteni hivatott táblázatos megjelenítés mellett Z. Varga a két külföldi alkotás számára az irodalomtörténeti pozíciót Kertész Imre *Sorstalanság* című regényével

összefüggésben jelölte ki. Dicsérendő, hogy Z. Varga nemcsak a két előbb említett alkotás esetében, hanem amikor Albert Camus *L'étranger* című könyvének 2016-ban megjelent új és a francia szöveg stílusához hűbb fordítását teszi vizsgálatának tárgyává ezt Kertész könyvével párhuzamosan teszi. A *Sorstalanság* (átpolitizált) világirodalmi (Z. Varga elemzésében a francia irodalomban tett) útja kapcsán a szerző bár említi a Nobel-díj egyértelmű jelentőségét, a díjnak az emlékezetpolitikában betöltött szerepére mégsem tér ki. Az intézmény ugyanakkor lassan másfél évszázados működése során látványosan próbált a díjazottak személye, valamint műveik témája (és nem esztétikai értéke) által irányt szabni a befogadás-történet és így a világesemények megítélésnek. Z. Varga európai kontextusban, francia tanulmányok alapján vézi vizsgálat alá a *Sorstalanság* című művet, ezzel a nyelvileg zárt magyar irodalom horizontját tágítani szándékozó törekvése szembe megy a holokauszt háttérbe szorítását és a hazai olvasóközönség a téma iránti passzivitását célzó hazai emlékezetpolitikai tendenciának.

A kötet végén Z. Varga a 20. század egészére hatványozottan jellemző emigráció tárgykörében vizsgálja a társadalmi beilleszkedés tág témáját; szintén komparatív elemzés tárgyai Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary* és Karátson Endre *Otthonok* címet viselő önéletírásai. E művek megkísérlik megragadni azt a kettős hatást, ami a szerzők számára (is) a szülőföldjükön átélt történelmi események, a kelet-európai eredet, illetve a nyugati műveltségszerkezetben berendezett háború utáni (háborús élményekkel terhelt) életük jelentett. Mindketten, egy-egy az azonosságtudatukat alakító politikai és kulturális sokszínűség kritikáját tartalmazó autoetnográfiai írással próbálták megérteni „köztes” identitásukat. Z. Varga Zoltán Karátson

művének esetében kitűnően látja a magyar önéletírói hagyomány folytatását: Bethlen Miklós és Kazinczy nyomdokain járó „Karátson *Otthonok*”-jában számos Márai-hatás is felfedezhető az élettörténet jelenetekre épülő elbeszéléstől, a halál, a szökés, az utazás témáinak az autobiográfiában való előtérbe állításán át egészen a nemzeti sztereotípiák megfigyeléséig és intellektuális elemzéséig” (158). Viszont Karátson önéletrajza a pszichoanalitikus eszmefuttatásokon és a szociológiai elemzéseken, esztétikai, művészettörténeti, poétikai fejtegetéseken túl továbbmegy tartalmában Máraiéinál; egyrészt nemcsak emigrációs, hanem hazatéréselbeszélés is, másrészt francia felesége által sokkal részletesebb rálátást enged a kultúrák közti megértés és a művek fordításának kihívásaira, így a magyar irodalom Pascale Casanova világműveltségében betöltött helyzetére. Érezhető, hogy Z. Varga Zoltán tudatosan illesztette könyve utolsó témájaként a Karátson-írás elemzését mint a tárgyalt művek közül a hozzá leginkább közel állót, amiről egy személyesen megszívlelendő és egyben az önéletrajzi-irodalomkutatás irányát megadó gondolatában így vélekedett: „Ön-elbeszélése az életút elmondásának egyéni, eredeti programját fogalmazza meg, melyben az egyéni életút, a *boldogulás* erkölcsi-filozófiai feladatként és célként tétéleződik. Karátson önéletírása összegző válasz a személyiségnek szegezett egzisztencialista kihívásra, nevezetesen, hogy mit kezdünk a létezés lehetőségével, hogyan számolunk el saját időnkkel egy olyan közösségi időben, melyet a történelem és az eszmék káosza hat át, s melyben a vallomástevő nem támaszkodhat olyan közösségi odatarozásra, mint ami még a maga ellentmondásosságában is természetes volt a két háború közötti magyar önéletírás kanonikus műveiben (*Egy polgár vallomásai, Egy ember élete, Puszták népe*)” (159).

Fodor Péter József

Jankovics József (1949–2021)

Nem készültünk a halálára. Betegségeiből, mint annyiszor, most is kilábalni látszott. Aki meglátogatta a karantén hónapjai alatt, és vetett egy pillantást a monitorára, látta, hogy a levelek tudós kiadója kiterjedt levelezéssel még mindig ügyek és emberek sokaságán tartotta rajta a szemét. Nem volt már osztályvezető, sem igazgatóhelyettes az Irodalomtudományi Intézetben, letette a főtítkárságot a Magyarságtudományi Társaságnál, ám szava még mindig ügdyöntő és békítő volt. Egyetértést teremtett, ahol megszólalt, és az utóbbi hónapokban egyre többször szólalt meg a kényszerűen virtuális üléseken is. Jóska erős volt – és „Jóska” volt szinte mindenkinek. Ritka dolog és többnyire a szeretet jele, ha valakit határon innen és túl, a Dob utcától Japánig és Vietnámig, egy egész szakma mindenki a becenevén szólít, ismer és becsül. Mindenki szeretete, mert mindenkire személyesen figyelt, s ha változás készült a sorsában, tapintattal felkészítette rá. A maga „Jóskaságát” is alaposan előkészítette, a véletleneknek kitartó, makacs munkával ágyazott meg, és a nagy döntéseknél ritkán hibázott.

Fájdalmas kötelesség volna felsorolni eredményeit (sok volt), terhes hivatalait (még több volt), elismeréseit és kitüntéseit (az előbbiekhöz mérve kevés volt belőlük), de megtették ezt már mások is, sokan, akiket ugyanilyen váratlanul ért a halálhíre. A kortárs irodalmi élet fórumaitól és az akadémiai tudományosságtól a hungarológiai kutatás kontinenseket összekötő hálózatáig mindenki egyszerre csodálkozott rá, milyen távoli területeket fogott át a munkássága. Alig több mint két éve, hetvenedik születésnapját ünnepeelve saját legszűkebb szakmai otthona, az Irodalomtudományi Intézet közössége alaposan dokumentált honlapot készített számára (vagy inkább mindnyájunk számára) ajándékkul, amely részletesen tudósít a bibliográfiai tudnivalókról, bőséges válogatást adva a megjelent művekből, forráskiadásokból is.¹

Ehhez nincs mit hozzátenni, a fájdalom pedig nem szerkeszthető adatbázisba. A megemlékezés alkalma ezért inkább arra ösztönöz, hogy gondolkozzunk el az alapvető kérdésen, amit az élete felvet. Hogyan válhat valaki önálló nagy monográfiák nélkül (mert azokra hiába igyekeztünk rávenni, jobban érdekelték a forráskiadások, szeretett közelebb lenni a szövegekhez) és akadémiai címek híján (a nagydoktori díszszertációt a tanulmányaiból is megszerkeszthette volna, ehelyett inkább mások köteteit szerkesztette egy életen át) az irodalomtörténész szakma, sőt több szakma egyik legna-

1 JJ70: *Jankovics József munkái*, szerk. MARÓTHY Szilvia (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019). <http://jankovicsjosef.btk.mta.hu/>.

gyobb informális tekintélyévé? Mert közel három évtizeden keresztül az volt. Másképp téve fel a kérdést: miért szerették, miért szerettük annyian?

Bátor, de megfontoltan bátor egyéniség volt. Seregélyesről a közeli Székesfehérvárra ment gimnáziumba, szakmai élete első szerencséjét, hogy a fiatal Géher István lett a tanára és osztályfőnöke, arra fordította, hogy angol szakra készülvén elkerülhesse Budapestet. „Nem mertem fölvenni a versenyt a pesti egyetem válogatott – orvos-, ügyvéd-, diplomatasarj – diákseregével” – nyilatkozta egy most még megjelenés előtt álló interjúbán. Ezért Géher tanár úr és Hankiss Elemér segítő közbenjárásával Szegedre jelentkezett angol–magyar szakra. 1967-et írtak. Jobb iskolába nem is kerülhetett volna, legendás tanárok, Keserű Bálint, Ilia Mihály környezetébe. A régi magyar irodalom is ott ragadta meg először, Kovács Sándor Ivántól Bethlen Miklós kutatására kapott életre szóló indíttatást. A nagy döntést, a Budapestre költözést, itt készítette elő, s amikor a kínálókozó egyetemi állás helyett a *Kortárs* olvasószerkesztését választotta, már nem a semmibe érkezett, későbbi kutatói közösségének vezető alakjait, köztük Klaniczay Tibort is szegedi konferenciákon ismerte meg. A *Kortárstól* a *Nagyvilághoz*, majd jó pillanatban, jó csillagzat alatt a *Mozgó Világhoz* lépett tovább. Innen pedig Klaniczay Tibor 1978-ban az Intézetbe hívta, s a tíz éves munkával, a szerkesztőségi robot szüneteiben elkészített Bethlen Miklós-kiadás megteremtette számára azt a szakmai megbecsülést, ami pályája végéig övezte textológusi, filológusi munkáját. Közben azonban megmaradt a korábban felépített körben is: az 1980-as évek elején a Fiaatal Írók József Attila Köre által indított *JAK-füzetek* szerkesztőbizottságának vezetőjévé választották. Modern líraantológiától a kortárs avantgárd prózáig, szolidan felforgató tanulmánykötetekig és botrányos szociográfiáig számtalan fontos kiadvány jelent itt meg. A *Fasírt*, a *Ver(s)ziók* antológiái, Géczy Jánostól a *Vadnarancsok*, Esterházy Péter *Daisyje*, Garaczi László és Zalán Tibor verseskötetei, később Radnóti Sándor vagy Szörényi László tanulmányai – széles volt a választék és tág a szellemi horizont, a valaha téglaszínű, azóta narancssárgára fakult kötetek az én nemzedékem számára meghatározó olvasmányok voltak egyetemi éveink alatt. Klaniczay közben a kezdetektől bevonta az 1977-ben indult Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkájába, 1986-tól főtítkárhelyettesként szervezte ő is a környező országok és az emigráció magyar szellemi életét újra a hazai tudományossághoz kapcsoló hungarológiai kongresszusokat. Klaniczay korai (szintén korai), 1992-es halála előtt pedig, a Társaság mellett, ráhagyta a Reneszánsz Osztály vezetését, s vele az addig általa vitt fontos sorozatok (*Humanizmus és reformáció*, *Régi magyar költők tára*, az idegen nyelvű *Studia Humanitatis*) szerkesztését, a nemzetközi kapcsolatok kézben tartását is.

Nehéz örökség volt, a szó szoros értelmében. Sokan összeroppantak volna alatta. Jóska makacs kitarlásánál azonban csak a munkabírása volt erősebb: hiánytalanul el tudott számolni a rábízott feladatokkal. A sorozatok nem szűntek meg, a Rebakucs kutatók tucatjait és egyetemisták sokaságát vonzó konferenciái minden évben megrendezésre kerültek, a kötetek megjelentek, főtítkársága idején (1991–2006) a Társaság sok száz fős rendezvényei pedig, államfők, akadémiaelnökök és kulturális miniszterek védnöksége alatt, nagy sajtóvisszhanggal zajlottak le (Rómában, Jyväskyläben, Debrecenben), szimpoziumaik megjelent anyaga ma is könyvespolcokat tölt meg. 2000-ben

megalapította a régi kultúrával foglalkozó hungarológusok és irodalomtörténészek azóta is legnagyobb presztízsű díját, a Klaniczay Tibor-díjat, ami szintén a Klaniczay-örökség két szálának, a régi magyar irodalomnak és a hungarológiának a szorosabbra fonását szolgálta, szolgálja. Mindezt úgy, hogy munkatársai nem eltűrték, hanem szerették és igényelték a vezetését – s mindezt a gazdasági és társadalmi változások legnehezebb, szellemi szabadságot hozó, de a kulturális intézményrendszert, annak tekintélyét és pénzügyi alapjait egyaránt kikezdő években, évtizedekben.

Mi volt a titka? Talán az otthonról hozott emberi kedvessége? A mindenkivel szóba állásnak az a hagyománya, amit ő is örökölt az intézeti közösségtől? Munkahelyi vezetőként talán a toleranciája, a hosszú tűrése volt tekintélyének alapja. Isten a megmondhatója, hány munkatársának (valójában: beosztottjának) nézte el, hogy ha a magánéleti vagy bármilyen egyéb problémái úgy hozták, hónapokig, olykor évekig töredékét dolgozza le az elvárhatónak. Mégis volt valami belső mérce, egyensúly nála s ezért körülötte is; mindenki tudta, hogy sorsa jobbra fordultával mivel tartozik neki (és magának). A halogatott művek, szövegkiadások végül szinte hiánytalanul megszülettek, elkészültek, az életművek épültek tovább. A mások életműve. Az övé? Nem minden, ami elkészülhetett volna. Mindenki, aki rá emlékezik, az első helyen emeli ki: a maga kutató, alkotó idejét áldozta az adminisztrációra, az Intézet egyre keservesebb körülmények között zajló védelmére, a kollegák munkáinak korrekciójára (az olvasó-szerkesztő sosem halt meg benne, nem volt olyan tökéletesre csiszolt kézirat, amiben hibákat ne talált és javított volna, észrevétlenül, jó szándékkal). De hol van a Bethlen Miklós-monográfia? Hol a Gyöngyösi? Vagy a magyarok külföldi egyetemjárásáról szóló peregrináció-monográfia?

A magam részéről ennek két okát látom. Az egyik: Jóska élvezte (is) a munkával járó szenvedést. Érezte azt, hogy hőskorban él. Mert az ő Klaniczay utáni ideje, az 1990-es évek, a közhiedelemmel szemben az volt. Hőskor és aranykor. A valahai „főirányból” önálló lábra állt kiadók (Balassi, Argumentum) szoros kapcsolatban a szakmai közösséggel, intézeti kollegák, irodalmárok vezetése alatt. A filozófus (és tiszteletbeli régimagyaros) által igazgatott római Magyar Akadémiára szinte haza jártak a kollegák konferenciázni. S ha már Róma: a magyar nagykövetet évekig az Irodalomtudományi Intézet delegálta. A hungarológiai konferenciát 1996-ban a pápa fogadta Castelgandolfóban; a jyväsckyläi kongresszus népes résztvevői köre 2001-ben külön géppel repült Finnországba. Néhány éves hivatali diszfunkció volt csak ez, a kapcsolatot túl rövidre záró üzemzavar a humán értelmiség és az államigazgatás között. A minisztériumok peregrináció-támogatással, az irodalom- és művelődéstörténészek peregrináció-kutatással foglalkoztak. Is. (Azóta ki lett javítva a hiba; legalábbis, Esterházyval szólván, javítás alatt van.) Az intézeti osztályvezetés és a „Rebakucs” koordinálása nem akármilyen kihívás volt. A Reneszánsz Osztály munkaértekezletei a kezdetek óta a szélesebb értelemben vett régimagyaros szakma találkozási alkalmai is voltak, olyanok jelentek meg rajtuk heti rendszerességgel, akiket a hivatali munkájuk más intézményekhez, egyetemekhez, könyvtárakhoz kötött. Egy ilyen (saját munkaszervezeti határain sok szállal túlburjánzó) osztályt vezetni bonyolult feladat, ugyanakkor komoly informális hatalmi pozíció is volt. Másfelől az intézet együtt lélegzett

az élő irodalommal; Jóska nemcsak az Intézetet, hanem a Mészöly Miklós Társaságot is helyettesként vezette Szörényi László mellett; az írók, költők színe-java fordult meg egy-egy intézeti születésnap ünnepségen. Jankovics Jóska hatvanadik születésnapján a „*Szolgálatomat ajánlom...*” című kötet² köszöntötte a közösség, és mi sem volt talá-
lőbb ennél a címnél. Nehéz volt szolgálni, reménytelen és időt rabló is, de az ünnepe-
lét örömét lelte benne.

Ám a monográfiák el nem készültének van egy szűkebben vett szakmai oka is. A Bethlen-levelezés megjelentekor többen biztatták egy átfogó monográfiára, amit az-
zal hátrított el, hogy nagyon sok minden, főként sok forrás hiányzik a szellemi portré
megrajzolásához. S mi lesz, ha egy elszórt portrét felülír és romba dönt egy újonnan
felbukkant dokumentum? Hogy ez mennyire nem üres kifogás volt, azt maga bizonyí-
totta az utóbbi években a kancellár teljes szellemi habitusát átértékelő, a kompromisz-
szumkeresővel szemben a „lázadó” oldalára is rámutató források publikálásával. Mu-
tatis mutandis érvényes ez Jóska többi „ügyfelére”, Gyöngyösi Istvánra, Ányos Pálra,
Bethlen Jánosra és a többiekre is. Többször elmondta, különösen nagy vonzalmat érzett
az igazságtételre, a kánonból félreszorított alkotók vagy valamilyen szempontból part-
vonalra került szellemi értékek rehabilitálására. Ám e második vonal vagy partvonal
szerzőinek világa még a kanonikus alkotókénál is ingoványosabb terep. Egyrészt nem
szoríthatók be nehézségek nélkül a nagy egyéniségekre és trendekre épített elbeszélé-
sekbe. Amint közelebb lép valaki az anyaghoz, a nagy narratívák teherbírása arányo-
san csökken, s végül teljesen szétporlanak a szöveg- és forrásközeli tekintet alatt. Az
ideológiai hibák, moralizáló túlkapások és irodalomtörténeti igazságtalanságok textó-
lógiával és filológiával gyógyíthatók: Jóskának ez a meggyőződése csak erősödött, ami-
kor az 1990-es évektől hirtelen beáramló és egymásra toluló „elméletek” kiépítették a
maguk szellemi mandarinátusait Magyarországon. A posztstrukturalista zsargon(ok)
kal szemben szintén védett a szérum, főként ha valaki nem gondolta mindenhatónak;
Jóska pedig távolról került mind a filológiai gögöt, mind a korszak mindent tudni vé-
lő elméletész hübriszt. S nemcsak a régi irodalomban. A világ mint könyv, az imitáció
mint paródia és fegyver; megírta a *Függő* filológiai kommentárját (Esterházy nagyra is
tartotta érte, barátságukat ez tovább erősítette) – de ennek a kölcsönös vonzalomnak
megvolt a barokk előképe is. A filológusi életmű értékét pedig főként ezen, a Gyöngyö-
si körüli munkáján lehet lemérni.

Az 1990-es években elindított Gyöngyösi-sorozat a Balassi Kiadónál valójában egy
nagy szabású emancipációs, (ön)felszabadítási kísérlet. A hétkötetes sorozat perújra-
felvétel, s egyszersmind önállósulási kísérlet, távolodás a Klaniczay által is követett,
Zrinyit Gyöngyösivel szemben felemelő kánon kizárólagosságától. Az élő irodalom
felől nézve pedig a legjobbkor érkezett: a kilencvenes évek posztmodernjének legidő-
szerűbb, legkorszerűbb régi magyar költője a világot könyvként olvasó és író, a politi-
kából is poétikát csináló Gyöngyösi. Már Horváth János észrevette a csábító (szöveg-
ben bűnözésre csábító) szirénhang forrásait, Ovidiust, Claudianust és főként Marinót,

2 *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, Huma-
nizmus és gratuláció (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009)

akinek neve ekkor szinte szitokszónak számított, az olasz Risorgimento éppúgy szégyellte, mint a mi nemzeti klasszicizmusunk Gyöngyösit. Kovács Sándor Iván a maga különös, csavaros módján mintegy féloldalasan rehabilitálta a *Murányi Vénus* és a *Kemény-eposz* szerzőjét (1985): értékét aszerint mérte, hogy rejtett *Syrena*-imitációival mennyire kötődött Zrínyihez. Hogy ennek az imitációnak jelentős százaléka palinódia, sőt paródia, azt csak mintegy érintőleg észrevételezte. A szövegkiadó filológus más úton járt. A Gyöngyösi-sorozat utószavainak legtöbbet hivatkozott szakirodalmi tétele Kibédi Varga Áron nagy Gyöngyösi-tanulmánya,³ ami végre autonóm módon, a maga értékén mérve vizsgálta Gyöngyösi költészetét (Zrínyi nevét majd' ötven oldalon keresztül egyszer írta le!). A retorizált poétika és elokúcióközpontú retorika, az epideiktikus jelleg; az amplifikáció, a részletekben tobzódó leírástömeg, a mitológia és a keresztény égi apparátus vegyítése, az alkalmiság és a gyönyörködtetés, az ebből adódó műfajkeverés, az élet egészét végtelen, nagyszabású házassági ünnepélyként megélt epithalamium-faktor – minden itt van a Gyöngyösit a kánon szélére száműzők által elősorolt bűnlajstomból, csak éppen pozitív értelemben. S mindez éppen hogy nem a provincializmus és elmaradottság jeleként, hanem mint Kibédi Varga írja, „a régi magyar irodalmi közízlés fejlettségének” bizonyítékaként! Gyöngyösi szöveggenerátora egy olyan, az olvasóival közösen birtokolt háttértudás, „ismerethálózat” terméke, aminek retorikai alapelvei, toposzhálózata az alkotóra és a befogadóra egyaránt jellemzők, de amelyet a romantika jellemző módon félreolvasott, és amit történeti poétikai eszközökkel fel kell tárni... Miért is? Kibédi Varga még egy strukturalista újretorika lehetőségeit tesztelte a magyar epikuson, Jankovics József viszont a hagyományba illeszkedés felől tekint, világosan érzékeli, hogy a heroikus örökséghez textuálisan (parodisztikusan vagy ironikusan, filológusként és profeszszionális íróként) viszonyuló Gyöngyösi éppen újrakiadásának idején kapja a legnagyobb esélyt arra, hogy visszatérjen a kortárs irodalomba. A világ nem történet, hanem katalógus. Legföljebb a történet elmondhatatlanságának ironikus kommentárja – hogyne volna ez vonzóbb, mint a korábban erőltetett hősi narratíva? Hiszen Budapest már az 1980-as években az „irónia fővárosa” volt... A sorozat kötetei, amennyire hozzáférhetelenségükből ítélni lehet, termékeny közegre találtak. Gyöngyösi egyfajta réteg-bestsellerré vált a régiségre nyitott (egyre inkább rányiló) modern (...poszt?) prózában, no meg az egyetemi hallgatók között. Jankovics József és állandó munkatársa, Nyerges Judit példaszerű munkát végeztek, korszerű, a várható olvasóközönség igényeihez igazodó apparátussal szerelték fel a köteteket. A tudományos igényű forráskiadásnak olyan modelljét adták, ami nem idegeníti el az olvasókat sem.

Az összegzést, a következtetések levonását a 2004-es sárospataki konferencián elhangzott előadás, és annak 2007-es tanulmányformája adta: „Az »új életre hozott« Gyöngyösi István”. Ez az írás egyenesen szembenéz a sokáig szemérmesen kerülgetett kérdéssel, Klaniczay tartózkodásával Gyöngyösitől (Klaniczay a Zrínyi-monográfia átdolgozott kiadásából sem vette ki a *Murányi Vénus* költőjét diffamáló, 1950-es éve-

3 KIBÉDI VARGA ÁRON, „Retorika, poétika, műfajok”, *Irodalomtörténet* 65 (1983): 545–591.

ket idéző – végső soron persze Kazinczyt és Kölcseyt új hangszerelésben visszhangzó – fordulatokat: a gömöri alispán „sekélyes epikája” a „gyávák, a megalkuvók, az áru-
lók” világának kiszolgálója). Másrészt a tanulmány tudatosan reflektálja mind a kánon-
nok történeti meghatározottságát, mind az irodalomtörténész saját kánonfordító tevé-
kenységének elméleti koordinátáit. S ami ennél több: álláspontja mögé felvonultatja a
régimagyaros szakma elitjét. *A szerelem költői* (2007) a Rebakucs-konferenciakötetek
sok évtizedes sorozatának szakmailag egyik legkiemelkedőbb, koncepciózusan szer-
kesztett és meghatározó, a következő években folyton hivatkozott, nagy tanulmányo-
kat közlő darabja. S mint már a legendás, Balassit értelmező Klaniczay-tanulmányra
(„A szerelem költője”) utaló címe is mutatja: a mestertől való szellemi önállósulást bete-
tőző, a kánon átállítását – de legalábbis bővítését, pluralizálását – kezdeményező kötet.

Naturam furcâ expellas... tamen usque recurret – saját természetét senki sem tagad-
hatja meg. Jóska jóskasága éppen abban mutatkozik meg a legmakacsabbul, hogy a
Bethlen Miklós „hitelességpróbájára” szánt évtizedet utóbb Gyöngyösire is rászánta,
immár a költői művek kiadása után (Nyerges Judittal és Tusor Péterrel) sajtó alá ren-
dezte, a sorozat utolsó darabjaként, a költő levelezését. Az ennek megjelenését beharan-
gozó 2016. novemberi intézeti felolvasóülésen Tusor Péter által (de az ő közreműködé-
sével) tartott előadás a szó szoros értelmében szenzációt hozott.⁴ A levelek feldolgozása
nyomán teljesen új Gyöngyösi-kép állt elő: az egy időben egy térben tevékenykedő
Gyöngyösi Istvánok tragikomikusan összekeveredett életadatainak szétszálazása után
világossá vált, hogy a költő Gyöngyösi „nem Radváncon született, szüleit nem ismer-
jük, nem Sárospatakon járt felsőbb iskolába, hanem Nagyszombatban végzett egyete-
met, ahol egy osztályban tanult Esterházy Pállal”. Azaz a teljes korábbi (megalkuvást,
köpönyegforgatást, vallásváltoztatást bíráló vagy mentegető) Gyöngyösi-szakiroda-
lom revízióra szorul. A rehabilitáció lezárult, nagyobb sikerrel, mint azt akár elindí-
tója eredetileg remélhette volna. Jóska erre a sorozatzáró kötetre – s vele a teljes soro-
zatra – kapta azt a díját, amire talán a legbüszkébb volt, a saját maga által életre hívott
Klaniczay-díjat. Kolozsváron zajos siker ünnepelte, betegsége miatt azonban nem lehe-
tett jelen az átadáson.

Az akkori laudációt most csak egy gondolattal egészíteném ki. Kétféle tudós van:
az egyik problémákat old meg, a másik jó kérdéseket tesz fel. Jóska ez utóbbi kategó-
riában alkotott nagyot. A múlt több nagy alakját kínálta, kínálja fel a szakmának, új
alakban, új hangsúlyokkal; rajtunk, továbbolvasókon, értelmezőkön áll, mit kezdünk
velük. Nem írta meg sem a Bethlen Miklós-, sem a Gyöngyösi-monográfiát. De utá-
na már soha nem lehet ezeket úgy megírni, mint előtte lehetett volna. *Naturam furcâ
expellas...* Nemcsak a régi irodalomra érvényes mindez. Egyik utolsó jelentős, nagy ta-
nulmányában Mészöly Miklóssal kapcsolatban, egy ártatlanul felvetett szakmai kérdés
(az író viszonya a forrásokhoz, az előszövegekhez, a magyar irodalmi hagyományhoz)
alapvetően aknázza alá a 20. század második felének prózakánonjára kidolgozott ge-
nealogikus eredet-elbeszéléseket: nemcsak a „fiúk”, hanem a Mészöly-típusú „apák” is

4 Tanulmányváltozata: TUSOR Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyön-
gyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 85–98.

idéznek, legfeljebb nehezebb utolérni a forrásaikat.⁵ A filológia valójában felforgató, a nagy narrációkat mindig újrendezésre kényszerítő tudomány, s Jóska ezt a felforgató tevékenysége minden területén alaposan előkészítette. Sokan őrzünk tőle barokk episztolastílusban írott levélzárlatokat, s gondolom, hozzám hasonlóan mindenki a levéltári évek sűrítvényeként nyugtázta őket. Itt az utolsó, ami tőle jött: „Üdv a tenger morotvája lakosinak kedélyállapotához, agebus, invalidus josephus”. Aki sokat olvasott „régimagyarul”, az már magától is csak úgy ír, gondoltam akkor, március elején. Pedig dehogy. Balassi és Mikes mellett az iménti kódából Lévy József int felénk. Még az egyenesnek látszó idézetei is az idézőktől vett idézetek továbbforgatásai. A technikát nem a régiektől, hanem a modernektől tanulta. Egyik utolsó nagy filológiai munkája a Mészöly Miklós–Polcz Alaine levelezéskötet lektorálása volt; különösen szerette benne az ál-Mikes-leveleket. A legszebb talán a legjobban is talál most ide, ebben a keserves pillanatban: „Tanulságul veszem Néném kedves leveléből, hogy milyen tsalárdul tsalfa az a nyugalom, amiben mindenkor mi magunkat tudni véljük”.⁶

A saját hirtelen-váratlan halálára Jankovics Jóska elfelejtett felkészíteni bennünket. „Tsalfa nyugalmunkban” sokan hittük, hogy mindvégig rajtunk tartja majd a szemét. De hagyott ránk valamit, amit „tanulságul vehetünk” az életéből. A hamis rendek fel- és kiforgatásának filológiai bátorságát. És az újraképzés reménytelen derűjét.

Bene Sándor

Summary

SÁNDOR BENE

József Jankovics (1949–2021)

The necrology bids farewell to József Jankovics (1949–2021). He was the vice president of the Institute of Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, the head of the Renaissance Department and for many years, as the secretary general of the International Hungarian Philological Society (later: International Association for Hungarian Studies) he organized the cooperation of hungarologists all over the world. He dedicated the majority of his life to science organizing, and the most memorable pieces of his philological work were the publication of Miklós Bethlen's (1642–1716) letters and the publication of István Gyöngyösi's (1629–1704) poetic works and letters. He studied old literature in parallel with reviewing contemporary literature.

5 „Mészöly Miklós és a régi magyar irodalmi-kultúrtörténeti hagyomány”, *Jelenkor* 62 (2019): 198–206; éppen időben, érzékenyen reagált rá a monografikus összegzés: SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós: Monográfia* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2020), 555–562.

6 Mészöly Miklós Polcz Alaine-nek, 1957. június 29; in *A bilincs a szabadság legyen: Mészöly Miklós Polcz Alaine levelezése, 1948–1997* (Pécs: Jelenkor, 2017), 197.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Káli Anita

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2021.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft